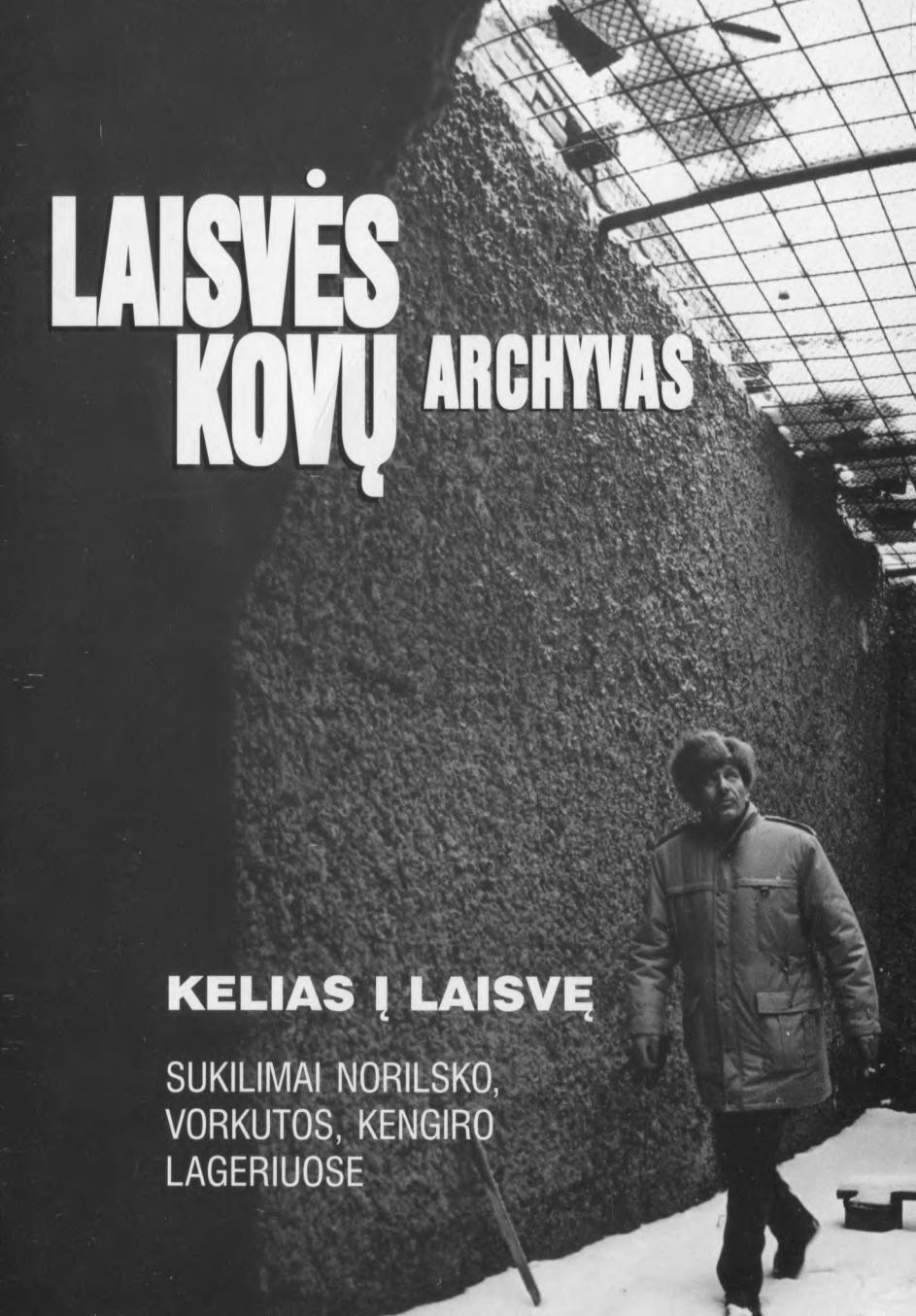

LAISVĖS KOVŲ ARCHYVAS

KELIAS Į LAISVĘ

SUKILIMAI NORILSKO,
VORKUTOS, KENGIRO
LAGERIUOSE

LAISVĖS
KOVŲ ARCHYVAS

34

LAISVĖS KOVŲ ARCHYVAS

ISTORIJS ŽURNALAS

34

Leidybinė komisija

Balys Gajauskas, Povilas
Jakučionis, Andrius Dručkus
Antanas Lukša (pirmininkas)

Leidinį konsultuoja
rezistencinių kovų dalyviai

Redaktorius

Kęstutis Kasparas

Redakcija

Irma Džiugienė,
Violeta Jakučiūnaitė,
Vaiva Krikvaitė,

**Šio numerio medžiagą ir
maketą pateikė
Bronius Zlatkus**

Viršelyje:

Norilskas. Kolargono kalėjimo, vadinamo mirties duobe (jama smerti), kamera.
1989 m. rugsėjis. Buvęs Norilsko politinis kalinys Bronius Zlatkus

Laisvės kovų archyvas. Istorijos žurnalas, tomas 34. □ © Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2003. □ SL176. □ Leidėjas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, Laisvės al. 39, 3000 Kaunas, tel. 32 32 14. □ Redakcija, Vytauto pr. 46, 3000 Kaunas, tel. 32 31 79. □ Spaudė: spaustuvė "MORKŪNAS ir Ko, Draugystės g. 17, LT-3031 Kaunas. □ Užsakymas 3-251. □ Tiražas 2000 egz. 16 sp.l.

PASIPRIEŠINIMAS TREMTIES IR KALINIMO VIETOSE

Kelias į laisvę

SUKILIMAI NORILSKO, VORKUTOS,
KENGIRO LAGERIUOSE

S u d a r ė
Bronius Zlatkus

R e d a g a v o
Vytautas Rakauskas

LEIDINIO RĖMĖJAI:

Krašto apsaugos ministerija

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo,
aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondas

Lietuvos Laisvės kovų sąjūdis

Uždaroji akcinė bendrovė „Daila“

Vitalius Matulaitis

Vytautas Mosteika

Kazimieras Šalkauskas

TURINYS

Arvydas Anušauskas. Pratarmė.....	7
Česlovas Kavaliauskas. Norilsko sukilėlių himnas.....	10

NORILSKE ŠVIETĖ LIETUVOS LAISVĖS PAŠVAISTĖ

Bronius Zlatkus. Norilsko Vyčiai.....	11
Lietuviai Norilsko lageriuose.....	13
Įvykių eiga 1-ajame Gorlago skyriuje - Medvežkoje.....	16
ČK užmačios.....	22
Sukilimas Medvežkoje.....	24
Paliekame Norilską.....	29
Sukilimo pasekmės.....	31
Kazimieras Vezbergas. Šiaurės vėtrose.....	33
Karagandoje.....	33
Norilske. Sukilimas.....	35
Kelias atgal, į vakarus.....	42
Vytautas Kaziulionis. Kruvina kelionė pragare.....	45
Irena Martinkutė-Smetonienė. Pasipriešinimas GULAG'e.....	53
Pasakoja sukilimo dalyviai.....	64
Filomena Karaliūtė-Mikelionienė.....	64
Kazimieras Šalkauskas.....	66
Vaclovas Vodzinskas.....	68
Bronius Skardžius.....	69
Vytautas Mosteika.....	70
Vincas Vilkelis.....	72
Vytautas Juodvalkis.....	74
Jonas Davulis.....	76
Julius Savickas.....	77
Mindaugas Sudnikas.....	79
Antanas Kurpalis.....	79
Ala Makarova. Norilsko sukilimas.....	81
Kodėl 1953-ųjų metų vasaros įvykius Norilske mes vadiname „sukilimu“?81	
1953-ųjų metų Norilsko sukilimo prielaidos.....	82
Pradžia. Agitatoriai ir provokatoriai. Etapas iš Karagandos.....	87
Kalinių reikalavimai. Komitetai.....	99
Norilsko sukilimo kronika.....	111
Susidorojimas. Rezultatai. Išvados.....	126

PASIPRIEŠINIMAS VORKUTOS IR KITUOSE LAGERIUOSE

Edvardas Burokas. Išsilaisvinimo kovų pėdsakais.....	143
Edvardas Svilainis. 1955 m. streikas Vorkutos 40-ojoje šachtoje.....	182
Juozas Butrimas. Rečlagas. 1953 m. streikas Ajač Jagoje.....	186
T. Romankova. 1953-ųjų kruvinasis rugpjūtis.....	202
Bronius Zlatkus. Kengiro sukilimas.....	206
Pasakoja sukilimo dalyviai.....	208
Jonas Žilaitis.....	208
Antanas Petrikonis.....	209
Augustinas Švenčionis.....	210
Vytautas Kaziulionis. Kaip mes buvome šaudomi.....	211
Eugenys Ignatavičius. Pogrindis spygliuotų vielų užtvarose.....	226
Vincas Gurskis. Laisvės šūksniai prie Balchašo.....	230

KŪRYBINIAI PUSLAPIAI

Eduardas Vodzinskas. Norilsko Vyčiams.....	233
Aleksandras Mikutavičius. Angliakasio dūma.....	234
Bronius Zlatkus. Mes nedelsėme.....	236
Bronius Zlatkus. Pirmiau buvo Norilskas, bokštas buvo paskui.....	239
Bronius Zlatkus. Pirmoji pergalė	242
Bronius Šapka. Supink.....	244
Aleksas Navickas. Kalinio vertė.....	246
Žodynėlis.....	247
Asmenvardžių rodyklė.....	249

PRATARMĖ

Komunistiniai režimai ypač žiauriai susidorodavo su savo priešais. Tie, kurie išgyvendavo, turėjo galimybę vegetuoti, dirbdami alinančiomis sąlygose ir lėtai mirdami nesuskaičiuojamuose GULAG'o lageriuose. Įkalintas žmogus turėdavo patirti daugybę fizinių ir moralinių kančių. Lagerių tikslas - iš žmogaus padaryti nuolankų ir paklusnų vergą, nesugebantį mąstyti ir priešintis prievartai bei savivalei. Bet pokariniu laikotarpiu už spygliuotų vielų sugrūdus aktyvaus antisovietinio pasipriešinimo dalyvius, represuotus karo belaisvius ir panašius nepriteklių bei mirties alsavimo užgrūdintus žmones pasikeitė GULAG'o lagerių gyventojų sudėtis. Tai jau nebuvo tik nuolankiai kentėti galintys žmonės.

Mirus J. Stalinui, 1953 m. kovo 27 d. L. Berijos iniciatyva buvo paskelbtas SSRS Aukščiausiosios Tarybos įsakas „Dėl amnestijos“, pagal kurį iš GULAG'o lagerių buvo paleista 1,2 mln. kalinių, daugiausia nuteistų už kriminalinius ir vadinamuosius buitinius nusikaltimus. Politiniai kaliniai tebimirė nuo ligų, sunkauso darbo ar buvo sargybos nužudomi. Nuvilti lūkesčiai ir nepasikeitusios kalinimo sąlygos priartino sukilimų pradžią. Lagerių zonose atsirado smurto nepripažįstanti opozicija. Ji ėmėsi priešintis nužmoginančiai GULAG'o sistemai: rengė kalinių mitingus, masinius badavimus, rašė skundus, prašymus, pareiškimus sovietinei vyriausybei ir t.t. Postalininio režimo tarpuvaldžio laikotarpiu (suėmus Beriją) keliuose ypatinguosiuose lageriuose vienas po kito kilo kalinių sukilimai, kurių dalyviai reikalavo elementarių teisių (lengvesnio režimo, medicinos pagalbos, ištirti kalinių nužudymo atvejus ir pan.). Šiuos sukilimus galima vertinti ir kaip kalinių protestą prieš nesiliovusį žmonių naikinimą lageriuose, ir kaip bandymus labai trumpam laikotarpiui įkurti demokratines „kalinių respublikas“. Tiesą sakant, antisovietinių šūkių buvo vengiama, kad nebūtų visuotinio kalinių naikinimo. Lietuviai, tęsdami rezistencines tradicijas, aktyviai dalyvavo visuose kalinių sukilimuose: Norilske (Gorlage) tebekalėjo 1339 lietuviai (tarp 19 545 kalinių), Džezkazgane (Steplage) - 2637 lietuviai (tarp 20 321 kalinio), Vorkutoje (Rečlage) - 4554 lietuviai (tarp 38 642 kalinių) ir t.t.

1953 m. gegužės 26 d. Norilske beveik septyni tūkstančiai kalinių atsisakė eiti į darbą. Rugsjūčio 4 d. su MVD kariuomenės pagalba sukilimas buvo nuslopintas: keliasdešimt kalinių nušauta, apie šimtą sužeista. Tarp žuvusiųjų buvo ir lietuvių. Apie šimtas sukilimo aktyvistų buvo išvežta į Kolargono kalėjimą, pramintą *jama smerti* („mirties duobė“ - rus.). Tuo pačiu metu vykęs Vorkutos kalinių sukilimas taip pat buvo žiauriai numalšintas. Rečlago viršininko gen. mjr. Dereviankos vadovaujama MVD kariuomenė nužudė keliasdešimt kalinių ir daugiau kaip kelis šimtus kalinių sužeidė. Žuvo 10 lietuvių - M. Čechavičius, A. Kazanas ir kt. Apie 30 lietuvių buvo sužeista. Buvo sunaikintos ar išsklaidytos neformalios politinių kalinių grupės iš antisovietinės rezistencijos dalyvių, kurie dažniausiai prisijungdavo prie sukilimų organizatorių.

Po 1953 m. Norilsko ir Vorkutos kalinių sukilimų iš karto didesnių ar mažesnių kalinių streikų bei kitokio pobūdžio protesto akcijų kilo ir kituose lageriuose. Tai vertė bent sąlyginai peržiūrėti kalinimo režimą. Vienur kaliniai išsikovojo buities ir priverčiamojo darbo sąlygų pagerinimą (nuo barakų langų buvo nuimtos grotos, panaikinti asmeniniai numeriai, šachtose pagerinta techninio saugumo kontrolė ir pan.), kitur bruzdėjimai tęsėsi toliau.

1954 m. žymiausias sukilimas įvyko Steplage. Gegužės 17 d. viename iš šešių Steplago skyrių (Kengire) malšinant kalinių neramumus buvo nušauta 18 ir sužeista 70 kalinių. Sukilę politiniai kaliniai pareikalavo sutrumpinti bausmės laiką, paleisti šeimas iš tremties, įvesti 8 val. darbo dieną ir t.t. Kai kuriuos reikalavimus pagerinti buitį SSRS MVD GULAG'o viršininkas gen. lt. I. Dolgichas (*Dolgich*) sutiko patenkinti, bet vakarų ukrainiečių ir lietuvių vadovaujami kaliniai (tarp 5597 Kengiro kalinių buvo apie 3 tūkst. ukrainiečių ir 700 lietuvių) toliau priešinosi. 1953 m. birželio mėn. sukilimas buvo malšinamas pagal visas sovietines taisykles, netgi atsižvelgiant į tariamą „daugumos kalinių prašymą“. Į lagerio zoną įsiveržę tankai ir kareiviai nužudė ne mažiau kaip 35 kalinius, o vienas sukilusių kalinių komiteto narys J. Slučėnkovas (*Slučėnkov*) buvo nubaustas mirties bausme ir sušaudytas.

Kalinių sukilimai vertė Sovietų Sąjungos teroro vykdymo struktūras atsisakyti kai kurių metodų. 1954 m. liepos 10 d. ypatingieji lageriai buvo paversti bendraisiais ir per visus kalinimo metus itin sunkiomis sąlygomis

gyvenusius kalinius buvo imta paleidinėti į „laisvę“. „Laisvė“ reiškė, kad buvę politiniai kaliniai turėjo likti gyventi nurodytose Sovietų Sąjungos vietovėse arba vykti į šeimų tremties vietas. Drąsus, susižavėjimo vertas kalinių pasipriešinimas ir kova su teroro sistema pakirto lagerinės sistemos pamatus - sovietinė sistema nebeteko daugiatūkstantinių vergų darbo rankų.

Prabėgus 50 metų po XX amžiaus totalitarinio režimo vergų sukilimų, dar kartą reikėtų prisiminti ne tik lagerių baisybes, alinantį darbą ar aukas, bet ir įvairiautėje kalinių minioje gimusią vienybę siekiant didžiausio gyvenimo tikslo - laisvės.

NORILSKO SUKILĖLIŲ HIMNAS

Šiaurės vėtroje vyrai pakirdo,
Bunda Vytis, galingas, rūstus!
Mūsų kruviną priesaiką girdi
Šiaurės uolos ir Šiaurės dangus.

Dzūkų girios, Žemaičių arimai
Ir Aukštaičių melsvi ežerai,
Nepakils jūsų sūnūs nurimę,
Tie gražiausi Tėvynės žiedai.

Nesileido saulutė tą dieną
Už aukštųjų Norilsko kalnų,
Vyrai ryžosi durtuvų sieną
Laužt krūtinėmis savo kartu.

Tėviškėlės laukų pasiilgę,
Merkės lino melsvieji žiedai,
Rausvos rožės krūtinę suvilgė,
Krito narsūs Šiaurės kaliniai.

Šiaurės vėtroje vyrai pakirdo,
Bunda Vytis, galingas, rūstus.
Mūsų kruviną priesaiką girdi
Šiaurės uolos ir Šiaurės dangus.

1953 m. birželis

NORILSKO VYČIAI

Norilskas - tai Norilsko miestas ir miestai jo palydovai: Talnachas ir Kajerkanas, 300 tūkstančių gyventojų. Stambus spalvotos metalurgijos centras. Čia iškasama vario, nikelio, kobalto rūdos, anglies, sieros, platino, seleno. Rasta gamtinių dujų telkinių. Pastatytas modernus Nadeždos spalvotos metalurgijos kombinatas.

Mūsų atmintyje Norilskas išliko kaip milžiniškos GULAG'o imperijos kančių ir vargo žemė, balto pragaro kraštas, kur kiekvienas nuėjome savąjį kelią, lydimi šalčio, ligų, pažeminimo ir mirties. Ne vieno iš mūsų gyvenimas nutrūko Šmito kalno papėdėje, kur tranšėjose suguldyta apie 100 tūkstančių įvairių tautybių likimo brolių ir sesių. Norilskas - tai ir Kolargono sunaikinimo kalėjimas su savitomis sušaudymo kameromis. Čia sunaikintas trijų Baltijos valstybių kariuomenės žiedas - karininkija. Čia 1953 m. gegužės-rugpjūčio mėn. vyko Norilsko ypatingojo Kalnų lagerio (Gorlago) politinių kalinių sukilimas, pakirtęs ir sugriovęs GULAG'o salyno pamatus.

Norilskas - tai Užpoliarė, vasaros metu tris mėnesius saulė sukasi ratu, nesiekdama horizonto, žiemos metu naktis tęsiasi ištisus tris mėnesius.

Pirmoji pasaulinė socialistinė valstybė neapsiėjo be priverčiamojo darbo. Ir ne tik lageriuose, bet ir gamylose, kolchozuose. Ruošdamiesi Ant-
rajam pasauliniam karui, bolševikai represijų mastą nepaprastai išplėtė: reikėjo daug vergų priverčiamojo darbo statybose, pramonėje, kasyklose ir kitur. Menkai apmaitinti ir prastai maitinami, gyvendami blogai šildomuose ar nešildomuose barakuose, kaliniai nuo šalčio, bado, sunkaus darbo greitai nusilpdavo, susirgdavo ir išmirdavo. Reikėjo vis naujo darbo jėgos kontingento tiek statomiems, tiek naujiems objektams. Iki karo pradžios lagerių sistema buvo jau visiškai sukurta ir sutvarkyta. Jos administravimas 1943 m. perduotas NKVD Vyriausiajai lagerių valdybai (rus. GULAG). Tai prievartos „valstybė“ valstybėje, dvidešimtojo amžiaus ne-

laimė ir gėda. Pokario kaliniai lagerius vadindavo „septyniolikta respublika“ (sąjunginių buvo 16). Priverčiamasis darbas tapo svarbiausiu SSRS ekonomikos veiksmu - išties sričių pramonė priklausė NKVD. Pasidarė svarbu, kad ši pigi darbo jėga ilgiau išsilaikytų, dirbtų našiau, kad nebūtų greita specialistų kaita, nes jų ėmė trūkti. Dar 1946-1947 m. atrodė „normalu“, kai 6-8 tūkst. kalinių lageryje žiemos metu iš bado, šalčio, išsekimo kasdien mirdavo 6-8 kaliniai. Iki karo ir karo metu aukščiausiosios instancijos reikalaudavo gamybos užduotis įvykdyti nepaisant žmonių nuostolių.

Norilsko spalvotos metalurgijos kombinatas nebuvo išimtis, naudojosi priverčiamuoju darbu, laisvieji tarnautojai ir darbininkai sudarė apie 3 proc. visų dirbančiųjų.

1948- 1949 m. NKVD ėmėsi pertvarkyti lagerius. Sudarytos dvi įkalinimo sistemos: pataisos darbo lageriai ir ypatingojo režimo lageriai politiniams kaliniams. Iš esmės pastarieji buvo katorgos lageriai. Visos nuolat žiaurėjančios katorgos lagerių ypatybės plačiai pritaikytos įsigalėjo Norilsko Gorlage: padidėjo numeriai ant viršutinių rūbų nuo 10 iki 12 cm, paaukštintos tvoros, ant langų uždėtos grotos, barakai nakčiai rakinami. Darbai čia buvo itin sunkūs: rūdos, molio karjerai, anglies šachtos, tranšėjų kasimas pamatams, kelių tiesimas, statybos darbai, sniego valymas. Darbo pamainos trukmė 10 val., įskaitant gaišatį kelionėje, neorganizuotumą išleidžiant į darbą ir t.t, darbo diena užtrukdavo 12-14 val.

Taip Norilske atsirado Gorlagas su šešiais skyriais, vienas iš jų moterų.

1949- 1950 m. iš pataisos darbo lagerių (PDL) beveik visi politiniai kaliniai perkelti į Gorlagą. Nuo 1948 m. rudens į pastarąjį atgabenami politiniai kaliniai, daugiausiai nacionalinio pasipriešinimo dalyviai iš Pabaltijo šalių, Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos, užsienio valstybių: Lenkijos, Čekoslovakijos, Vokietijos, Vengrijos ir kitų. Už spygliuotos vielos tvorą atsidūrė daug kareivių ir karininkų - Didžiojo Tėvynės karo dalyvių, buvusių karo belaisvių, koncentracijos stovyklų kalinių Vokietijoje. Čia atsirado nemažai kriminalinių recidyvistų, teistų pagal 59 str. už ginkluotą banditizmą, plėšimus, pakartotinai baustų, pritaikius 58 str. už pabėgimus iš lagerio, vengimą dirbti - sabotazą. Šios kategorijos kaliniai bandė įvesti savo tvarką, tačiau lemiamo vaidmens nevaicino, nes politiniai kaliniai jiems duodavo stiprų atkirtį.

1953 m. pradžioje Norilske ir jo prieigose šeši Gorlago skyriai priklausė MGB sistemai, kiekviename skyriuje kalėjo 3,5-6 tūkst. kalinių. Kitą lagerių grupę sudarė 35 pataisos darbo lageriai ir 14 lagerių punktų. Jie priklausė MVD. Bendras kalinių skaičius abiejose lagerių grupėse apie 150 tūkstančių.

LIETUVIAI NORILSKO LAGERIUOSE

- Aš tvirtai įsitikinęs, jog neatsitiktinai būtent lietuvių tauta patyrė žiauriausias represijas, kad sovietiniuose konclageriuose kaip tik lietuviai buvo pati tvirčiausia ir patikimiausia politinių kalinių dalis, besipriešinanti prievartai ir nepasiduodanti baimei ir vilionėms.

Tai žodžiai iš Felikso Krasavino kalbos tarptautiniame tribunole Vilniuje 2000 m. birželio 13 d.

1926 m. duomenimis Sovietų Sąjungoje gyveno 41,5 tūkst. lietuvių, kurių 2600 buvo VKP (b) nariai. Vienus iš tėvynės tenai nubloškė Pirmojo pasaulinio karo audra, kiti išsekė paskui 1919 m. išvytą iš Lietuvos Raudonąją armiją dėl politinių motyvų. Buvo tenai po 1831 ir 1863 m. sukilimų ištremtų iš Lietuvos į Sibirą lietuvių palikuonių. 1937-1939 m. represijų smagratės kaip tik daugiausiai užkliudė simpatizuojančius bolševizmui. Pirmieji kaliniai į Norilską atvežti 1935 m. Kas iš jų iki 1941 m. pateko į Norilsko lagerius, duomenų neturima. 1941 m. rugpjūčio mėn. atgabenta apie 1000 Pabaltijo valstybių karininkų, iš jų 359 lietuviai.

1945 m. liepos mėn. iš Vilniaus į Molotovską prie Archangelsko išgabentas 1000 kalinių etapas, kurio daugumą sudarė lietuviai. Tų pačių metų rugsėjo mėnesį Šiaurės jūrų keliu jie išvežti į Dudinką prie Norilsko, kur iškraudavo laivus. Pirmąją žiemą jų nusilpusių išmirė apie 300 vyrų. 1945 m. į Dudinką atvežti katorgos darbams nuteisti kaliniai, tarp kurių buvo apie 200 lietuvių. 1953 m. pradžioje jų beliko mažiau kaip šimtas. Vėliau kasmet į Norilsko lagerius būdavo atvežama šimtas ar daugiau kalinių lietuvių, tarp kurių buvo teistų ir už kriminalinius nusikaltimus. Į Gorlagą 1948 m. rudenį iš Vilniaus kalėjimo atvyko kalinių etapas, daugiausia lietuviai. Vien tik į pirmąjį lagerį pateko 270 mūsų tautiečių.

Lageryje svarbiausia nepalūžti dvasiškai, išlikti žmogui bet kokiomis sąlygomis, neprarasti vilties išgyventi nežmonišką pažeminimo, prievartos ir nepriteklių kalinio gyvenimą.

Lietuviai nesiveržė į vadinamuosius duoningus postus, nes juos, išskyrus medikus, kaliniai gaudavo tik pritarus operatyvinei daliai - „kūmui“.

1950 m. gruodyje su paskutiniais perkeliamaais politiniais kaliniais iš Norilsko PDL į Gorlagą patekau ir aš, į pirmąjį lagerį, vadinamą Medvežij Ručej, trumpiau - Medvežka. Čekistai žinojo, kad esame atkelti iš švelnesnio režimo lagerių, kur trumpesnė darbo diena, už darbą jau buvo mokami pinigai, veikė parduotuvės, barakai nerakinami, susirašinėjimas neribojamas. Etapą pasitiko aibė čekistų su šunimis. Dalyvavo ir čekistų parankiniai, vadinamosios kalės. Suvarė mus į karantino baraką, kuriame prie durų stovėjo „paraša“, ant langų grotos. Iškratė, atėmė civiliškus rūbus. Tikrino atsinešę formularus. Tapau kaliniu Nr. T-042. Jų nurodymu ant visų rūbų prisiuvome numerius. Visą prabūtą Gorlage laiką dirbau tik konvojaus saugomose brigadose, metus praleidau BUR'e (sustiprinto režimo barakas). Priežastis ta, kad atvykau į Gorlagą su „nuodėmėle“.

Dar man kalint DPL, buvo atkeltas moldavas rašytojas ir paskirtas laborantu į cemento gamyklą, kur dirbau ir aš. Direktorė įspėjo:

- Jūs, vakariečiai, mėgstate pakalbėti. Laikykite liežuvį už dantų.

Po kiek laiko kriminaliniai kaliniai, vagys, įspėjo, kad jis, rašytojas, atvyko pas mus su „mediniu bušlatu“, t.y. pasmerktas žūčiai už tai, kad bendradarbiavo su operatyvine dalimi, kad žmonės dėl jo pranešimų buvo teisiami papildomai. Jis vakarietis, politinis, atseit jūs tvarkykitės patys. Priklausiau „laužtuvu susijuosusių“ (lomom podpojasanyje) grupei.

Tai „mužikų“, daugiausiai politinių kalinių, nesitaikančių su vagių ir „kalių“ savivale, susivienijimas. Šiam susivienijimui priklausė vakarų ukrainiečiai, pabaltijiečiai, buvę frontininkai ir kiti. Vagys ir „kalės“ mūsų vengdavo ir vadino piktais „frajeriais“ (zlyje frajera). Vėliau iš mūsų iškilo nemažai drąsių vyrų, kurie, patekę į ypatingojo režimo lagerius, aktyviai priešinosi režimui, organizavo saugos grupes. Daugelis iš jų sušaudyta.

Moldavas pajuto, kad yra medžiojamas, ėmė saugotis, matyt, pasiskundė operatyvinei daliai. Mane ėmė kviesti tardymui. Supratau, kur sukama, kuo norima pakaltinti. Po eilinio tardymo išgirdau:

- Nudvėsi BUR'e, - ir paliko ramybėje.

Dar esantį karantino barake mane aplankė keli tautiečiai. Pasakojo, kad lageryje yra daugiau kaip 300 lietuvių, kokia griežta tvarka zonoje, tačiau atvirai kalbėti vengė. Lageryje vyriausioju darbų skirstytoju dirbo Jonas

Misevičius, „kietas“ vyras. Iš jų sužinojau, kad neseniai nužudytas pagyvenęs lietuvis. Mat prasišošęs vagis, neturėdamas kuo atsilyginti, turėjo, išėjęs iš barako, nužudyti pirmąjį sutiktą. Pasitaikė mūsų tautietis. Lietuviai, daugiausiai jauni vyrai, jokių priemonių nesiėmė. Lagerio gyvenime tai garbės, prestižo reikalas parodantis tautinės grupės orumą ir reikšmę.

BUR'e susipažinau su daugeliu „nepaklusniųjų“. Svarstėme, kodėl taip yra. 1951 m. daugelis kalinių neįsivaizdavo, kas ir kaip galėtų palengvinti padėtį.

Nereti buvo atvejai, kai brigadininkai skatindavo kalinius dirbti fizinės prievartos - lazdos metodu. Lagerio administracija kalinius uoliai sekė: verbuodavo skundikus, vienus palauždavo grasinimais, fizine prievarta, perkėlimais į režimo brigadas, kiti susiviliodavo didesne duonos rieke. Numeruoti vergai turėjo būti klusnūs kaip automatai, vaikščioti nuleidę galvas. Kartais tik jie sutramdydavo kriminalinių kalinių savivalę, priversdavo gerbti „mužikus“.

Negalima teigti, kad Gorlago kaliniai inertiški. Kasmet pasitaikydavo pabėgimų, brigados neišeidavo į darbą, būdavo kitokių nepaklusnumo atvejų. Bet tam ryždavosi tik vienetai, todėl juos negailestingai sutramdydavo, palauždavo. Ypač užsispyrusiems organizuodavo kameras, kalinių pramin-tas „kultūvėmis“, „kūjamušėmis“, „mėsmalemėmis“, kuriose specialiai atvežti kriminaliniai recidyvistai „apdorodavo“ nelaimėlių. Buvo dar ir sunaikinimo kalėjimas Kolargonas, šalia jo kapinės. Viso lagerio nepaklusnumo akcijas sukelti buvo galima tik tada, kai kalinių masės sąmonė tam bus pažadinta.

Politinių kalinių kilnojimas po lagerius dažnas reiškinys, taip čekistai išlygindavo darbo jėgos trūkumus, o svarbiausia, stengdavosi atsikratyti kiršintojų ir maištautojų. Taip į Norilską patekdavo kalinių kontingentas „iš-mirimui“, kaip sakydavo čekistai. 1951 ir 1952 m. į Norilską atgabenti etapu nedideli kalinių kontingentai iš Uchtižmlago po ten vykusios masinės badavimo akcijos, geležinkelio Salechardas-Igarka tiesėjai - aktyvūs grupinių neramumų dalyviai, organizatoriai ir kiršintojai, taip pat Omskstrojaus kaliniai, užpuolę lagerio administraciją ir nužudę prižiūrėtoją ir karininką operatyvininką. Naujokų pasakojimų buvo smalsiai klausomasi su viltimi: gal ir pas mus?..

A. Solženicyno žodžiais „maišto virusą“ į Norilską atvežė Karagandos etapas iš Steplago ir Peščianlago ypatingojo režimo lagerių. 1952 m., numal-

šinus bruzdėjimus Karagandos lageriuose, atrinkti aktyvūs jų dalyviai, susirėmimų su kriminaliniais elementais ir pabėgimų organizatoriai. Iš viso 1200 žmonių. 1952 m. rugsėjo 8 d. atvežti į Užpoliarę „išmirimui“ 500 karagandiečių paskirta į 1-ąjį lagerio skyrių - Medvežką, 700 - į miesto statybas: 5-ąjį ir 4-ąjį lagerius. Šiame etape buvo daug vakarų ukrainiečių, nacionalinio pasipriešinimo okupantams dalyvių, vadinamų banderinininkų. Iš Pabaltijo šalių daugiausia atvežta lietuvių, jaunų, drąsių, nenulenkusių galvos. Buvo aktyvių ir rusų, kaukaziečių, Pavolgio vokiečių ir kitų tautybių vyrų. Tolimesnių įvykių eigai turėjo reikšmės tai, kad tarp atvykusiųjų buvo apsaugos grupių „penketukų“ vadovų ir narių, Pasipriešinimo organizatorių, vienas kitą pažįstančių, kartu dalyvavusių Karagandos lageriuose vykusiuose neramumuose ir kovojusių su kriminaliniais kaliniais. Atvežtas „maišto virusas“ pateko į palankią, paruoštą dirvą. Sujungus vietinių ir atvykusiųjų jėgas per trumpą laiką pavyko daug pasiekti. Tarp atvykusių keliasdešimties lietuvių buvo daug aktyvių vyrų: J. Lukšys, A. Ruzgys, J. Lionikas, J. Aleknavičius, Z. Baukus, A. Vaškevičius, K. Vezbergas, A. Zinkevičius, J. Šustikas, A. Šavalinskas, K. Šalkauskas, V. Kaziulionis, V. Subačius, S. Augustinaitis, A. Gabužis, P. Gataveckas, R. Gasickas ir kiti.

ĮVYKIŲ EIGA 1-AJAME GORLAGO SKYRIUJE - MEDVEŽKOJE

Į Medvežką iš Karagandos patekę lietuviai sudarė branduolį ruošiantis Norilsko įvykiams. Tai J. Lukšys, A. Šavalinskas, A. Zinkevičius, J. Daukantas, Z. Baukus, K. Vezbergas, S. Augustinaitis, J. Lionikas, A. Vaškevičius.

Kartu su jais atvyko naujokų, vėliau aktyviai prisidėjusių prie Pasipriešinimo: K. Šalkauskas, P. Tamošaitis, A. Petrulaitis ir kiti. Po kelių dienų jie susirinko pasitarti. Nutarta rasti kuo daugiau patikimų vyrų iš senbuvų lietuvių, su jais kalbėtis, įkurti bendrą Pasipriešinimo organizaciją.

Konspiracijos sumetimais sudaryti apsaugos „penketukus“, iš kurių vienas vyresnysis.

Savavališkai nevykdyti teroro aktų.

Rinkti žinias apie operatyvinės dalies agentūrinį tinklą - „beldikus“.

Rinkti žinias apie lagerio administracijos bei jos parankinių kalinių smurtą ir žiaurų elgesį kitų kalinių atžvilgiu.

Buvo ir kitų klausimų. Pirmiausia susipažinau su A. Vaškevičiumi ir K. Vezbergu. Jie papasakojo apie įvykius Karagandoje, apie sąjungą ir bendrus su vakarų ukrainiečiais veiksmus.

Karagandoje kai kurie brigadininkai reikalaudavo gauto siuntinio liūto dalį atiduoti jiems. Ukrainiečiai patarė organizuotis ir „pamokyti“ brigadininkus. Prieš užrakinant 22 val. barakus, lietuvių „penketukas“ sugriebdavo brigadininką ir gerai apkuldavo. Ukrainiečiai tuo metu koridoriuje saugodavo užnugarį.

Dažnai kildavo konfliktų tarp rusų ir ukrainiečių. Lagerio administracija į geresnes vietas skirdavo kalinius iš tų sričių, kurios iki 1939 m. priklausė SSRS, žmones jau perpratusius sovietinės santvarkos esmę ir prisitaikiusius prie jos, buvusius karo belaisvius karininkus, vlasovininkus. Nemažai jų bendravo su operatyvine dalimi. Čekistai parankiniais skirdavo ir kriminalinius kalinius, papildomai teistus pagal 58 ir 59 str., ypač ten, kur reikėjo panaudoti prievartą, kad kaliniai geriau dirbtų, būtų paklusnūs. Ukrainiečiams buvo svarbu gauti lietuvių paramą ir drauge atsispirti rusų hegemonijai. Lietuvius ir vakarų ukrainiečius, ypač jaunimą, vienijo panašūs pasipriešinimo sovietinei okupacijai kovos būdai. Tarp jų buvo intelektualų, profesūros iš Kijevo, OUN (Organizacija ukraińskich nacionalistov). Karagandoje susiklostė draugiški lietuvių ir vakarų ukrainiečių santykiai, sudaryta sąjunga. Visa tai įgyvendinta Norilsko Gorlago skyriuose.

Po mėnesio karagandiečius iš karantino barako išskirstė po brigadas. Prasidėjo aktyvi veikla. Sudaryti pirmieji saugos „penketukai“, kuriems vadovavo J. Lukšys, K. Vezbergas, K. Šalkauskas. Sudarant penketukus organizatorius buvo J. Lukšys, turėjęs nemažą patirtį Karagandos lageriuose.

1952 m. spalio-lapkričio mėn. Medvežkoje susidarė trys gausios pasipriešinimo grupės: lietuvių-ukrainiečių sąjunga, rusų grupė, rytiečių musulmonų grupė. Į ją įėjo osetinai, čečėnai, kabardinai, azerbaidžaniečiai, kazachai ir kt. Jos turėjo apsaugos darinius.

Be šių grupių, Pasipriešinimo komitete kitoms tautoms atstovavo ir sprendė bendrus visam lageriui klausimus ir latviai, estai, armėnai, gruzinai, Pavolgio vokiečiai, lenkai ir kiti.

Režimo brigadoje bendravau su keletu jaunų kabardinų, balkarų. Tai buvo geri vyrai iš rytiečių musulmonų grupės.

Musulmonų pripažintas lyderis buvęs istorijos mokytojas Idris Saidas, osetinas, vedė savotišką dvilypę politiką. Vėliau po savo sparnu priglaudė musulmonus, nusikaltusius likimo broliams, kuriems Pasipriešinimo komitetas reikalavo pasmerkimo. Vėliau ši grupė tapo savotiška lagerio administracijos atrama. Nuo jos atsiskyrę pavieniai kaliniai: uzbekai, čečėnai, azerbaidžaniečiai ir kt., pritapo prie rusų grupės.

Medvežkoje vyriausiuoju darbų skirstytoju, kaip sakytą, buvo Jonas Misevičius, uolus čekistų pakalikas. Senbuviai pasakojo, kad atskirais atvejais nevengdavo pasidaruoti lazda. Čia jis gyveno geriau kaip laisvėje. Vėliau ar anksčiau už viską reikia sumokėti, lageryje niekas nepamirštama. Medvežkoje lietuviai, atvežti 1948 m., pasakojo, kad sukurtame lageryje rado iš kažkur atvežtą valdymo komandą iš kalinių. Ją sudarė daugiausiai buvę rusų karininkai, teisti už karinius nusikaltimus. Tarp jų buvo ir Misevičius, paskirtas vyriausiuoju darbų skirstytoju, kitiems patikėtos brigadininkų, meistrų, darbų skirstytojų, kolonų viršininkų ir kitos pareigos. Varrant brigadas į darbą praktikuotas metodas „bėgte be paskutinio“, tai yra paskutinysis uždelsęs gaudavo lazdą. Bet koks atsikalbinėjimas, nepaklusnumas nedelsiant būdavo žiauriai slopinamas. Misevičių (Ivan Ivanovič) praminė siaubūnu, smaugliu.

Pasipriešinimas pasmerkė Misevičių. Lietuviai bandė išsaugoti jo gyvybę: nutarė pakalbėti. Nuėjo J. Lukšys, A. Zinkevičius ir ukrainiečių atstovas. Paskelbė jam nuosprendį ir sąlygas: jeigu nori likti gyvas, atsisakyk savo posto, padaryk viešą atgailą. Misevičius lietuviškai nekalbėjo, rusiškai pasakė:

- Būsite nušluoti kaip dulkės, išmirsite.

1952 m. spalio pabaigoje nuosprendis įvykdytas. Panašus atvejis buvo ir penktajame lagerio skyriuje, kai lietuvis, gaisrinės apsaugos darbuotojas pareiškė:

- Dirbau su operatyvine dalimi ir dirbsiu, o jūs neišgyvensite.

Daugiau tarp lietuvių kalinių išgamų nebuvo.

Pasipriešinimo komiteto sprendimu lagerio administracijos parankiniai, pasižymėję žiauriu elgesiu su savo likimo broliais, pasmerkiami. Išsigandę vykdomų nuosprendžių, jausdami savo kaltę, kai kurie aršūs „beldikai“, buvę brigadininkai ir kiti, išbėgo už zonos, ieškojo prieglobsčio pas čekistus. 1953 m. pradžioje už žudynes lageryje įvesta mirties bausmė, tačiau čekistai neieškodavo kaltininkų.

1952 m. pabaigoje iš atvykusių karagandiečių ir vietinių susiformavo Pasipriešinimo lietuvių branduolys. Saugos grupėse sutelkta per 30 jaunų drąsių vyrų. Kiekvienoje barako sekcijoje stengtasi turėti savo patikimą vieną ar keletą tautiečių. Nikelio rūdos gavybos gamybinėje zonoje (apie 10 kv. km ploto) stalių brigadininku dirbo Bronius Ramanauskas. Tai buvo patogi vieta, savotiškas štabas, susirinkus lietuviams aptarti savo reikalus, pasitarti su ukrainiečiais. Gyvenamoje zonoje vandens mazgo prižiūrėtoju dirbo turįs invalidumą advokatas Vaclovas Zubkevičius, „tėvukas“, didžio intelekto žmogus, visų tautybių kalinių grupių gerbiamas. Buvo patarėjas visais klausimais aiškinantis santykius su kitomis Pasipriešinimo grupėmis. Būtina išskirti kunigą Česlovą Kavaliauską, su kuriuo ilgoką laiką teko praleisti režiminėje ir pylimo tvarkymo brigadose. Jis ir tolimojo plaukiojimo kapitonas Vytautas Babarskas, kaip ir aš, buvome „juodajame sąrašė“, tai yra mūsų formuliariai pažymėti raudonu įstrižu brūkšniu, nurodančiu, kad tinkame tik sunkiam fiziniam darbui sargybos saugomose brigadose. Darbas gamybinėje zonoje buvo tik mūsų svajonė. Kunigas Česlovas Kavaliauskas, aukštas, jaunas vyras, poetas, mokėjo daug kalbų, tarp jų ir senovės graikų, berods hebrajų. Brigadoje dirbo poroje su V. Babarsku, greitai išmoko anglų kalbą. Mes jį vadinome mūsų karo kapelionu. Jis taip pat buvo mūsų ideologinis patarėjas. Gerbė jį visų tautybių kaliniai, vadino lietuvių „batiuška“.

1952 m. pabaigoje iki sukilimo man pavyko pagerinti savo padėtį, todėl galėjau daugiau rūpintis Pasipriešinimo veikla. Kalėdamas Norilsko PDL dirbau laboratorijoje ir ten išmokau gaminti veidrodžius, kurie tuo metu buvo didžiausias deficitas. Gyvenamoje zonoje stalių dirbtuvėse kaliniai pagamino vyr. gydytojai, laisvai tarnautojai, puikią spintelę ir rėmus dideliam veidrodžiui. Dirbtuvių meistras gydytojai pasakė, kad jis žinąs, kas gali veidrodį pagaminti. Gavau „dėl ligos“ trejetą atleidimų po dešimt dienų. Pavyko parinkti gerą stiklą, išėjo neblogas veidrodis. Lagerio viršininko pavaduotojas ūkio reikalams, kapitonas, frontininkas, užsigeidė treliažo. Nežinau, kaip jis susitarė su operatyviniu įgaliotiniu, bet mane laikinai pervėdė į gaisrininkų apsaugos komandą. Problema buvo stiklas. Šlifuito nėra, iki sukilimo pagaminau tik vieną, vidurinę dalį, visas kitas stiklas palikdavo juodus siaurus dryželius, kurių nedengė sidabro plėvelė. Budėdavau vakarais sargybos būdelėje prie įėjimo į ūkinę zoną, kurioje įsikūrė remonto dirbtuvės,

siuvykla, staliai, maisto sandėliai ir t.t. Privalėjau žiūrėti, kad ten nedirbantys kaliniai be reikalo nevaikščiūtų. Buvo patogu, užeidavo mūsų vyrai, papasakodavo ir kas darosi rūdyne. Ūkio zonoje padarėme slėptuvę, joje laikėme tam tikrą kiekį šaltų ginklų - smagių. Kiti budėtojai buvo azijiečiai. Pasitarus mūsiškiai man pavedė palaikyti ryšius su jų grupe. Tada ir paaiškėjo, ar galima jais pasitikėti. Mane pervedus į gaisrininkų komandą, administracija nurodė persikelti į priestatą prie džiovyklos barako. Ten buvo 12 vietų, gyveno vien musulmonai, tarp jų ir Idris Saidas. Man ši kompanija nepatiko. Kartą po naktinio budėjimo dieną ilsėjaus. Užsuko BUR'ė sėdinčius kalinius vedžiojęs į darbą kazachas Muchajevas. Tai buvo kalinys, kurio, kaip sakydavo jo nuskriaustieji, ilgėjosi kirvis. Jis kalbėjosi su Idriu. Muchajevas parodė į mane ir paklausė, kas aš per vienas. Idris patylomis kažką atsakė. Supratau, kad man čia ne vieta, tam tikru atveju pavojinga. Persikėliau į kitą baraką. Lietuviai norėjo nubausti vieną azijietį brigadininką už tai, kad darbe apstumdė mūsų pagyvenusį tautietį. Pranešė jų atstovams, prašė dalyvauti stebėtojais nuobaudos vykdymo metu. Šie pažadėjo patys nubausti, bet taip ir liko tik kalbomis.

Lageryje atmosfera pakito: apie daug ką buvo galima kalbėti atvirai, nesibaiminant, nes „beldikų“ pranešimai ir provokacijos tapo nepopuliarios ir net pavojingos. Įbauginti lageriuose vykdomų bausmių, jie nebe teikė informacijos, nes po nakties prie lagerio vartų neretai gulėdavo žiaurių CK parankinių lavonai.

Buvo laikomasi nuostatos, kad kalinys kalinio neturi engti, per prievartą versti dirbti, gyventi likimo brolio sąskaita. Per trumpą laiką panaudotos fizinio poveikio priemonės prieš kai kuriuos brigadininkus, meistrus, „beldikus“. Dažniausiai rytmetyje, atrakinus baraką, į sekciją įbėgdavo 4-5 vyrų grupė su kaukėmis, apkuldavo brigadininką. Prieš tai jis būdavo išpėjamas, kad liautųsi kalinius skriaudęs, kad už tai jam teks atsakyti savo kailiu. Bjauresni brigadininkai po to sušvelnėdavo. Lietuviai irgi pamokė keletą brigadininkų.

Tarp „laikių“ buvo nemažai rytiečių, rusų. Jie turėjo prisidirbę peilių, susispietė ir gyveno viename barake netoli sargybos būstinės. Pašliję darbo drausmė. Ypač atvykėliai iš Karagandos nebuvo nusiteikę dirbti arba dirbo atbulomis rankomis. Jais pasekė ir mūsų jaunimas, dirbantis brigadose prie bendrų darbų.

1953 m. Stalinui mirus, blykstelėjo viltis, kad pavyks išsilaisvinti be kovos arba pagerinti savo padėtį. Lietuviai, dalis vakarų ukrainiečių buvo kategoriški: „laisvė arba mirtis“, „mes pasiruošę mirti“. Būdami toli nuo Tėvynės, nematėme kitos išeities, nesitikėjome sulaukti realių režimo pokyčių. Laisvės buvo siekiama taip aistringai, jog daugelis didžiudamiesi galėjo žengti į mirtį, kad šitaip pasipriešintų vergiškai prievartos sistemai. Rusai tikėjosi, kad taikiomis priemonėmis pavyks pakeisti prievartos mašiną, sudemokratinti sistemą.

Lauktoji amnestija palietė tik kriminalinius nusikaltėlius, politiniams režimas sugriežtintas, juos net be priežasties šaudė. Jautėme, kad ieškoma būdų, kaip išbristi iš susidariusios situacijos. Apsaugos darbuotojams nuolat buvo kalama į galvą, kad prieš juos ypač pavojingi valstybės nusikaltėliai, tarybinės liaudies budeliai, baudėjai. Jie tinkama proga užpuls prie lagerių esančius garnizonus, užgrobs ginklus, kareivius išžudys. Ši propaganda palaikė isterišką baimę ir neapykantą kaliniams, skatino žiaurų elgesį. Taip jauni kareiviai buvo ruošiami masinėms žudynėms, šaudymui iš arti, beginkliams kaliniams tiesiog į krūtines.

Mes irgi svarstėme esamą padėtį, jautėme, kad atomazga artėja.

Mes žinojome:

1. Norilske, be mūsų, yra iki 150 tūkst. nepolitinių kalinių. Jų laikysena neaiški. Akcijų metu turimas čekistų pajėgas per trumpą laiką sumaltų. Ne veltui vėliau ant namų stogų ČK ėmė įrengti kulkosvaidžių lizdus. Todėl plataus masto akcijų prieš Gorlago lagerius šiuo metu neįmanoma vykdyti.

2. Daug Gorlago kalinių dirba strategiškai svarbiausiuose objektuose. Pirmas iš jų nikelio rūdos atviras karjeras - rūdynas Medvežkoje. Iškasta rūda sodrinama, lydoma ir tiekiama karo pramonės gamykloms. Atsargos prie sodrinimo fabriko nėra didžiulės. Rūdyną aptarnaujantis personalas - 97 proc. kaliniai. Šiame lageryje masinių žudynių neturi būti, kitaip sutriktų darbas, o karo pramonės vadovai juokauti nemėgsta. Nulėktų ir čekistų galvos. Tai žinojo ir ČK vadovybė Norilske. Kiti Gorlago skyrių kaliniai, išskyrus anglies šachtą Kajarkane, dirba ne taip svarbiuose objektuose. Čia galima laiką užvilkti, kraujo daugiau nuleisti. Tad platesnio masto operacijos nėra naudingos.

3. Bus bandoma lageryuose sukelti nedidelio masto neramumus, supriešinti tam tikras kalinių grupes, kad kaliniai žudytų vieni kitus. Bus išaiš-

kinti Pasipriešinimo lyderiai ir aktyvistai, juos izoliuos, sunaikins. Tokių gal bus 1-2 tūkstančiai. Jų mirtis darbui neatsilieps, atsistatys pašlijęs režimas, grįš „geri“ laikai.

Tokie mūsų samprotavimai.

Visų tautybių kaliniai bręstančius įvykius vertino nevienodai: netrūko dejuojančių, abejojančių, įbaugintų, pasyvių, ypač iš pagyvenusių kalinių, bet daugiausia tik tol, kol jėgos konsolidavosi.

ČK UŽMAČIOS

ČK operatyvinė dalis jautė kalinių neapibrėžtą bruzdėjimą visuose lagerių skyriuose, todėl pagal paruoštą schemą numatyta suimti ir nubausti Pasipriešinimo lyderius bei aktyvistus, kiršintojus, sukeltose masinėse riaušėse „nuleisti kraują“. Jos turinčios įvykti visuose lageriuose vienu laiku, sukurstytos pačių kalinių, gerbiamų, įgijusių likimo draugų pasitikėjimą ir nepertraukiant darbo ritmo strateginės reikšmės objektuose. Ypač svarbu, kad nikelis karo pramonės gamykloms būtų tiekiamas be sutrikimų. Niekas negalėjo įtarti, kad įvykiai lageriuose yra ČK išprovokuoti ir vyksta pagal jų schemą. Ši paslaptis atsiskleidė 1991-1992 m., atsiradus galimybei pažvelgti į slaptųjų archyvų dokumentus.

Štai kas aiškėja iš 1-ojo lagerio kalinio I. Kasilovo skundo RFSSR Aukščiausiam teismui apie ruošiamą „provokacinį maištą“ ir apie savo draugą Stavrą Voljaną, papasakojusį jam „maišto“ plano detales.

1953 m. gegužės 9 d. Voljanas buvo uždarytas į 1-ojo lagerio baudos izoliatorių (ŠIZO). Jo žodžiais kažkokiu būdu sužinota, kad šiame izoliatoriuje yra ČK operatyvinės dalies užverbuotų kalinių grupė, kurią instruktuoja lagerio administracija ir operatyviniai darbuotojai: kaip, kada sukelti masinius neramumus, pradėti „gaišaties“ (volynka) akciją.

Gegužės 22 d. kalinys Voljanas iš ŠIZO išleistas. Tuo metu gegužės 22-25 d. iš visų Gorlago baudos izoliatorių ir sustiprinto režimo barakų ten uždaryti kaliniai išleisti į gyvenamąsias zonas. ČK siekė, kad ši įnirtusi masė (tarp jų buvo ir gavusiųjų instruktažą) sukeltų neramumus.

1953 m. gegužės 23 d. iš 1-ojo lagerio į 5-ąjį buvo ruošiamas kalinių etapas. Kalinius sodino į dvi automašinas. Vyr. leitenantas Širijajevs iš pis-

toleto nušovė vieną kalinį, kitą sunkiai sužeidė. Tai buvo du draugai baptistai, norėję patekti į vieną mašiną, kad nebūtų išskirti.

Mes visa tai matėme. Tarp etapuojamųjų buvo Mikas Misiurevičius, linksmas vyras, geras pašnekovas ir pasakotojas, ypač gerbiamas jaunų kalinių. Su juo ilgokai man teko būti režimo brigadoje. Likvidavus Vietinės rinktinės karo mokyklą, jis išvežtas į Vokietiją. Vėliau atsidūrė Lietuvoje. Save vadino bajoru. Jaunimas jam, kaip karybos specialistui, pridėjo „majoro“ titulą. Kartu buvo etapuojama ir kitų tautybių Pasipriešinimo narių. Reikia manyti, kad ČK ten etapavo ir „savo“ žmonių, praėjusių instruktažą. ČK tikėjosi, kad tai, kas įvyko prie sargybos vartų 1-ajame lageryje, bus perteikta 5-ajame.

Keistas sutapimas. Į sudaromą 1-ajame lageryje kalinių atstovybę, vėliau pavadintą sukilimo komitetu, pateko S. Voljanas, jo draugas A. Bykovskis ir I. Kasilovas.

Tolesnis Voljano ir Bykovskio likimas tragiškas. Bykovskis sukilimo metu buvo nikelio rūdos gavybos karjere, kalinių užimtame ir saugomame. Ten jis buvo sugautas bandantis perduoti čekistams voką, sumuštas ir išvežtas į ligoninę.

Nuslopinus sukilimą, mus - 180 vyrų, iš 4000, čekistai izoliavo garnizone, vėliau išgabeno į atokų Kupec lagpunktą, paruoštą mums. Kartu pateko Voljanas, o vėliau atvežė Bykovskį. Zonoje išstatėme priešais sargybinių savo postą. Ateinančius ČK karininkus pasitikdavo mūsų vyrai ir lydėdavo. Čekistai pabrėždavo, kad čia mūsų kelio pabaiga. Kad tai gali būti tiesa įsitikinome eidami atsinešti vandens iš Kupos upės: ten, terasoje, pastebėjome naujai išraustas tranšėjas.

Administracija liepė parašyti trumpus laiškus: esu gyvas, sveikas, keisis adresas. Parašytus laiškus surinkdavome ir atiduodavome atėjusiam karininkui. Kartą į mūsų barako sekciją, kurioje gyvenome daugiausiai lietuviai, užėjo lagerio viršininkas su dviem karininkais. Kur buvę nebuvę užsuko Voljanas su Bykovskiu ir perdavė čekistams voką. Kilo įtarimas, kodėl to nepadarė savo sekcijoje. Laišką iš majoro paėmėme ir iškvietėme rusų atstovus. Matyt, vyrai palūžo, patikėjo, kad mus iššaudys, ryžosi išdavystei. Prašėsi, kad juos kaip nors atskirtų nuo mūsų, žadėjo visokeriopą pagalbą. Rusai jiems surengė teismą, išdavystės dovanoti negalėjo.

Šį epizodą I. Kasilovas savo skunde pateikia kaip susidorojimą su sąžiningais kaliniais, norėjusiais pateikti planą, kaip greičiau įveikti neramumus.

Būtina aptarti ir 1-ojo lagerio sukilimo komiteto vadovo Pavlo Frenkelio asmenį ir likimą. Tai buvo nedidukas, pagyvenęs maskvietis žydas, išsilavinęs, iškalbus. Dirbo šaltkalviu. Berods jo brigadai kurį laiką vadovavo I. Kasilovas. Joje dirbo ir keletas lietuvių. Turėjo autoritetą, mokėjo bendrauti su kaliniais. Nuslopinus sukilimą tolesnis jo likimas nebuvo žinomas.

1992 m. Maskvoje bendrija „Vozvraščenije“ surengė aktyvių Pasipriešinimo GULAG'o sistemai dalyvių susitikimą. Jame dalyvavau ir aš. Buvau užsirašęs kalbėti. Manęs paklausė, kaip lietuviai vertina Frenkelį. Jo kraštiečiai, maskviečiai, pasakė, kad jis buvo užverbuotas ČK. Man tai buvo didelė staigmena. Pradėjome domėtis tolesniu jo likimu. Norilske organizuoti du nauji lagerio punktai, į juos atgabenta 1000 kalinių, nuslopinus sukilimą, atskirtų nuo kitų. Ten patekę lietuviai (V. Vodzinskas) pasakojo, kad čia buvo atvežtas Frenkelis. 1956 m. rastas nužudytas. Nė viena grupė nepriėmė atsakomybės. Atrodo, nebuvo tikslo ir priežasties jo žūčiai. Manoma, kad tai padarė, ČK nurodymu, prižiūrėtojai. Tokių atvejų lageriuose būta.

Tai tiek apie ČK numatomų įvykių greitinimo planą: sukelti jų kontroliuojamus, trumpalaikius, kruvinus susirėmimus prižiūrėtojų paliktose zonos. Bet Pasipriešinimo grupės iš karto perėmė įvykių kontrolę: nepasitaikė masinio chuliganizmo, anarchijos, kruvinų susirėmimų tarp atskirų kalinių grupių. Tie, kuriems galėjo grėsti susidorojimas, uždaryti į baudos izoliatorių ir saugoti mūsų vyrų.

Po sukilimo KGB vadovybė pripažino, kad įvykiai Norilsko Gorlage buvo išprovokuoti, tik jie nesitikėjo tokio didelio masto.

SUKILIMAS MEDVEŽKOJE

Sukilimas Gorlago skyriuose prasidėjo įvairiai ir visur kitaip tęsėsi. 1953 m. gegužės mėn. pradžioje lageriuose susidarė sudėtinga padėtis, santykiai tarp kalinių ir lagerio administracijos bei sargybos įtempti. Kasdien aidai šūviai. Į kalinius šaudoma be aiškos priežasties, kareiviai už tai premijuojami atostogomis.

1953 m. gegužės 26 d. Gorlago 5-ajame skyriuje sargybos viršininkas seržantas Djakovas gyvenamoje kalinių zonoje iš automato apšaudė prie barako stovinčius kalinius. Penki nušauti, septyni sužeisti. Pasipiktinusių kalinių grupė patraukė į lagerio administracijos pastatą. Administracijos karininkai ir civiliai darbuotojai skubiai pasišalino - išbėgo už sargybos vartų. Miesto statybos gamybinėje zonoje sukaukė kompresorių sirenos: ilgais signalais pranešė apie ypatingą įvykį. Ten dirbusi pamaina ant bokštinių kranų strėlių iškėlė juodas vėliavas. Zonoje ant dviaukščio barako stogo taip pat iškelta juoda vėliava. Draudžiamojame zonoje - koridoriuje tarp miesto statybos ir lagerio zonų - stoviniavo būreliai kareivių. Jų gretas papildė ir kareiviai mėlynais antpečiais - Norlago apsauga. Ant štabo pastato stogo ir sargybos bokštuose skubiai statomi kulkosvaidžiai.

Tai ir buvo Norilsko sukilimo pradžia. Gegužės 27 - birželio 4 d. sukilimo liepsna apėmė visus Gorlago skyrius. Tiktai 2-ajame skyriuje, Kajerkanė, susiklostė kitokia situacija. Čia didesnė dalis kalinių dirbo anglies šachtoje Nr. 18. Šis lageris buvo atokiau nuo Norilsko, nuolatinio ryšio nebuvo.

1953 m. gegužės 21d., Gorlago viršininko generolo Semionovo nurodymu, atvežti peiliais ginkluoti kriminaliniai kaliniai - banditai recidyvistai. Įvyko skerdynės, daug aukų, banditai išbėgo už zonos. Buvo sudarytas komitetas, tačiau nepagalvota sudaryti apsaugos grupių. 1953 m. gegužės 27 d. kareiviai dviejuose spygliuotos vielos, juosiančios lagerį, šonuose iškirpo tarpus ir įėjo į zoną. Kaliniai miegojo, nespėjo susivokti, kas įvyko. Suimta ir išvežta į kalėjimą apie 50 aktyvistų. Gegužės 28 d. kaliniai išėjo į darbą.

1-ajame lageryje, Medvežkoje, administracija bandė išprovokuoti susirėmimus tarp įvairių kalinių grupių: čečėnų - Kubanės kazokų, ukrainiečių - lenkų, musulmonų ir nemusulmonų. Gegužės 25-26 d. į lagerio gyvenamą zoną atgabenta 200 laužtuvų ir kirvių siekiant sukelti skerdynes. Apie 2-3 val. tvyrojo įtampa. Lagerio administracijos parankiniai - provokatoriai kurstė pradėti „atsiskaitymą“. Nedaug trūko, kad būtų pralietas kraujas. Provokacija nepavyko, nes atstovai išsiaiškino, kam tai naudinga. Kaliniai išsiskirstė.

Apie įvykius 5-ajame skyriuje iš laisvų tarnautojų sužinojome gegužės 27 d. Buvo tariamasi dėl tolesnės Pasipriešinimo veiklos strategijos. Ben-

drame visų tautybių pasitarime apsvastyta susidariusi padėtis. Apie tai daugiausia kalbėjo Pavlas Frenkelis. Nuspręsta birželio 1 d. nutraukti darbą, užimti lagerį ir gamybinę zoną. Iki to laiko lagerio administracijai pateikti sukilimo priežastis ir raštiškus reikalavimus. Kilus diskusijoms dėl reikalavimų turinio į darbo grupę rekomenduoti lietuviai: advokatas Vaclovas Zubkevičius ir kunigas Česlovas Kavaliauskas. Sudaryta berods 17 reikalavimų peticija, kuri įteikta komisijai iš Maskvos. Kaip paaiškėjo, 8-10 reikalavimų buvo vienodi visuose Gorlago skyriuose, nes jie visiems vienodai buvo svarbūs, būtent:

1. Pašalinti nuo barakų langų grotas, nerakinti barakų nakčiai.
2. Panaikinti kalinių numerius.
3. Sutrumpinti darbo dieną iki 8 valandų.
4. Peržiūrėti kalinių bylas.
5. Neriboti susirašinėjimo.
6. Išvežti invalidus iš Norilsko.
7. Leisti pasimatymus su artimaisiais.
8. Išvežti užsieniečius į jų tėvynę.
9. Išmokėti uždirbtus pinigus ir t.t.

Buvo siūloma sargybos bokšteliu iškelti 20 km už Norilsko, kad šioje zonoje kaliniai laisvai judėtų ir gyventų. Lietuviai ir kiti vakariečiai iš karto laikėsi kategoriškai, pasirodė plakatai: „Laisvė arba mirtis!“, „Mes pasiruošę mirti!“, „Šalin lagerius ir kalėjimus!“ Vėliau reikalavimus stengiasi suderinti su galiojančiais įstatymais, vengti kategoriškumo ir atviro priešiško sovietinei santvarkai.

Birželio 1 d. apie 12 val. rūdymo zonoje užkalkė sirenos. Tai buvo signalas nutraukti darbą. Brigadoms įsakyta grąžinti įrankius. Kasyklos administracija nustebo ir sunerimo. Kiekvienai brigadai pavesta saugoti darbo techniką: gręžimo stakles, ekskavatorius, traktorius, kompresorius ir pastatus. Teritoriją saugoti ištisą parą - pamainomis. Dispečerinės pastate įsikūrė štabas. Kasykloje komitetui vadovavo Michailas Izmailovas, buvęs frontininkas karininkas. Gamybinėje zonoje liko apie 1200 žmonių. Keletas šimtų šurfų kasėjų ir bendrų darbų brigados grįžo į zoną. Rūdyną - gamybinę zoną nuo lagerio skyrė spygliuotos vielos tvora, priešus buvo galima pasikeisti informacija.

Lagerio administracija, tarnautojai, sužinoję kas įvyko rūdyne, pasiėmę svarbesnių dokumentų aplankus, išėjo už zonos.

Pasipriešinimo organizacijoje buvo apie 300 aktyvių vyrų, suskirstytų tautybėmis į grupes, sudarytas lagerio apsaugos skyrius. Lietuviams V. Mosteikai ir A. Mozeriui priskirti žmonės nepertraukiamai patruliavo visą parą nurodytame sektoriuje. Grėsmės atveju jie privalėjo skelbti pavojų. Patruliavimas numatytas ir zonos viduje, kad būtų išvengta vagysčių, netvarkos, muštynių ir t.t. Atsakinguoju už priešgaisrinę apsaugą ir vidaus tvarką paskirtas Bronius Zlatkus.

Sudaryta atstovybė, vėliau pavadinta Sukilimo komitetu. Į ją įėjo barakų, brigadų, tautinių grupių atstovai. Jai vadovauti pavesta Pavlui Frenkeliui. Į atstovybę pateko I. Kasilovas, S. Voljanas ir A. Bykovskis, kaip paaiškėjo 1992 m., žinoję apie ČK užmačias sukelti neramumus ir juos kontroliuoti.

Pasipriešinimo organizacija nusprendė tiesiogiai komitete nedalyvauti, bet teikti sprendimus, kontroliuoti jo vykdymą, vadovauti lagerio apsaugos skyriams. Atstovybės komiteto darbe dalyvavo Pasipriešinimo patarėjai, iš lietuvių - V. Zubkevičius, Č. Kavaliauskas. Numatyti asmenys, atsakingi už informaciją, agitaciją ir propagandą, virtuvės, skalbyklos darbą, teritorijos tvarkymą, medicininį aptarnavimą ir t.t., - visi skyriai, kad lagerio žmonių gyvenimo sąlygos būtų normalios.

Priešais išorinės sargybos vartus ir būstinę įrengtas mūsų postas. Įeinantys ČK karininkai sulaikomi, duodama palyda - apsauga, žiūrima, kad nebūtų įnešama to, kas neleistina. Įleidžiami lagerio aprūpinimo viršininkas, gydytojas.

Atidarytas ČK operatyvinės dalies kabinetas. Jame, požemyje, aptiktas telefono kabelis, jungęs Norilsko miestą su lagerio apsaugos garnizonu. Mūsų kaliniai telefonistai turėjo ragelį, jį prijungė: vienas klausydavosi, užrašinėdavo. Buvo klausomasi ištisai. Vienoje pamainoje klausytis pokalbius buvo pavesta K. Šalkauskui, kitoje - J. Lukšiui. Sužinota, kad lėktuvais gabenama spec. kariuomenė, kad prie rūdos sodrinimo fabriko BOF nėra didelių nikelio rūdos atsargų, sunerimta, jog gali sustoti Nikelis - lydimo gamykla, sutrikti tiekimas karinei pramonei. Rūdyno zonoje likę lietuviai glaudėsi stalių dirbtuvėse, kurioms vadovavo B. Ramanauskas. Ten iš aktyvistų liko A. Zinkevičius, V. Vodzinskas ir kiti.

Birželio 4 d. kaliniai pamatė virš ligoninės stogo rūkstančius dūmus. Kilęs gaisras užgesintas. Sugautas padegėjas, kuriam lagerio viršininkas perdavė benzinu sulietą vatinuką. Padegėjas išvarytas iš zonos. Tuo metu kalinių susirinkimą aplankė keletas aukštų ČK karininkų, kuriems perskaitytas dokumentas „Kodėl mes streikuojame?“ Už vartų laukė gaisrinės mašinos, kurių neprireikė. Kaliniai suprato, kad provokacija paruošta iš anksto, apsupo karininkus ir išvarė už zonos.

Gegužės 8 d. į lagerį atvyko Maskvos komisija. Prisistatė: komisijos pirmininkas pulkininkas Kuznecovas, vyriausiasis KGB Kalėjimų valdybos viršininkas, asmeninis Berijos referentas generolas Sirotkinas, MVD sargybos kariuomenės vadas pulkininkas Kiseliovas, partijos CK atstovas, komisijos sekretorius pulkininkas Michailovas, partijos CK atstovas generolas Cariovas, busimasis naujas Gorlago viršininkas.

Komisijai pateikti kalinių reikalavimai. Su ja tarėsi P. Frenkelis, I. Kasilovas ir M. Izmailovas. Komisija zonoje išbuvo apie 2 val. Pareikalavo išrinkti 10 delegatų, su kuriais tarsis vėliau, nes visų išklaudyti neįmanoma. Kai kuriuos reikalavimus pažadėjo išspręsti vietoje, tačiau tokius, kaip peržiūrėti bylas ir kai kuriuos kitus, spręs Maskvoje. Komisija pasiūlė kitą dieną eiti į darbą. Kaliniai nepatikėjo, ėmė švilpti, skanduoti: „Laisvė arba mirtis!“ Komisija išvyko ir daugiau nebepasirodė.

Po kelių dienų stulpuose buvo iškelti garsiakalbiai, per juos grasinta, kad organizatoriai bus griežtai nubausti, raginta išeiti į darbą. Birželio 13 d. pulkininkas Kuznecovas įsako kaliniams išeiti už zonos, laužti langus ir duris, mušti ir žudyti komiteto narius. Išsisklaidžius rūkui, pamatėme - apie lagerį sutelkta daug kariuomenės, išstatyti kulkosvaidžiai. Apie 12 val. kareiviai, ginkluoti trumpais durtuvais, lydimi automatininkų, priartėjo prie lagerį juosiančios tvoros, keliose vietose ją prakirpo, padarydami plačius įėjimus. Per garsiakalbius „dori“ kaliniai buvo raginami neklaudyti komiteto narių, banderinininkų, lietuvių nacionalistų, nebijoti jų ir išeiti už zonos. Iki buvo kartojama be paliovos. Apie 13-14 val. kariuomenė įsiveržė į lagerį, šaudė iš automatų, kalinius suvarydami į barakus. Užiminėjo baraką po barako, kalinius ragindami durtuvais varė už zonos. Aš gyvenau barake netoli padaryto praėjimo. Buvo nutarta nesipriešinti, bet ir nerodyti uolumo. Įsiveržė į sekciją kareiviai, daugiausia išeiviai iš Azijos respublikų.

Man sudelsus ir kažką pasakius, nedelsiant buvau paragintas durtuvu. Išvarė už zonos, ten suskirstė kolonomis po šimtą žmonių ir atokiai vienus nuo kitų susodino ant žemės. Kiekvieną grupę saugojo ginkluoti kareiviai su šunimis. Buvo girdėti tik šunų lojimas ir automašinų ūžesys.

Mus ėmė rikiuoti ir vesti prie lagerio vartų. Ten stovėjo visa lagerio šunauja: čekistai, „kalės“ - parankiniai, „beldikai“, daugelis iš baimės, kad bus nubausti, pabėgę už zonos. Greta stovėjau su vakarų ukrainiečiu Fedia, drąsiu vyru, atvežtu iš Karagandos. Mums abiem buvo liepta išeiti į šalį. Iš šimtuko išskirti buvome tik mes. Tokių iš viso lagerio kareiviai atrinko 189 vyrus ir, nuvarę į daubą, susodino ant žemės. Vėliau nuvarė į karinio miestelio, esančio šalia lagerio, zoną. Ten buvo pastatytas dviaukštis namas, tik nebaigta jo apdaila. Kadangi jį statė kaliniai, todėl jį juosė spygliuota tvora. Ten mus visus ir sugrūdo. Iš lagerio išėjome kaip stovime. Vakare atvežė patalynes, kitą dieną išdavė naujus rūbus. Supratome, kad į lagerį negrišime. Įdomus faktas - 18-ajame barake, kur gyveno Frenkelis, susibūrė 50 žmonių: 26 lietuviai, 24 vakarų ukrainiečiai. Visi aktyvūs Pasi-priešinimo dalyviai. Prie sargybos vartų Frenkelis buvo atskirtas, o jie visi nuvaryti į daubą. Ten prabuvome apie dvi savaites.

Vieną dieną atsirado daug čekistų su šunimis. Patikrino mūsų bylas ir palikome Medvežką. Patekome į mažytį lagerį Kupec, paruoštą mūsų kontingentui. Po keleto dienų iš lagerio Nr. 5 ten atvežta sumuštų kalinių. Iš lietuvių smarkiai sudaužytas buvo Mikas Misiurevičius, Albinas Kruševičius. Jie papasakojo, kad birželio 30 d. jų lagerį šturmavo kariuomenė: daug nušovė, tarp jų ir lietuvių, daug sužeidė. Kiek buvo nušauta ir sužeista tiksliai nežinojo, nes jie liko zonoje. Kalbėjo, kad žuvo 49 kaliniai, iš jų 7 lietuviai. Kita tiek sužeista.

PALIEKAME NORILSKĄ

Į Kupec lagerį čekistai surinko apie 400 vyrų. Nežinojome savo likimo. Svarstėme, kodėl 1-ajame lageryje kareiviai nepavartojo ginklo. Priėjome prie išvados, kad rūdyne visą techniką aptarnavo kaliniai, o laisvieji buvo tik sprogdintojai, keletas viršininkų, vairuotojai, žodžiu, kelios dešimtys žmonių. Kulka akla, nesirenka, ar kalinys ekskavatoriaus ar gręžimo staklių mašinistas, elektrikas ar markšneideris, ar toks, kokių daugu-

ma buvo mūsų: slampinėtojų ar dirbančių atbulomis rankomis, todėl galėjo sutrikti rūdymo darbas. Kupec lageryje mūsų, lietuvių, Pasipriešinimo organizaciją pavadino Norilsko Vyčiais. Suėjome į glaudžius ryšius su vakarų ukrainiečiais.

Tundra skambėjo nuo lietuviškų, ukrainietišκών, rusiškų dainų. Vandens maistui ir gėrimui eidavome atsinešti iš Kupos upės. Ten žiojėjo naujai krante išraustos tranšėjos. ČK norėjo, kad mes, neišlaikę įtamos, veržtumės iš lagerio. Daugelis rusų frontininkų teigė, kad geriau mirti stovint, gal pavyks paimti ginklų ir garbingai mirti. Mūsų, lietuvių, buvo apie penkiasdešimt. Vėliau paaiškėjo, kad iš visų lagerių ČK surinko apie 900 vyrų, kurie, jų manymu, yra lyderiai, aktyvistai, daugiausia kalti dėl Norilsko įvykių. Juos patalpino į 3 nedidelius lagerius: Kupec, Kosoj ir Nadežda. Mūsų likimas buvo nulemtas. Berijos areštas ir kiti įvykiai tai sutrukdė.

Magadano srityje buvau tardomas. Tardytojas apgailestavo, kad mes nelikome Norilsko tranšėjose, bet „velnio sėklą“ išnešiojome po Berlagą. 1989 m. lankėmės Norilске aptarti mūsų ten nukankintų, žuvusių likimo brolių palaidojimo vietų įamžinimo. Tą vasarą Norilsko kraštotyros muziejaus darbuotojai, pasitelkę mokinius, kasinėjo Kupos pakrantes, ieškojo mūsų palaikų. Iš čia mes buvom išvežti slapta ir paskleista žinia, kad esame „sutvarkyti“ ir užkasti. Mūsų sutvarkymo akcija, kaip mes galvojome, buvo numatyta liepos 8 ar 9 dieną. Tada prie Kupos upės nušovė vieną kalinį, išėjusių atnešti vandens. Mūsų draugai jį atsinešė į lagerį. Kilo didžiulis pasipiktinimas. Iš bokštelių sargybinis paleido dar vieną šūvį. Vėl auka. Rusų grupė reikalavo organizuotis, pulti bokštelius, veržtis į tundrą ir, jeigu lemta, mirti kovojant. Supratome, kad kol pasieksime pirmą kulkosvaidžių lizdą, esantį už 100-150 metrų, dauguma būsime išguldyti. Įtampa didžiulė, ruošiamės pulti bokštelius. Tuo metu pamatėme per balas atbėgantį karininką, vyresnįjį leitenantą, dėvintį lakūno uniformą.

- Ką darote, vyrai, nebūkite savižudžiai! Gauta iš Maskvos telegrama, kad Berija suimtas. Pagalvokite, jeigu iki šiol nesusaudė, dabar jau nesusaudys.

Aistros po truputį aprimo. Sargybą iš bokštelių perkėlė į antrąjį apsaugos žiedą.

Po kiek laiko iš Maskvos atskrido didelė grupė operatyvinių darbuotojų. Apsilankė ir pas mus. Kalbėjo, kad viskas turi pakrypti, mūsų atžvilgiu, į gerąją pusę, bet mūsų laikyti Norilske nėra galimybės, būsime išvežti. Praėjo dar kiek laiko. Vieną dieną buvom susodinti į atviro tipo čekoslovakiskus metalinius vagonus, pritaikytus rūdai ir akmenims vežti, vadinamus dumkarus, ir išvežti Dudinkos link. Ten, palapinių lageryje, buvo surinkta 1000-1200 sukilėlių iš visų Gorlago skyrių.

1953 m. rugpjūčio 27 d. pasirodė būrys kareivių, karininkų su mūsų formuliarais, nuvarė mus į prielauką, kur laukė baržų triumai. Išgirdau šuktelėtą savo pavardę. Matau, stovi mūsų lagerio viršininko pavaduotojas ūkio reikalams, kapitonas, kuriam dariau pagamintam treliažui veidrodžius. Taip ir nebaigiau. Liepė prieiti. Už bušlato man užkišo paketą. Pasakė:

- Sūneli, ko tu nepasidalijai su operų? Norėjau tave palikti Norilske, bet jis griežtai užprotestavo.

Atsisveikinau su buvusiu frontininku, nuo eilinio kareivio užsitarnavusio iki kapitono. Pakete radau gal pusę kilogramo sviesto ir kepalėlį baltos duonos.

Sodinant į baržą prie mūsų buvo prijungta apie 50 vyrų iš Kolargono kalėjimo. Tarp jų pastebėjome keliolika kalinių, išbėgusių iš lagerio ir ieškojusių globos pas čekistus. Nusistebėjome. Atlikę savo juodą darbą jie nebuvo reikalingi ir ČK.

Sulipome į triumus ir sudiev, Norilske, mūsų vargo, kančių žeme, baltieji šalčio „tropikai“.

SUKILIMO PASEKMĖS

Norilsko sukilimo reikšmė ne visai įvertinta. Po Stalino mirties tai buvo pirmas masinis kalinių protestas prieš jo asmenybės engimo sistemą. Jame dalyvavo apie 30 tūkst. žmonių. Lagerių sistema tokio masto nežinojo ir nesiskaityti su tuo nebuvo galima.

1953 m. palengvintas režimas Gorlage, kalinių teisės sulygintos su esančių PDL teisėmis.

1954 m. Gorlagas likviduotas.

1954-1956 m. laisvę atgavo absoliuti buvusių kalinių dauguma.

1956 m. Norilsko kombinate dirbo tik laisvai samdomi darbininkai.

Aukų skaičius nėra galutinai sutikslintas. Kapinių, esančių Šmito kalno papėdėje, įrašų knygoje nurodoma, kad čia 1953 m. birželio-rugpjūčio mėn. palaidota 150 bevardžių kalinių.

Oficialiame akte, surašytame po „nuraminimo“ pateikti skaičiai.

5-asis lagerio skyrius: užmušti 58, sužeisti 98.

3-iasis lagerio skyrius: užmušti 57, sužeisti 128.

Norilsko prokuroro pavaduotojas Pavlovskis, dalyvavęs kalinių sušaudymo akcijose, nurodo, kad 3-iajame lageryje užmušti 104 kaliniai, sužeista keletas šimtų.

Julius Mačiulis, tvarkęs lavonus, teigia, kad užmuštų buvo apie 250 žmonių. Ukrainiečiai nurodo dar didesnius skaičius.

Pralietas kraujas ir aukos nebuvo veltui. Norilsko sukilėlių laisvės dvasia plačiai pasklido ir 1956 m. GULAG'o salynas žlugo. Prasidėjo intensyvi sovietinės imperijos pamatų korozija, galbūt dėsninga, kad žmonės pirmiausia atsitiesė ten, kur juos slėgęs priespaudos ir pažeminimo svoris buvo didžiausias. Išėję į laisvę politiniai kaliniai aktyviai kovojo už pilietines teises, padėjo pagrindus visuomenės atsinaujinimui.

ŠIAURĖS VĖTROSE

KARAGANDOJE

1949 m. gruodžio 14 d. mus atvežė į Kazachiją, Karagandą. Aplink miestą buvo daug lagerių, kiekviename po 3-4 tūkst. kalinių. Visa ši „respublika“ buvo vadinama Karlagu. Dar neišlipę iš vagonų matėme vokiečių belaisvius: pagal kapituliacijos sutartį visi vokiečiai iki 1949 m. pabaišos turėjo būti grąžinti į tėvynę.

Iš Karagandos patekome į Dolinkos lagerį, prie kurio buvo įsikūrę ir viso Karlago viršininkai. Zonoje visur matėsi užrašai vokiečių kalba, nupiešti taikos balandžiai su vokiškais laisvės užrašais. Vokiečių belaisvių zonas užėmė mes, politiniai kaliniai. Dolinkoje gyvenamieji barakai buvo po žeme. Langai lubose, šviesa menka. Tik 27-asis barakas pastatytas. Žiemą žemėje jokie šalčiai nebuvo baisūs. Apie lagerį kelios akmens anglies šachtos. Pradėta sudarinėti brigadas pagal specialybes. Užsirašiau į statybininkų brigadą. Mano darbo vieta buvo nebloga - vokiečiai paliko tvarkingus įrankius. Nemokėjusiems jokio amato teko šachtose kasti anglis.

Čekistai čia darbavosi savais metodais: surasdavo parsidavėlių kalinių ir jų rankomis stengėsi valdyti kalinius. O parsidavėlių buvo daug. Už „paslaugas“ gavę brigadininkų, kepėjų, maisto išdavėjų vietas padlaižiai stengėsi išsilaikyti. Brigadininkai be gailesčio vos paeinančius varydavo į darbą, stengėsi įvykdyti normas dėl garbės. Kaliniai buvo engiami ir pagal tautybes: supriešinami rusai ir ukrainiečiai, lietuviai ir ukrainiečiai. Blogai maitino, nes daug pasiimdavo „draugai“. Ryte gaudavome duonos 250 g, per pietus ir vakare 200 g. Mintis tik viena - kada gausiu sočiai pavalyti juodos duonelės?

Artėjo 1950 m. - sovietinių lagerių griovimo ir pasipriešinimo metai. Kaip tik mes, karagandiečiai, ir pradėjome klibinti lagerių sistemą. Sukilimas brendo savaime - dėl nepakeliamo gyvenimo. Antroje 1950 m. pusėje kaliniai ėmė vienytis pagal tautybes. Supratome politinių kalinių statusą. Juk mes ne vagys! Vienijosi pirmiausia ukrainiečiai - jų buvo daugiausia. Jų pavyzdžiu pasekėme ir mes, lietuviai. Jaunesnieji labiau

draugavome, palaikėme vieni kitus. Susirinkdavome, aptardavome savo buities reikalus. Iš pradžių pasipriešinimas nebuvo politinis. Kėlėme tik reikalavimus žmogiškajam orumui išsaugoti. Kai metų pabaigoje iš Lietuvos atvežė jaunų vyrų, šie energingai ėmėsi veiklos. Susidarė vienminčių branduolys. Jau nebebijojome pasipriešinti.

1951 m. Karagandos lageriuose prasidėjo pasipriešinimo judėjimas. Jaunesnio amžiaus vyrai vienijosi ir grupavosi, koordinavo visus savo veiksmus. Prasidėjo kova prieš visą vergišką lagerių sistemą. Agitavome už darbo našumo mažinimą, prieš įsigalėjusią lageriuose kalinių išdavikų, bendradarbiavusių su čekistais, sistemą. Į tas „nepaklusniųjų“ gretas patekau ir aš, supratęs, kad reikia kovoti.

Vienijosi ir padugnės - stengėsi išlaikyti savo pozicijas. Juos palaikė čekistai. Mus, lietuvius, vadino fašistais, ukrainiečius - banderininkais. Čekistai visaip stengėsi šį sąmonėjimo procesą sustabdyti: išveždavo į kitus lagerius, sodino į karcerį, atskirai nuo kitų laikė ir vedė į darbą. Karagandoje man teko būti net trijuose lageriuose - Dolinkoje, Dubrovkoje, Fiodorovkoje. Visur rasdavau gerų draugų, vienminčių. Tai Stasys Jonaitis, Kazys Armonas, Albinas Kazakevičius, Martynas Kriščiūnas, Algis Šavalinskas, Juozas Lukšys, Jonas Lionikas, Antanas Zinkevičius, Petras Grišauskas, Alfonsas Masčiauskas, Kazys Lekevičius, Petras Gataveckas, Venslauskas ir kt. Kovą dėl būties pamažu pradėjome laimėti. Brigadininkais pradėjom rinkti mūsų pažiūrų žmones, o ne čekistų pakalikus. Atsirado saviškių virtuvėje, kepykloje.

Vasaros Karagandoje buvo karštos, siekdavo iki 40 laipsnių, bet užslinkus debesiui, oras tuoj pat atvėsdavo. Esu matęs smėlio pūgų. Smėlį vėjas nešdavo kaip sniegą, uždengdavo ir saulę, ir žemę, tik sargybiniai bokšteliuose šaudydavo, kad nebandytume bėgti.

1951 m. už darbą pradėjo mokėti. Bet pinigų (30 proc.) į rankas neduodavo. Pervesdavo į sąskaitą parduotuvėje, pirkdavome kartą per savaitę, o kitus uždirbtus pinigus paimdavo už išlaikymą.

1952 m. jau blykstelėjo viltis, kad galiu likti gyvas. Gerėjo sąlygos. Išdavikai veikdavo tik slapčia. Čekistai tapo bejėgiai mus palaužti. Buvo imtasi kraštutinių priemonių aktyvesniais kaliniais atsikratyti: juos išskirstė į kitus lagerius. Šnipelių pagalba 1952 m. liepos pradžioje atrinkta apie 1200 Karagandos politinių kalinių ir paruošta etapui.

1952 m. rugsėjis mus, 1200 kalinių maištininkų, už priešinimąsi GULAG'o valdžiai vėl išvežė. Dabar - į Krasnojarsko persiuntimo punktą. Po dviejų savaičių, mus, kareivių ir šunų saugomus, kaip vergus, atvarė prie Jenisejaus. Prie kranto stovėjo baržos. Net nesitikėjome, kad jomis būsime plukdomi. Nutiesus trapą, mus suvarė į triumus po 400 žmonių. Viduje - dviejų aukštų gultai. Buvome labai susispaudę, trūko oro, o viršuje - tik vienas mažas langelis ir uždengta grotomis skylė, per kurią mus sugrūdavo. Triumo grindys apsemtos, o ant jų numestos sukaltos lentos. Pasikeisdami vaikščiojome prie langelio pakvėpuoti grynu oru. Maistas labai prastas. Sriubos nevirdavo - tik karštas vanduo. Nežinojome, kur veža. Oras atvėso, tai supratome, kad į šiaurę. Kelionė buvo klaiki - kalėjimuose ir lageriuose buvo geriau. Po 18 parų baržos sustojo. Atvežė į Dudinką. Atsidarius geležiniam triumui dangčiui, pasigirdo komanda: „Išeiti po vieną!“ Dudinka - mažas miestelis. Apie uostą - sukrypę, aprūkę nameliai, matyt, dar nuo caro laikų. Šalia - galingi kranai, jūrų laivai ir neaprepiamas Jenisejus.

Iš baržų kareiviai mus varė tiesiai į vagonus. Atrodė nepanašūs į žmones - apšepę, purvini. Vagonai be gultų. Jais anksčiau buvo vežtos anglys, tai mes iš apšepėlių ir negrais pavirtome - tik akys baltavo. Išlipome Norilske. Gražus miestas, gaila, kad ant kalinių kaulų pastatytas (nors buvo rašoma, kad tai - komjaunuoliška statyba).

NORILSKE. SUKILIMAS

Vingiuotais keleliais kopėme į Medvežkos lagerį. Buvome visiškai išsekę, dauguma kojų nepavilkio, o sargybiniai vis skubino. Vienas kareivių, prišokęs prie paskutinio penketo, pradėjo mušti buožę. Bet jis apsiriko: ne naujokai buvome. Tuoju mūsų voroje pasigirdo balsai: „Stojam ir nė iš vietos...“ Visi sustojo. Kareiviai šūkauja, grasina, kad šaudys, o mes rėkiam: „Nieko nebijom!..“ Pareikalavome sargybos viršininko. Šis bandė grąsinti. Tada pradėjome reikalauti, kad ateitų lagerio viršininkas. Sargybos karininkas pradėjo gražiai prašyti, prižadėjo, kad sargybiniai nemuš. Vėl pajudėjome. Kolonoje - apie 400 žmonių, lietuvių apie 25.

Medvežka jau kalnuose, 1 km virš jūros lygio. Atrodė, kad mieste, apacioje, visada šviečia saulė, o čia, aukštai - siaučia pūga. Leido nusiprausti

pirtyje, išdavė šiltesnius drabužius. Medvežkos kalinius čekistai iš anksto nuteikė prieš mus, sakydami, kad atvažiuoja recidyvistai, banditai, ir su jais nereikia susidėti. Išdalijo numerius su „F“ raide - fašistas. Vos spėjome užsisiti, išvarė į darbą, nors 21 parą turėjo būti karantinas. Daug kalinių čia tuoj susirgo: temperatūra, kojų raumenų uždegimas. Kaliniai turėjo savo lagerio viršininko paskirtą valdžią. Vyriausiuoju darbų skirstytoju buvo lietuvis Jonas Misevičius. Jis stengėsi įtikti čekistams, todėl mus ir išvarė į darbą be karantino. Dirbome sargybos prižiūrimi. Į bendrą zoną mūsų neįleido, bijojo, kad neužkrėstume „negerom mintim“. Vakare barakus užrakindavo, budėjo sargybiniai. Čia buvo labai griežtas režimas. Kaliniai neturėjo jokių teisių, buvo daug parsidavėlių. Nutarėme tokią tvarką sugriauti. Dauguma buvo ukrainiečių, o lietuviai su jais sutardavo. Sutarėme prieš skundikus veikti kartu. Mums pritarė ir rusai kaliniai. Bijojome, kad ir čia neatsitiktų kaip Karagandoje. Ten rusas nužudė lietuvių Stasį Jogandą, apšaukęs, kad šis dirba čekistams. Čekistų taktika visur viena: skaldyk ir valdyk.

Vėliau valdžia mus išleido į bendrą zoną, išskirstė po visus barakus. Čia lietuvių buvo nemažai, kai kurie - iš Karagandos lagerių: Algis Šavalinskas, Juozas Lukšys, Tomas Rylys, Stasys Augustinaitis, Jonas Lionikas, Antanas Zinkevičius, Antanas Vaškevičius. Tai buvo mūsų grupės branduolys. Iš Krasnojarsko lagerių pažinojau Kazį Juozaitį, Kazį Šalkauską, Petrą Tamošaitį ir kt. Susipažinoje su čionykščiais lietuviais. Iš senbuvų prisimenu Bronių Zlatkų, Mykolą Misiurevičių, Bronių Ramanauską, Antaną Mozerį, Stasį Čėplą, Juozą Karpavičių ir kt. Visų numylėtinis buvo Misiurevičius, vadinamas Miku, buvęs karininkas, save kildinęs iš bajorų. Visi buvome 25-35 metų - jauni ir drąsūs. Vyresni buvo atsargūs, nepritarė mūsų ryžtui nepasiduoti.

Mus palaikė inteligentija: kunigas Česlovas Kavaliauskas, teisininkas Vaclovas Zubkevičius. Apsipratę Medvežkoje, nutarėme organizuoti po grindinę veiklą, įtraukti kuo daugiau kalinių. Jungėmės po penkis, išsirinkdavome savo vadą. Aš irgi vadovavau vienam iš „penketukų“. Susirinkę svarstydavome, kaip kovosime. Kartais ir lietuvišką dainą užtraukdavome, nors čekistai ir draudė, skaitė mums paskaitas apie pareigą, savo kaltės išpirkimą. Ragino kitus kalinius mūsų neklausti, mus, karagandiečius, juodvarniais vadino. Bet mūsų ir senbuvų draugystė stiprėjo. Čekistai vėl

stengėsi kaip įmanydami sukiršinti įvairių tautybių kalinius, verbuodavo šnipelius. Šie visą informaciją perduodavo įgaliotiniui - „kūmui“. Už pražangas laikė karceryje arba BUR'e: ten buvo itin griežtas režimas, sumažintas maisto davinys.

1952-1953 m. žiema. Taimyro pusiasalyje - amžina naktis ir pūgos, už poros metrų nieko nematyti, vėjas iš kojų verčia. Mus, karagandiečius, ir tuos, kurie su mumis draugavo, į darbą vedavo atskirai ir griežčiau saugojo. Dirbome ant pylimo. Čia veždavo nikelio neturinčią skaldą ir pildavo į pakraiusę. Nikeliuotą skaldą išveždavo geležinkeliu. Išsità žiemą nuolat reikėjo nuo bėgių kasti sniegą. Sukasdavome jo kalnus. Šaltis siekdavo 30-40 laipsnių. Sausu oru - dar nieko, bet kai nuo kalnų tarpeklio vėjas atpūsdavo drėgno oro, tuojau pabaldavo nosis, veidas. Šalia stovėjo „apšilimo“ nameliai. Išsikasdavome ir urvus sniege, kur ilsėdavomės. Dar kasdavome duobes elektros perdavimo linijoms statyti. Amžino įšalo zonoje tai net vasarą buvo sunku - žemė atšildavo tik per 30 cm. Normos didelės, bet mes jau vėtyti ir mėtyti, nebesiplėšėm dėl jų.

Tuo šiaurės naktį ir pūgų metu buvo paskelbtas karas parsidavėliams ir šnipams. Pasitaikydavo ir lietuvių išdavikų. Tai minėtasis vyriausiasis darbų skirstytojas Jonas Misevičius, kilęs nuo Biržų (ar Rokiškio). Gražus vyras, vilkėjo muflono kailinius. Turėjo daug pakalikų, padlaižių: jie jam net maistą į baraką atnešdavo. Už tokias privilegijas jis stropiai tarnavo čekistams. Senbuviai pasakodavo, kad kalinius net mušdavęs. Sužinojęs, kad iš Karagandos atveža mus, maištininkus, sakėsi ir mus sutvarkysiąs. Kaliniai jam paskelbė mirties nuosprendį. Bausmę įvykdė lietuviai ir ukrainietis. Įvykdytos bausmės ir kitų tautybių parsidavėliams. Misevičiaus mirtis labai paveikė šnipus, jų sumažėjo. Pietiečiai „beldikai“ subėgo į vieną baraką. Tie nuosprendžiai, nors ir žiaurūs, buvo savigyna, kitaip daugelis būtų neišgyvenę.

Jei ne kalėjimas, poliarinės naktys būtų nuostabios: dangaus skliaute žaižaruodavo ryškių spalvų šiaurės pašvaistės. Sulaukėme ir pavasario. Giedromis dienomis matėme ir saulutę. Ji kilo vis aukštytyn. Ir štai atėjo 1953 m. kovo 5 d. Grįžome iš darbo prie geležinkelio. Žiūrime: visur lageryje prie laisvųjų gyventojų namų iškeltos vėliavos, perrištos juodu kaspinu. Pradėjome spėlioti, kas „padėjo šaukštą“. Zonoje sužinojome, kad mus paliko „generalisimas“, mūsų „tėvelis“, draugas Stalinas. Kiek buvo

džiaugsmo! Įsižiebė viltis greičiau išeiti į laisvę, sulaukti permainų. Ne vienas rusas verkė, o mes apie tokius kalbėjome, kad per mažą bausmę buvo gavę, jei ašaras lieja. Po Stalino mirties kalėjimo administracija lyg sutriko, susilpnėjo režimas, o kalinių nuotaika pagerėjo - suskambo dainos.

Gegužės mėn. lagerio valdžia atsigavo: daug mūsiškių susodino į BUR'ą, atskirtą nuo kitų zonų. Aktyvesnius kalinius išvežė, kelis ir mūsiškius: Algį Šavalinską ir mūsų linksmuolį „bajorą Miką“ - Mykolą Misiurevičių. Kalinius vežant Medvežkoje čekistai nušovė du ukrainiečius, kurie neva nepakluso įsakymui. „Penketukų“ susirinkimuose nutarėme, kad apie tai reikia informuoti Maskvą. Manėme, kad ten nežino, kas čia vyksta. Tuo pagrasinome lagerio viršininkui. Šis teatsakė: „Maskva toli, dangus aukštai, o čia aš - visagalis“.

Sužinojome, kad Norilsko mieste 4-ajame ir 5-ajame lageriuose irgi kažkas panašaus įvyko kaip čia. Iš darbo einančiai 6-ojo lagerio moterų kolonai vyrai užtraukė dainą ir buvo iš sargybos bokštelio pavaišinti automato serijomis. Šeši vyrai nušauti, vienas sužeistas. Po šių įvykių iš miesto gavome žinutę, kad reikia pradėti sukilimą, ir jie laukia mūsų palaikymo. Kaip minėjau anksčiau, lietuviai ir ukrainiečiai buvome sudarę „penketukus“, vienam ir aš vadovavau: vienas vyresnysis ir keturi nariai. Svarbesnius dalykus svarstydavome „penketukų“ vyresnieji, o vyresniųjų veiklą koordinavo organizacijos vyresnysis. Veiklos tikslas: kalinių agitacija, o kur reikia - ir asmeninis pavyzdys. Aiškinome, kad kaliniai pradėtų mąstyti, kodėl jie čia ir už ką kalinami, kad suprastų, kokia nežabota, nežmoniškai klaidi visa lagerių sistema, išsunkianti žmonių paskutines jėgas, kodėl jie taip vergiškai dirba, aukoja savo gyvybę, kam reikalingas toks darbas vaikantis darbo našumo. Mūsų „penketukai“ tarp kalinių pasėjo sąmonėjimo grūdą. Žmonės ėmė mąstyti, suprato, kad dirba priešams. Buvo tokių, kurie išsigando. Čekistų informatoriai tapo labai atsargūs, nors ir nesiliovė jiems dirbėti.

Sukruto ir rusų politiniai kaliniai. Prie sukilėlių prisijungė kitų tautybių grupės. Sukilimui vadovauti buvo išrinktas Rusijos žydas Pavlas Frenkelis - nedidukas vyrukas su barzdele. Geras oratorius, buvęs Trockio pasekėjas.

1953 m. birželio 1-ąją prasidėjo sukilimas. Tai buvo kova prieš kalėjimų valdžios nusikaltimus ir terorą, dėl kalinių pilietinių ir politinių teisių.

Tą dieną rytinė pamaina išėjo į darbą, o vakarinė - ne. Trys tūkstančiai vergų nepakluso įsakymams. Rytinė pamaina - 1200 kalinių - nutraukė rūdyne darbą ir patys saugojo objektą, kad čekistai jo nesusprogdintų ir nesuverstų kaltės kaliniams. Mes užsibarikadavome gyvenamojoje zonoje. Kilo baisus triukšmas. Subėgo kalėjimo vadovybė, grasino, reikalavo eiti į darbą. Valdžia prašė ir geruoju - siūlė lengvatas, ir piktuojų - grasino nubausianti. Lagerio zonoje buvo katilinė, šildžiusi visą Norilsko miestą. Čekistai norėjo, kad kaliniai ją sugadintų, o miestas, negavęs vandens, įsistikintų, jog sukilimas - kalinių anarchija, todėl į miestą leidom aitvarus, kad žmonės sužinotų, dėl ko mes sukilome. Tikėjomės, kad žinios pateks ir į užsienį.

Kitą dieną klube buvo sušauktas susirinkimas. Sukilimo tikslus visiems pranešė Pavlas Frenkelis. Pirmiausia nutarėme elgtis taikiai ir, išsikvietus komisiją iš Maskvos, neiti į darbą, kol ji neatvyks. Pritarė visi kaliniai. Po to grupių atstovai pateikė reikalavimus kalėjimo viršininkui. Buvo sudarytos grupės, kurios dieną naktį budėjo vidinėje zonoje. Stengiamės čia neišleisti kareivių. Patys apsiginklavome plytgaliais, gelžgaliais, daugelis turėjo peilius. Iškėlėme juodu kaspinu perrištas vėliavas. Čekistai įvykdė išpuolį: šnipeliai padegė mūsų zonos ligoninę. Laiku pastebėję, ugnį užgesinome. Šnipelius ir tuos, kuriuos įtarėme esant užverbuotus, uždarėme į atskirą namelį, duodavome maisto, vandens. Dabar į zoną nieko neišleidavome, išskyrus kalėjimo ir ligoninės viršininkus. Mūsų teritorijoje buvo skalbykla, ją naudojos ir kareiviai, todėl einančius pasiimti skalbinių irgi iškratydavome, kad neneštų informacijos šnipeliams.

Darbo zonoje likę kaliniai veikė savo nuožiūra, išsirinko vadovus, nes mums buvo sunku su jais susisiekti. Jie irgi saugojosi išdavystės. Šnipeliai bandė sugadinti darbo zonos elektros pastotę, bet kalinių sargyba tai pastebėjo. Darbo zonoje išsilaikyti buvo sunkiau: nebuvo kur miegoti.

Sudarėme komisiją, atstovaujančią visiems kaliniams. Lietuviams atstovavo kunigas Česlovas Kavaliauskas ir teisininkas Vaclovas Zubkevičius. Komisija parengė reikalavimus. Jų buvo apie 18: sutrumpinti darbo diena iki 8 val.; kalinius kviesti pavardėmis, nebenaudoti numerių; nerakinti nakčiai patalpų ir nuimti grotas; už darbą mokėti visą atlyginimą; paleisti iš lagerio visas moteris ir invalidus; peržiūrėti iš naujo bylas; bausmę atliktus, leisti grįžti į tėvynę; bylų peržiūrai užtrukus, leisti laisvai gyventi Tai-

myro pusiasalyje, išmokėti kompensacijas už nepelnytą įkalinimą ir pan. Visi kaliniai reikalavimus žinojo. Laukėme, kuo baigsis ši kova. Man, kaip „penketuko“ vadovui, teko drąsinti žmones.

Birželio 10 d. gavome pranešimą, kad atvyksta komisija iš Maskvos. Ruošiamės ją priimti. Prie pagrindinių vartų pastatėme raudona medžiaga uždengtus stalus, surinkome iš barakų suolus, parengėme žmones su raiščiais tvarkai palaikyti. Per garsiakalbį buvo pranešta, kad komisija pasirengusi išklausyti mūsų skundų. Prasivėrus kalėjimo vartams, atėjo 8 žmonių komisija. Jai vadovavo pulkininkas Kuznecovas iš Centro komiteto. Klausančiųjų buvo apie 4,5 tūkst. Susėdusi už stalo, komisija pradėjo klausti: „Kas čia pas jus vyksta, kad neinate į darbą? Gal sovietinė valdžia nepatinka?“ Kaliniai sužžė: „Nepatinka“. Mūsų reikalavimus komisijai perskaitė Pavlas Frenkelis. Komisija sutriko: tiek svarbių reikalavimų. Prasidėjo derybos. Komisija išsisukinėjo, sakydama, kad neįmanoma patenkinti visų reikalavimų. Ir vėl sužžė minia: „Neisime į darbą, kol nepažadėsite, kad mūsų siekiai bus įvykdyti“. Pasitarę komisijos nariai dėl kelių punktų lyg ir nusileido, o dėl kitų žadėjo tartis su Maskva, žinoma, ne taip greitai. Mes sutikome. Išvykdami jie prašė, kad eitume į darbą. Čia minia vėl ėmė šaukti: „Mirtis arba laisvė!“ Taip ir atsisveikinome su savo „geradariais“. Komisija išvyko į kitus lagerius. Reikėjo su visais tartis. Buvo priversta. Toks kalinių sukilimas Sovietų Sąjungoje buvo pirmas. Sukilo daugiau kaip 30 tūkst. vergų, reikalaujančių savo teisių. Komisijai išvykus, nusiplėšėme savo numerius, nuo langų nuėmėme grotas ir užraktus. Vietinė valdžia liepė eiti į darbą, o mes atsisakinėjome - skubėti nebuvo kur. Nedirbo ir likę darbo zonoje. Vėl sužinojome naujieną: viename kalėjime yra užmuštų, tarp jų ir lietuvių. Slinko sunkios laukimo dienos.

Sukilimo metu kunigas Česlovas Kavaliauskas parašė eilėraštį, kuris mums padėjo ištverti, o vėliau tapo mūsų himnu. Muziką sukūrė Juozas Lukšys:

*Šiaurės vėtroje vyrai pakirdo,
Bunda Vytis galingas, rūstus!
Mūsų kruviną priesaiką girdi
Šiaurės uolos ir Šiaurės dangus.*

*Nesileido saulutė tą dieną
Už aukštųjų Norilsko kalnų.
Vyrai ryžosi durtuvų sieną
Laužt krūtinėmis savo kartu.*

Nežinojome, kas vyksta kituose Norilsko kalėjimuose. Nebuvo ryšio, buvome atskirti nuo kitų. Po dienos kitos išgirdome važiuojančias mašinas. Atvyko nauja kariuomenė, aplink zoną sustiprino apsaugą. Prasidėjo susidorojimas su sukilimo dalyviais. Sužinojome, kad darbo zonoje mūsų brolius kareiviai išskirstė mažomis grupelėmis ir privertė pasiduoti. Kitą rytą jie aplinkui prikabino garsiakalbių. Supratome - nieko gero nelauk. 1953 m. birželio 14 d. rytas buvo ūkanotas, nieko nematėme, tik girdėjome mašinas ūžiant. Nežinojome, ar kariuomenė atvyksta, ar mašinų ūžesiu norima sukelti paniką. Prabilo garsiakalbiai, ragindami pasiduoti geruoju ir eiti į darbą. Buvo agituojiama neklausyti lietuvių nacionalistų ir ukrainiečių banderininkų. Žadėjo smarkiai bausti, „padoriems“ kaliniams suteikti lengvatų. Visa tai buvo kartojama be paliovos. Kai ūkas nuslinko, pamatėme, kad aplink zoną sutelkta daug kariuomenės. Kaliniai ėmė nerimauti. Mūsų aktyvas sukviatė pasitarimą. Nusprendėme nesipriešinti gincluotai jėgai -juk beprasmės aukos nereikalingos. Apie mūsų žūtį gali niekas nesužinoti, ypač tokioje nuošalioje vietoje. Sprendimą sužinojo visi. Apie 12 val., prakirpę tvorose spragas, į zoną pradėjo veržtis automatininkai su šunimis. Pasigirdo šūviai, bet buvo šaudoma į orą, tik gąsdinant. Sukėlę paniką, kareiviai kalinius ėmė skaldyti grupelėmis ir varyti prie vartų. Per garsiakalbius paskelbė, kad pirmi išeitų tie, kuriems nedaug likę kalėti. Man iš 10 metų buvo likę 4, bet su pirmaisiais nesiveržiau, išėjau su grupe ištikimiausių draugų vienas paskutinių. Už vartų, šnipukams talpinant, buvome rūšiuojami pagal čekistų sąrašus. Mes, 25 lietuviai ir 30 ukrainiečių, rusų, kartu ir Pavlas Frenkelis, buvome suvaryti į vieną baraką. Paskui varė vartų link. Čekistai pradėjo šaipytis: „Štai ir Frenkelis atėjo su savo gvardija“. Pareikalavo, kad jis išeitų. Mes norėjom jo neleisti, bet jis lyg atsisveikindamas pasakė: „Geriau su jais neprasidėkim“. Jį tuoj kareiviai nutempė į šalį. Daugiau jo nebematėme. Visą grupę nuvedė į nedidelį slėnį. Vėl rūšiavo. Patekau prie „blogųjų“. Mus uždarė nebaigtame statyti name. Dar atvarė 100 žmonių. Taip sėdėjome nieko neveikdami apie

3 savaites. Vieną ankstyvą rytą privažiavo mašinų, mums buvo liepta pasiimti daiktus - ir kelionėn.

Tundroje privažiavome naują lagerį Kupec. Tai buvo mirtininkų lageris. Atvežė „blogųjų“ iš kitų zonų: „pavojingą kontingentą“ subūrė į vieną vietą, atskyrė nuo visų. Galvojome, kad mus čia sušaudys. Nebeturėdami ko prarasti, vėl „atkutome“, buvome lyg savo cenzūrą įkūrę - tikrindavome kitų laiškus. Tik patikrinę atiduodavome čekistams. Keletas rusų išdavikų rašė laiškus ne namiškiams, o atgailas čekistams, esą gailisi susidėję su tėvynės išdavikais ir sutinką su jais bendradarbiauti.

Čia nebuvo nei virtuvės, nei pirties - maistą atveždavo, vaikščiojome nesiprausę, purvini. Lietumi džiaugėmės kaip maži vaikai - prausdavomės lietaus vandeniu. Iš valdžios išsiderėjome, kad vestų maudytis į upelį, vadinamą Kupa. Maudyne džiaugėmės neilgai: čekistai vieną mūsų nušovė vandenyje. Mat kaliny priplaukė labai arti spygliuotos vielos. Jį nušovė neva už ketinimą pabėgti. Tai nebuvo paskutinė nelaimė. Po kelių dienų vėl žuvo žmogus, per arti priėjęs prie ugnies zonos. Rusų kaliniai ėmė bruzdėti, agitavo bėgti iš čia, nuginkluoti sargybą. „Šitaip mus visus iššaudys“, - sakė jie. Mes, lietuviai ir ukrainiečiai, nesutikome - juk bokšteliuose padvigubinta sargyba, o už zonos laukia kulkosvaidžiai. Iš patikimo karininko sužinojome, kad suimtas Berija. Tada pabėgimo organizatoriai nurimo, o ir režimas sušvelnėjo. Likimas vėl man buvo maloningas - nesušaudė, nors kitose zonose likę pažįstami manė, kad mes jau seniai sušaudyti. Čia išbuvo-me apie mėnesį. Netrukus mus išvežė į Norilsko geležinkelio stotį.

KELIAS ATGAL, Į VAKARUS

Kai kareiviai mus pradėjo sodinti į vagonus, apsidžiaugėme. Supratome, kad važiuosime į žemyną. Atvežė į Dudinkos prieplauką. Visus ankstesnius metus vežė vis tolyn, į rytus, į šiaurę, o dabar - prasidėjo kelias atgal, į vakarus.

Ir vėl prieš akis vilnis gena platus, rūstus Jenisejus. Mus sukrovė kaip rąstus į baržas. Jos perkrautos, stigo oro, tyvyrojo baisus karštis. Pasklido kalbos, kad būsime nuskandinti Jenisejuje, kilo panika. Viena bėda - ne bėda: susirgome dizenterija, labai, labai nusilpome, trys kaliniai mirė. Juos išnešė į viršų ir įmetė į sraunųjį Jenisejų. Giltinė nuskynė dar du mūsų-

kiaus jau prie pat Norilsko. Susirūpinę, kad galime išmirti visi, mūsų „palydovai“ davė mėlynių uogų. Ar nuo mėlynių, ar Dievo apvaizdos dėka dizenterija ėmė trauktis.

Po dviejų ilgų kelionės savaitių pasiekėme Krasnojarską. Čia mus išskirstė: vienus išgabeno į Magadaną, kitus - tiesiai į Krasnojarsko kalėjimą, taip norėjo suskaldyti mūsų vienybę. Mane likimas bloškė į šį kalėjimą. Čia išbuvau apie dvi savaites. Dažnai kvietė tardyti. Pirmą kartą per tiek metų pamačiau mandagius čekistus: klausinėjo gražiai, nemušė, net pasiūlydavo arbatos išgerti.

Po poros savaitių susodino į „čiornyje voronki“ (juoduosius varnus) - ir į geležinkelio stotį. Niekas nežinojo, kur veža. Vėl vykome į vakarus. Privažiavome Vladimirą - iki Maskvos vos 180 km. Šį kalėjimą tikrino pati Maskva, jis garsėjo griežta tvarka. Vladimiro kalėjime kalėjo ir užsienio reikalų ministras Urbšys, kiti mūsų tautos įžymūs žmonės. Kalinius kviesdavo pavardėmis, prižiūrėtojai ant batų užsimaudavo šlepetes ir tyliai vaikščiodavo koridoriais, kad galėtų negirdimai prieiti prie kameros „vilko akies“ ir žiūrėti, ką gi veikia tėvynės išdavikai. Vieną dieną išgirdome šauksmą: „Broliai, mus veda į karcerį!“ Tai buvo ypatingos vienutės, kur bandoma palaužti žmogaus valią. Visi pradėjome daužyti geležines duris. Sklido pasiutęs skambesys. Kalėjimas - pačiame mieste, tad čekistams šis triukšmas labai nepatiko. Jie nusileido - tuos kalinius sugrąžino į kameras. Po šio triukšmo „tyla“ šiame kalėjime buvo palaužta. Ėmėme garsiau šnekėti, net prižiūrėtojai pasidarė atviresni, šnekesni, nebebijojo mums tarstelėti geresnio žodelio. Anksčiau dieną čia drausdavo prigulti, o dabar į tai jau niekas dėmesio nebekreipė. Maistas buvo neblogas, o turėjusieji savo sąskaitose pinigų galėdavo užsisakyti produktų parduotuvėje, prižiūrėtojai atnešdavo. Gaudavome nemokamai papirosų, turėjome ir lietuviškų knygų.

Čia man pranešė, kad už sukilimo organizavimą esu nubaustas dvejiems metams uždaro kalėjimo. Buvau teistas nepilnametis, pagal įstatymą turėjo paleisti 1954 m., o laisvę išvydau tik 1956 m.

Per visą kalinimo laiką teko „aplankyti“ 16 lagerių ir kalėjimų. Mane vežiojo todėl, kad dalyvavau Norilsko sukilime. Nors ir teko patirti daugiau vargo ir kančių negu kitiems, bet nesigailiu, kad dalyvavau sukilime. Po sukilimo pajutome, kad esame ne vergai, bet žmonės. Gal mūsų kančios išgelbėjo gyvybes daugeliui - juk mes Norilске pradėjome griauti la-

gerių sistemą Sovietų Sąjungoje. Po sukilimo buvo pradėtos peržiūrėti bylos, daug kalinių paleista į laisvę. Peržiūrėta ir mano byla. Paaiškėjo, kad turėjau būti paleistas prieš dvejus metus. Kai man tai pranešė, nepatikėjau, maniau, kad vėl išsiųs į šiaurę.

1956 m. gegužės mėn. grįžau į Lietuvą. Čia manęs laukė tėvai, seserys, draugai, tik ne valdžia. Buvau laikomas antraeilio žmogumi, banditu. Sukūriau šeimą, auginau vaikus, dirbau įvairius darbus ne blogiau už kitus. Tik man dažnai primindavo, kad esu politinis kalinys. Dabar, atkūrus Lietuvos valstybę, pajutau, kad mano vargai, kančios ir kova buvo reikalingi. Džiaugiuosi Lietuvos gyvenimu, o jaunimui norėčiau palinkėti dvasios stiprybės, tėvynės meilės.

Norėtusi prisiminti A. Paulavičiaus žodžius, kurie apibrėžia mūsų kovos esmę:

*Aš nemiriau, manęs jie nesusaudė,
Brangieji, su jumis šią valandą esu.
Aš išgirdau, kaip Laisvės varpas gaudė,
Giedojau „Lietuva tėvyne“ su ašarom visu balsu.*

KRUVINA KELIONĖ PRAGARE

Ne iš piršto laužtas bolševikų posakis: „Duokite žmogų, o bylą jam mes sukursime“. Sunaikinti čekistui asmenį tolygu sutraiškyti uodą. Galų gale ką reiškia vienas žmogus, jei nuo žemės paviršiaus šluodavo ištisas tautas (Krymo totorius, kalmukus, Pavolgio vokiečius, čečėnus, ingušus ir kt.). Susidorojimui turėjo ištisą arsenalą išmėgintų priemonių. Gal tik pabuvusiam bolševikinėj mėsmalej suprantamas kalėjimas, vadinamas karceriu. Kančios badu, nemiga, šalčiu, oro stygiumi normaliam žmogui nesuvokiama. Dar apie vieną alinimo priemonę kažkodėl mažai rašoma, tai kalinių pervežimai - etapai. Jie galutinai pribaidavo leisgyves aukas. Ne tik kalinius, bet ir nenuteistas tremtinių šeimas enkavedistai veždavo sausakimšai prigrūstuose gyvuliniuose vagonuose, pridvokusių baržų triumuose ištisus mėnesius tūkstančius kilometrų kuo toliau į šiaurę arba alkanas Kazachstano stepes. Vagonuose siautėjo grupelės recidyvistų. Jie ypač skriaudė politinius kalinius. Atiminėjo drabužius, apavą ir maistą. Geresnius daiktus perduodavo sargybiniams, kurie, sustojus traukiniui, už menką kainą parduodavo gyventojams. Sargyba savo bendrus aprūpindavo rūkalais, o kartais ir degtine, žinoma, liūto dalį pasilikdavo sau. Didžioji kalinių dalis nedrįsdavo priešintis plėšikams, vienas kito neužstodavo. Ne retas atvejis, kai pasipriešinę kaliniai buvo subadomi peiliais ar pasmaugiami.

Du kartus per parą sargyba tikrindavo vagono vidų. Medinėmis kuokomis daužydavo vagonų grindis, sienas ir lubas. Iš skambesio nustatydavo, ar lentos neatšokusios, nemėginama jų atplėšti, neruošiamas pabėgimas. Tikrindami kareiviai etapininkus subrukdamo į vagono galą. Pereinančius į kitą vagono pusę skaičiuodavo ne pirštais, o mediniais plaktukais tvodami per galvas. Dažnai priskaičiuodavo per daug ar per mažai, tada procedūra kartodavosi ir kartu daugėdavo sulaužytų raktikaulių, sužeistų galvų.

Per keturiolika nelaisvės metų man „dykai“ teko bolševikinės imperijos geležinkeliais, upėmis ir jūromis nukakti daugiau kaip 40 tūkstančių kilometrų. Daugiau kaip pusę metų pragyventa ant ratų apšarmojusiuose arba tvankiuose vagonuose, priplėkusiųose triumuose, kratytasi atvirų sunkvežimių kėbuluose neretai 40° šaltyje. Kas gali paskaičiuoti, kiek eta-

puosė mirė ar buvo nužudyta kalinių, kiek jų išmėtyta pakelėse? Kiek kūnų pasiglemžė rūsčios Sibiro upės, Ledinuotasis vandenynas?

Papasakosiu apie išskirtinę kelionę, panašią į dešimties tūkstančių kitų, kurios pabaigą čekistai buvo numatę Jenisejaus ar Karos jūros dugne. Apie tai liudija itin slapti dokumentai, rasti Krasnojarsko krašto KGB archyvuose.

1952 m. iš Krasnojarsko persiuntimo lagerio Jenisejumi į Dudinkos uostą (Taimyro pusiasalį) buvo atplukdyta apie 1200 politinių kalinių, jaunų vyrų iš Pabaltijo ir Vakarų Ukrainos. Tarp jų iš Krasnojarsko lagerių nemažai senbuvų, kuriuos už neramumus iš karštų Kazachstano stepių „atvėsinti“ vežė į amžino šalio žemę. Manau, kad po metų užsiliepsnojusio Norilsko politinių kalinių sukilimo mintis subrendo plaukiant 2000 km žemyn Jenisejaus upe. Karagandiečiai, tarp jų buvo daug lietuvių, pradėjo organizuoti pasipriešinimo grupes. Pabaltijiečiai, daugiausia buvę pogrindininkai, partizanų pagalbininkai, nepalaužti tardymų izoliatoriuose, sutiko tęsti kovą, patikėjo senų kalinių ryžtingumu ir patirtimi.

Dudinkos uoste išlaipinę kalinius iš baržos čekistai išrikiavo prie ilgo siaurojo geležinkelio vagonėlių sąstato. Padaliję sausą maisto daavinį (keturiems kepaluką duonos ir po gabalą pašvinkusios žuvies), įsakė lipti į vagonus. Kelionė neilga. Nuo Dudinkos uosto iki Norilsko lagerių 100 km. Tačiau kaliniai lipti į vagonus atsisakė, pareikalavo pakeisti dvokiančią žuvį. Čekistams tai buvo staigmena. Pirmą kartą „fašistai“ (taip jie vadino politinius kalinius) nepakluso jų įsakymui. Sumetę, kad nėra ko terliotis, jie pradėjo šaudyti virš galvų ir apie kojas. Užpjūdę šunimis ir daužydami automatų buožėmis kalinius sulaipino į vagonus. Iš anksto sutarę vagonuose išsidėstėme prie šoninių sienų. Ešelonui pajudėjus, pagal komandą pradėjome siūbuoti vagonėlius. Įkinkyti keli garvežiukai trūkčiojo, buksavo vietoje, nepajėgdami įveikti išcentrinių jėgų. Čekistai tartum įgelti nušokinėjo nuo specialių platformų, keikdamiesi ėmė iš automatų pliekti į vagonų palubes. Suaižytų lentų atplaišos ir nuo metalinių sijų atšokusios subliūskusios kulkos kapojo ant grindų sukritusius kūnus. Gal tai ir buvo pirmas masinis kalinių pasipriešinimas Taimyro pusiasalyje.

Norilsko lagerių viršininkai, iš anksto informuoti apie maištingą kontingentą, paruošė ypatingą sutikimą. Prie penktojo lagerio vartų atvežė ir į purvyną susodino apie 400 kalinių. Iš juodo debesies lyg skepetos krito baltos snaigės. Susigūžę, glausdamiesi vienas prie kito, laukėme, kada nauji

šeimininkai teiksis atverti lagerio vartus. Po kelių valandų pasirodė visa gauja čekistų patikėtinių, tokių pat kalinių, kaip mes, kuriais remdavosi lagerio administratoriai. Tai ypatingos rūšies padarai. Pasveikinę triaukščiais matais jie iš karto pabrėžė, kad mus atvežė ne į sanatoriją. Vakarų Ukrainos banderininkams (taip vadino Ukrainos partizanus) paaiškino, kad čia ne Karpatų kalnai, kur jie šaudė taikius gyventojus. Pabaltijiečiams priminė apie miškus, kuriuose šeimininkauja „banditai“. Anot jų, čia ta šalis, kur įstatymas - tundra, o prokuroras baltoji meška. Auklėjamąjį darbą pratęsė lazdomis, kaustytais batais ir kumščiais. Daugiausiai kliuvo karagandiečiams, nes juos atpažino pagal lagerinius drabužius. Smarkiai sužalojo daug kalinių, iš jų kelis lietuvius. Nenumanė tada čekistų parankiniai, kad aikštingiausi pasirašo mirties nuosprendį. Jau po kelių dienų kai kurie iš šios gaujos krito nuo kirvių smūgių.

Ypač pasižymėjo toks Vorona. Keletui atvykėlių sulaužė šonkaulius, išmušė dantis.

Naujokai, užsigrūdinę Karagandos lagerių neramumuose, buvo energingai nusiteikę pasidavusiems čekistų parankiniams neleisti nebaudžiamai laiptoti galvomis.

Po keleto dienų visus išskirstė po brigadas. Nakčiai nuo 22 val. iki ryto 6 val. barakus užrakindavo. Neilgai trukus, tik atrakinus 6 val. barakus, staugus anpuolis ir nubausti visi galvažudžiai, siautėję prie vartų. Voroną užmušė. Čekistai apstulbo, griebėsi atsakomųjų akcijų, sodino į BUR'ą, izoliatorių. Prasidėjo žūtbūtinė kova. 5-ajame lageryje radome daug pasekėjų. Bendromis pastangomis, sujungus atvykėlių ir senbuvų jėgas, sudarytos saugos grupės „penketukų“ principu. Iš atvykėlių lietuvių ypač aktyviai pasireiškė Jonas Šustikas, Antanas Gabužis, turėję patirtį organizuojant pasipriešinimą Karagandos lageriuose. Apie 700 karagandiečių atvežti į Miesto statybą (*Gorstroj*). Tarp jų nemažas būrys jaunų, užsigrūdinskių, drąsių lietuvių. Tai Jonas Šustikas, Algis Ruzgys, Antanas Gabužis, Julius Aleknavičius, Petras Gataveckas, Sigitas Kajokas, Alfonsas Indrelė ir daugelis kitų.

Kiekvieno brigadininko ir kitų aršių parankinių veiksmai prieš kalinius neliko nepastebėti ir nenubausti. Baudė darbo zonoje ir pačiame lageryje, ypač prasidėjus poliarinei nakčiai. Lagerio administracijos parankiniai, „beldikai“, ne juokais išsigando, grįžę iš darbo, nakvynei rinkdavosi į artimesnio barako sekciją šalia sargybos būstinės - arčiau čekistų. Tačiau niekas negalėjo jų išgelbėti. Atėjo laikas mokėti už juodus darbus. Iš lietu-

vių, kurių 5-ajame lageryje radome apie 300, išgamų pasitaikė tik vienas, dirbęs priešgaisrinėje lagerio apsaugoje. Atsisakė galimybės išgelbėti gyvybę, padaryti viešą atgailą.

Krito darbo rodikliai, nes stimulus, lazda, buvo išmuštas iš brigadininkų rankų.

Po Stalino mirties įtampa tarp ČK ir kalinių ypač padidėjo. Jautėsi, kad bręsta įvykiai. Kareivius ragino be rimtos priežasties prieš kalinius panaudoti ginklą, už tai suteikdavo atostogas, premijuodavo pinigais. Nei iš šio, nei iš to pradėjo šaudyti į kolonas išvesdami ar parvesdami iš darbo.

Mes irgi ruošėmės. Susiorganizavo nacionaliniai komitetai, susijungė į Pasipriešinimo organizaciją. Buvome aktyvūs ir vieningi, sudarėme kietą kumštį bendroje kovoje. Tarp lagerių ryšius palaikyti padėjo Lietuvos kalininkai, atvežti į Norilską 1941 m.

Iš keturių šimtų mažai liko gyvų. Dauguma užėmė vadovaujančius postus. Su jais susitikdavome darbo zonoje.

1953 m. gegužės mėn. pabaigoje čekistų išpuolis pagreitino įvykius, kada sargybos viršininkas 5-ojo lagerio gyvenamojoje zonoje nušovė 5 kalinius ir 7 sužeidė. Tai buvo Norilsko sukilimo pradžia. Kaliniai užėmė 4-ojo ir 5-ojo lagerių zonas, miesto statybos darbo zoną, sudarė Sukilimo komitetą ir visas lagerio valdymo ir apsaugos grandis. Į Sukilimo komitetą lietuviai delegavo Algimantą Ruzgį ir Julijų Aleknavičių. 1953 m. birželio 30 d. kariuomenė puolė lagerį. Surašytame akte po „nuraminimo“ pateikti skaičiai: 5-asis lagerio skyrius: užmušti 58 ir sužeisti 98 kaliniai.

Penktasis lageris iš šešių sukilusių Norilsko politinių kalinių lagerių buvo tarsi sukilimo flagmanas. Čia buvo subrandinta sukilimo pradžia. Čia anksčiau nei kitur kilo juodos vėliavos. Čia daugiausia pralieta kraujo. Apie tai aš ir kiti sukilimo dalyviai rašėme knygoje „Norilsko Vyčiai“.

Per sukilimą čekistai sargybos bokštuose pasidavusiems kaliniams buvo įrengę stebėjimo punktus. Pasinaudoję poliarinės dienos šviesa, šios padugnės sekė ir užrašinėjo aktyvesnių kalinių veiksmus ir pavardes, nes jie, būdami brigadų vadovais, pažinojo kone kiekvieną. Remdamiesi pakalikų parodymais, bylose įrašytomis „osobo opasnyj“ (itin pavojingas) pažymomis, čekistai iš visų 6 lagerių atrinko apie 1200 kalinių, kuriuos suvežė į tris lagerius Kupec, Nadežda ir Kosoj. Iš šių lagerių, atrinkę apie 900, jų manymu, pačių pavojingiausių, iš jų apie 90 lietuvių, paruošė paskutinei kelionei tikrąją prasme. Berijos areštas nulėmė pasmerktųjų kalinių likimą. Barža,

pakrauta kaip silkių statinė, iš Dudinkos uosto pasuko ne į šiaurę, Karos jūros pusę, o Jenisejumi aukštytyn link Krasnojarsko miesto. Kadangi Sibire vasaros karštos, triume tvyrojo tvankus, priplėkęs oras ir tamsa. Tik virš galvų, prie nusileidimo laipto, per grotuotą angą švietė dangaus lopinėlis.

Prieš kelionę kiekvienos tautybės kaliniai išsirinko vyresnius, kurie triume susirinko pasitarti. Lietuviams atstovavo iš pirmojo ir penktojo lagerio parinkti patikėtiniai. Buvo svarstomas svarbiausias klausimas, ar čekistai į šią ilgą kelionę tarp mūsų neįterpė savo patikėtinių - „beldikų“ šniukštinti, kokie mūsų planai ir nuotaikos? Sužinoti, ar pavyko palaužti mūsų kovingumą? Lietuviai viens kitą pažino, nes petys petin stovėjo per sukilimą. Todėl mūsų atstovai patikino, kad tarp mūsų nėra išdavikų. Sunkiau buvo išsiaiškinti ukrainiečiams ir rusams - daugumos atstovams. Kaip vėliau sužinojome, tarp savųjų jie atrado agentų, kuriuos pasmerkė myriop.

Po savaitės prie triumo laiptų gulėjo 7 lavonai. Čekistai iš viršaus gerai matė išpūstus, pajuodavusius lavonus, tačiau paimti neskubėjo. Paprasčiausiai tyčiojosi ir siūlė suruošti pakasynų puotą. Mes spraudėmės kuo toliau nuo irstančių lavonų, - sklido baisus dvokas. Maisto nepriėmė, nes neliko galinčių bent kąsni nuryti. Kaliniai žiaugčiojo ir alpo, kvėpuoti pro nosį buvo neįmanoma. Baržos triumfas tapo dideliu karstu, kuriame buvo apie 900 gyvų lavonų. Į pabaigą kelionės, kuri tęsėsi 20 dienų, kvapas iš triumo pasklido ir po baržos denį. Čekistams taip pat surietė nosis. Neapsikentę pravėrė triumo grotas ir įmetė brezentinius maišus. Sujudinti lavonai dar labiau apnuodijo aplinką.

Kalinių gyvenime labai reikšmingi susitikimai, naujos pažintys. Naujai atvykusius mielai pasitikdavo senbuviai. Susitikdavo kraštiečiai, neretai giminės. Norilsko miesto statyboje dirbo apie 8 tūkstančius kalinių. Kartą iš sargybos bokšto kareivis atpažino savo tėvą. Keletą kartų slapta buvo susitike, kol čekistai išaiškino. Tada kareivėlį nežinia kur išvežė. Iš naujai atvykusių senbuviai sužinodavo paskutines naujienas iš tėvynės. Lageryje prasidėdavo naujos draugystės, kurios tęsėsi ilgus dešimtmečius, todėl skaudžios būdavo išsiskyrimo minutės.

Krasnojarsko uosto krantinėje dar kartą buvome filtruojami ir skirstomi. Iš mūsų, lietuvių, atradę itin pavojingų - Antaną Gabužį, Joną Lioniką ir dar keletą - išvežė į Vladimiro uždara kalėjimą. Visus kitus sulai-pino į gyvulinius vagonus. Prasidėjo nauja kelionė į rytus, vis toliau nuo

Lietuvos. Vežė ištisą mėnesį per bekraštę Sibiro taigą. Monotoniškai dundėjo vagonų ratai Baikalo ežero uolėtais krantais. Tartum žaltys vinguriauo ešelonas, pasinerdamas į dešimtis tunelių, per didingą Amūro upę prie Komsomolsko, kurį pastatė ypatingojo režimo numeruoti „komjaunuoliai“, visą sąstatą perkėlė keltu. Toliau įsikinkę net keli garvežiai tempė Tolimųjų Rytų kalnagūbriais iki Vanino uosto.

Kiekvienam vagone buvo iki 80 kalinių. Langeliai apraizgyti spygliuota viela, dviaukščiai gultai ir neatskiriama palydovė - „paraša“. Dėl tvankaus oro ir sugadintų maisto produktų kai kurie susirgo dizenterija. Prie kubilų spietėsi eilutė kalinių, ant žemės dėl nepakenčiamo skausmo raitėsi jaunas ukrainietis. Jam supūliavo sukilime peršautos kojos žaizdos. Negydoma sutino visa koja. Po kelių savaičių Vanino uoste ją amputavo.

Kelionė traukiniu baigėsi prie Ramiojo vandenyno, Vanino uoste. Svyruojančių klipatų kolona, kareivių baksnojama durtuvais ir pjudoma šunimis, pasiekė ką tik pastatytą lagerį. Į rytus už 70 km saulėtomis dienomis buvo matyti žemės juosta - Sachalino sala, kurią skalavo Ochotsko jūros vandenys. Nedidelė lagerio zona buvo aptverta trimis eilėmis spygliuotų vielų. Viduje simetriškai rikiavosi trimis eilėmis 12 barakų. Arčiau tvoros stovėjo dvi lauko išvietės, po kuriomis buvo išraustos gilios duobės. Šios duobės ir paskatino ruošti masiniam pabėgimui. Išvietę pasirinkome stovinčią vakarinėje zonos dalyje, maždaug 20 metrų nuo tvoros, už kurios dunksojo bekraštė Tolimųjų Rytų taiga. Užblokavus išvietės duris, prasidėjo intensyvus tunelio kasimas. Iš lentelių sukalta dėžutė prie abiejų galų pritvirtintomis virvėmis sparčiai keliavo tuščia į tunelį ir prikrauta žemių į išvietės duobę. Kasimo „mašiną“ aptarnavo trys vyrai. Vienas tunelyje dėžutę prikasdavo, dvieme vilko į duobę. Pamainos keitėsi gana tankiai. Kareivis iš bokštelio negalėjo įtarti, nes vaikščiojimai į išvietę atrodė natūralūs.

Po kelių dienų apie 40 metrų ilgio tunelis buvo baigtas, liko tik išrausti vertikalią olą į viršų. Zonoje sujudimas. Vieni nekantravo laukdami nakties, ruošėsi bėgti. Kiti abejodami sėkme nutarė pasikliauti Dievo valia. Tačiau įvykiai pakrypo sava linkme - atsirado Judas. Į pavakarę iš taigos išniro kelios dešimtys automatais ginkluotų kareivių, žirklėmis iškarpė aptvaro vietas ir apsupo išvietę. Keli šimtai kalinių apsupo kareivius, kurie keikdamiesi iš automatų pliekė virš mūsų galvų. Iš tunelio išvilko paskutinius kasėjus, tarp jų lietuvi Vytautą Bukiną. Vytautas nesutriko, paleng-

vėle prislinkęs arčiau kalinių, apsupties krašto, žaibiškai kirtu dviem kareiviams per automatus ir keliais šuoliais atsidūrė tarp kalinių. Kitus du kasėjus įsiutinti kareiviai nešė išnešė už zonos.

Sunerimę čekistai nutarė kuo greičiau atsikratyti jiems nepalankaus kontingento. Jau kitą dieną visus kalinius sulaipino į krovininio laivo „Vitebsk“ triumus. Sunkvežimiu atvežė žiauriai sumuštus paskutiniuosius tunelio kasėjus. Vienas dėl vidinių kraujavimų po kelių dienų mirė laive. Ant-rasis, draugų padedamas, ištverė iki kelionės pabaigos. Tunelio išdavikas ukrainietis buvo paliktas „Didžiojoje žemėje“. Kolymą ir Magadaną kaliniai vadino siaubo ir prakeikimo „planeta“, iš kur atgal kelio nėra. Kiekvie-nas, sužinojęs, kad bus vežamas į Magadaną, jautėsi pasmerktas mirčiai.

Laive sukruto kaliniai, buvę jūrininkai. Žinodami laivų konstrukcijas, iš gultų išėmė lentgalius, išlaužė ventiliacinių angų grotas. Vos ne metri-nio skersmens vamzdžiai nuo laivo paviršiaus per kelis triumus siekė laivo dugną. Panaudojus šią galimybę buvo svarstoma užgrobti laivą. Juolab kad čia pat pašonėje japonų salos. Nesulaukę organizuotų nurodymų, kai ku-rie drąsuoliai čekistus nustebino savo netikėtu pasirodymu denyje. Kilo są-myšis. Denyje sukalo kulkosvaidžiai. Kareiviai užblokavo ventiliacines angas. Pagaliau dar prie visko prisidėjo audra. Reikėjo stipriai laikytis už gultų stovų, kad nebūtum nublokštas į priešingą triumo sieną.

Šioje kelionėje sunkiausia buvo įveikti trijų kilometrų atstumą nuo uosto iki persiuntimo punkto. Išvargusias galvas tartum švinas slėgė juodi jūros vėjo gainiojami debesys. Po kojomis lingavo žemė. Vienas kitą prilaikydami slinkome tarsi vaiduokliai, nesuvokdami, kur einame, negirdėdami grės-mingų sargybos raginimų. Tris kilometrus „nužygiavome“ per 4 valandas. Lagerį radome tuščią. Sugūžėję į barakus, sukritome ant plikų gultų. Vis-kas atrodė kaip sapne.

Nekyla abejonių, kad čekistai su mumis elgėsi ne taip ryžtingai kaip anksčiau. Po Stalino mirties Kremliuje dėl valdžios riejosi jų vadai, visi buvo pasimetę. Nežinojo, kas ką įveiks, todėl dantis sukandę visiems nuolaidžia-vo. Be to, jiems nelabai sekėsi ir anksčiau mus įbauginti ir palaužti.

Lietuviai laikėmės arčiau vienas kito. Pagarbą ir mūsų pasitikėjimą pel-nė vyresnio amžiaus bendro likimo broliai: kunigas Česlovas Kavaliaus-kas, teisininkas Vaclovas Zubkevičius, inžinieriai Vytautas Laugalys ir Al-gimantas Ruzgys, karininkas Mikas Misiurevičius, Bronius Ramanauskas, Julius Aleknavičius, Juozas Daukantas ir kiti daugiau patyrę vyrai.

Magadano persiuntimo lageryje čekistai mus laikė porą savaitių. Beveik visi susirgome podagra, vištakių. Nusileidus saulei, užtemdavo ir akys, nieko nematėme. Pirmą kartą mums suteikė medicininę pagalbą, padalijo po šaukštą žuvies taukų.

Paskutinį etapo ruožą, apie 400 km, įveikėme sunkiasvoriais sunkvežimiais („tatrais“ ir „daimanais“). Juose tilpo po 60 ir daugiau kalinių. Keliavome į šiaurę Beringo sąsiaurio kryptimi. Kilome ir leidomės per kalnagūbrius, kelias vingiavo tarpekliais. Kalnų viršūnėse baltavo sniegas. Žemiau kalnai žaliavo tankiai apraizgyti vijokliniais kedrais, kuriuos žiemą nuo šalčio saugodavo storas puraus sniego sluoksnis. Kalnų papėdėse kur ne kur telkšojo baloti kemsynai, juose augo reti ir skurdūs berželiai bei pichtos - balteglės.

Tik po dviejų mėnesių iš Taimyro pragarų pasiekėme Kolymos šėtono karaliją - aukso kasyklą Cholodnąją. Kalnų apsupti nedideliame slėnyje stovėjo dviem eilėmis išrikiuoti keliolika barakų. Saulės spindulius matėme tik aukštai kalnų viršūnėse. Gyvenome tartum karste, nedidelėje spygliuota viela apraizgytoje teritorijoje, tačiau buvome visiškai laisvos dvasios.

Taimyro pusiasalyje 40° šaltyje siautė uraganai, o Kolymoje šalčius iki 60° gaubė baltoji tyla.

Šioje duobėje buvome izoliuoti nuo pasaulio ir kitų kalinių. Čekistai baiminosi, kad neužkrėstume kitų. Tačiau jie labai klydo, nes laisvės troškulys jau visur liejosi per kraštus. Po Norilsko sukilo Vorkutos, Karagandos ir daug kitų lagerių. Prasidėjo „gorlagų“, „berlagų“, „ozerlagų“, „vetlagų“ ir visų kitų „lagų“ griūtis.

Ne visi likimo broliai sulaukė išsvajotos laisvės. Retai kuriam nesuluošino sveikatos. Tačiau neįveikė dvasios stiprybės, neužgesino Tėvynės meilės. Norilsko Vyčiai, perėję kalėjimų, lagerių ir etapų pragarą, nepalaužti ir nepalaužiami kiekvienais metais pagerbia žuvusius draugus. Susirinkę pasiguodžia ir pasidžiaugia iškovota laisve ir nepriklausomybe.

Lietuvos partizanai, laisvės kovų dalyviai, visuomet buvo apsisprendę:

Ginsimės lig vieno, kaip Pilėnai gynės.

Paskutinį šūvį - tau, širdie, skiriu!

Tegul šitos pušys pasakys Tėvynei,

Kad lietuvis niekad nemirė vergu.

PASIPRIEŠINIMAS GULAG'E

Pasipriešinimo pagrindas - visada dvasinis. Jauna širdis jautriausiai atsiliepia į Tėvynės nepriklausomybės netekimą, savo tautos naikinimą, žmogaus orumo paniekinimą, švenčiausių jausmų ir vertybių patyčias. Kai trėmė, šaudė ir gaudė, turėjo būti beširdis, bejausmis ir bails tas, kuris prieš atėjūną neišėjo jei ne su šautuvu, tai bent su Kudirkos, Maironio ar Šapokos tomeliu. Ir neįtikėtina teisybė: į partizanų apygardą galėjo mesti Berlyno nugalėtojų diviziją, o prieš Tiesos žodį, Viltį ir Tėvynės meilę jie ginklo neturėjo. Gal nejuokinga, kad dažnai partizanas gaudavo 10-15 metų katorgos, o 1950-1953 m. studentai ir moksleiviai buvo pagal standartą „teisiams“ 25-iems metams.

Nesupranta ano meto jaunimo tas, kuris mano, kad karinių tribunolų nuteistieji buvo palaužti ir puolė neviltin (o to labai siekė priešas). Pirmiausia netikėjome, kad tas gigantiškas bausmes atliksime. Mums jų nuosprendžiai buvo ne tik neteisingi, bet ir juokingi. Kalėjimų dvasintuvuose be oro pažaliavę ir pusbadžiai tyliai dainavome savo Tautos dainių kūrinis, giedojome Tautos giesmes. Atsiminėme mokyklų kapelionų išmokytas giesmeles ir daineles, kurios seniai buvo uždraustos, bet gyvos mūsų širdyse ir atmintyse. Išmokome su kaliniais susisiekti Morzės abėcėle ir kitais būdais. Stengėmės išlikti orūs prieš nužmogėjusius kalėjimų tarnus, kad jie galėtų skaudinti ir žeminti kuo mažiau. Vieni kitus šelpėme, o jei kas gaudavo siuntinį, dalijomės su negaunančiais. Užuojauta ir pagalba kiekvienam nelaimės draugui - tokia buvo to jaunimo moralė. Kūrėme dainas ir eilėraščius Laisvei. Ar galėjome būti nusiminę ir sugniuždyti? Gal tyliai po antklode paverkdavome, nujausdami alpstančias prie kalėjimo vartų savo Motinas, bet tai buvo palengvėjimo ašaros - lyg sąžinės sąskaita ar išpažintis.

Tokius mus 1952 m. dardino į „Rusijos matuškos“ platybių perauklėjimo fabrikus-lagerius - GULAG'ą. Lietuvių būreliai ištirpdavo tarp tokių pat pavergtų tautų kovotojų dėl savo laisvės. Daugiausia buvo Ukrainos dukterų ir sūnų. Be latvių ir estų, gruzinų, armėnų, buvo ir lenkų, vokiečių, suomių, kitų tautybių žmonių. Kiekvienas laikydavosi arčiau sa-

vųjų. Ir koks būdavo amžino įšalo rausiamoje tranšėjoje siaučiant pūgai šių tautų kančios, solidarumo, pasididžiavimo koncertas: viename gale skamba „Reve ta stogne Dnibr širokij“, kitame - „Graži tu mano, brangi Tėvyne“; šalia - „Dievs sveti Latviju“, dar toliau - gruzinų „Suliko“... Alpstantys iš nuovargio, šalčio, bado nesentai atgabenti į vergovę, bet ne vergai, šių tautų žmonės dainavo, deklamavo, liejo savo nuoskaudą, dalijosi viltimi.

Kažkas brendo. Mirus „generalisimui“, atsirado viltis, kad bus protingesnių pokyčių ir GULAG'e. Deja, ta viltis blėso, kai vėl, kaip visada, amnestijos lietė tik kriminalinius nusikaltėlius, o ne lietuvius, nuteistus pagal 58-ąjį straipsnį - politinius kalinius. Lageriuose prasidėjo neramumai, reikalavimai permainų. Šlijo režimas, žmonės darėsi vis nepaklusnesni ir drąsesni. Tai aiškiai buvo justi, kai į Norilsko 6-ąjį lagerį 1952 m. atgabeno du paskutinius kalinių, pažymėtų numeriais su raidėmis F ir X, etapus (šiuos lopus su numeriais turėjo nešioti kiekvienas kalinys). Lietuvių moterų lageryje buvo apie penkias dešimtis. Tai daugiausia paskutiniųjų klasių moksleivės, mokytojos, kelios medikės, pora buvusių partizanių ir, žinoma, nemažai kaimo merginų - partizanų rėmėjų, ryšininkių. Visos nuteistos 25-iems metams su teisių apribojimu dar 5-iems.

Kiekviena žinojo, kad Tėvynės gerovei mažai tenuveikė, o atgabenta į Taimyro pusiasalį sunkiai vergauti ir sunykti. Susitaikyti su tuo buvo neįmanoma. Sunkus, nemoteriškas fizinis darbas, viršininkų ir prižiūrėtojų ar kareivių savivalė ir patyčios, vagiamas ir taip menkas maistas, baidi, kareivių nunešiotą vatinę aprangą ir kerziniais lopais lopyti veltiniai, numeriai ant nugarų, langeliai su grotomis ir nakčiai užrakinamos - visa tai vargino, niekino ir žeidė žmogaus orumą. Kriminalistes ir vagiles jos matė tik persiuntimo punktuose, bado dar nebuvo patyrusios, orumo nepraradusios, todėl nenorėjo taikstyti su lėtu, nykiu genocidu ir prievarta.

Lageryje buvo keturi su puse tūkstančio moterų, daugiausia teistų 10 metų, iš kurių 7-8 jau buvo iškalėjusios ir susitaikiusios su mintimi, kad priešintis neįmanoma ir neverta. Ilgi sunkaus darbo metai, badas, lagerinės su kriminalistėmis baisybės jau praeityje daugelį jų pavertė abejingomis, darbščiomis ir klusniomis lemčiai. Bet ta lemtis šiek tiek šviešėjo. Per metus buvo galima parašyti po du laiškus, lietuvių buvo atski-

ra brigada, kurios geriausi darbo rodikliai kabėjo lentoje prie vartų („pasididžiavimui, ar gėdai“, - pamanė ne viena naujokė, įvartyta pro tuos vartus 1952 m. rudenį). Būtų neteisinga sakyti, kad nebuvo išimčių. Gana nemažai senbuvų lietuvių laukė progos išlieti seniai susikaupusias nuoskaudas ir kančią. Jos priešinosi režimui kaip išmanė ir kaip tik galėjo. Buvo labai paplitęs susirašinėjimas su tautiečiais kitose zonose, nors už tai administracija baudė. Tuos laiškelių jos mėtųdavo per užtvartas darbo objektuose, varomos į darbą ar iš darbo permesdavo iš kolonos į kitą koloną, kartais juos perduodavo laisvieji, buvę kaliniai. Laiškai teikdavo kaliniams didelę atgaivą. Moterims laiškelių netrūkdavo, nes vyrų lagerių Norilske buvo daug. Į vieną tautietės laiškutį atsakydavo net keli kaliniai. Taip vienas kitas susirasdavo giminių, bendražygių, pažįstamų, o kartais iš paprasto laiškelių atsirasdavo ir rimtesnės pažintys. Kai kuriems po kelerių metų, išėjus iš „lagų“, pažintys baigėsi laimingomis vedybomis.

Beveik visos tautietės tradiciškai minėdavo tautines ir religines šventes. Ta proga susinesdavo sutaupytus kąsnelius, vaišindavosi, giedodavo, dainuodavo, melsdavosi, nors tai buvo draudžiama.

Savišvietos, kūrybos, pagalbos, šalpos organizavimo nebuvo, nebent kas individualiai tuo stengėsi užsiimti, nes sunkus vergų darbas, alkis ir šaltis jėgų tam nepalikdavo.

Naujokes išskirstė į brigadas, kuriose buvo po 50-60 darbininkių. Iš naujai atvežtų į kiekvieną brigadą pateko po 2-3 naujokes. „Kaip priešintis?“ - mąstė pasiryžėlės. Neklusnumu, vengti vergiško darbo, sabotuoti? Kas bus toliau, parodys laikas. Stasė Lankutytė, Irena Martinkutė, Prima Monkevičiūtė, Asta Tofri, latvė Vaikė, Pazia Pavliuk, Jadzė Rekašiūtė, Danutė Baukytė ir kitos buvo 1952 m. žiemos darbų „sabotažininkės“. Valdžia greit surinko nepaklusniausias ir sudarė griežto režimo brigadą, kad kitos bijotų. Uždarė į 6-osios zonos kalėjimą, vadinamą BUR'u. Ten pateko lietuvės Lankutytė, Martinkutė ir Monkevičiūtė. Apskritai brigadoje buvo spalvingų moterų: nuo laisvo elgesio Dono kazokės Krimskajos iki sektantės „subotnikės“, į pelytę panašios čiuvašės Aniutos. Ši linksma brigada buvo varoma kasti sniegą nuo geležinkelio bėgių, bet norimo rezultato nepasiekta: išsikasdavo sniego sienoje nišas ir dainuodavo lig valiai visą dieną, o nakčiai jas užrakindavo BUR'o kameroje. Taip palaikė

mėnesį kitą ir vėl išskirstė po brigadas. Tuo būdu susipažino visos lagerio nepaklusniosios. Iš jų vėliau susikūrė Sukilimo komitetas.

1953 m. gegužės pabaigoje moterų 6-oji zona buvo pasiruošusi stoti į sukilimą kartu su visais 30-ia tūkstančių savo brolių. Kai mūsų brigadas parvarė iš darbo ir sužinojome, kas dedasi vyrų lageriuose, ir iš tolo pamatėme plevėsuojančias juodas vėliavas, nuplėšėme viena kitai numerius nuo nugarų. Ir niekas daugiau mums jų neužsiuvo...

14-ajame 6-osios zonos barake, Vakarų Ukrainos aktyvisčių iniciatyva, buvo sušauktas susirinkimas. Susirinko aktyvesniosios, žinoma, tos, kurios buvo „režimkėje“ praeitą žiemą. Reikėjo sudaryti komitetą, kuris streiko metu kaip nors tvarkytų įvykius. Aktyvumu, drąsa, logiška kalba pasižymėjo Lesia Zelinskaja. Ji iš karto akcentavo: nors ukrainiečių dauguma, sukilimas (ar streikas) yra visų tautybių žmonių, esančių šiame lageryje. Mat „lago“ valdžia per garsiakalbius buvo pradėjusi rėkti, kad tai „banderininkių nacionalisčių maištas“. Į Komitetą išrinktos ukrainietė Lesia Zelinskaja, estė Asta Tofri, latvė Alida Dauge, lietuvė Irena Martinkutė, gudė Julė Sofronovič ir dar apie 20 ukrainiečių iš visų barakų. Taigi buvo apie trisdešimt aktyvisčių, kurios privalėjo organizuoti streiką, koordinuoti jo vyksmą ir atsakyti už jo pabaigą.

4000 moterų lagerio pasipriešinimui reikėjo daug dvasinių jėgų. Daugumą reikėjo įtikinti, kad už visa atsakingas Komitetas, išaiškinti streiko svarbą, būtinumą, būsimus jo pasiekimus. Pirmiausia baigiančioms kalinimo laiką, invalidėms, ligonėms buvo pasiūlyta išeiti iš streikuojančio lagerio - tai padaryti reikalavo ir lagerio viršininkai. Apie 200 moterų išėjo, bet ne baigiančių kalėti dauguma, ne ligonės ar invalidės, o buvusios lagerio šiltų vietelių mėgėjos, valdžios draugės. Jas pašiepiamai vadino „dačnikėmis“ - kurortininkėmis. Lietuvės išėjo tik dvi: Kastutė Seliokaitė (išėjo su visa siuvėjų brigada) ir Anastazija Kanoverskytė (vėliau ji teisinosi, kad buvusi vieniša ir nesupratusi sukilimo prasmės). Gaila, nes pastaroji buvo viena iš labiausiai išsilavinusių. Kastutė - garsaus partizano sesuo, dažna paminklų atidengimo, minėjimų dalyvė.

Pirmiausia Komitetas, kaip ir kituose lageriuose, pareikalavo aukščiausio rango komisijos iš Maskvos, nes vietiniais skriaudėjais nebepasitikėjo. Komisijai buvo surašyti gana griežti reikalavimai, nors bailesnės siūlė

nerūstinti valdžios ir vardyti ne reikalavimus, o surašyti prašymą. Joms buvo įrodyta, kad per streiką niekas neprašo.

Pagrindinis reikalavimų punktas - peržiūrėti bylas ir visas, teistas už Tėvynės laisvės kovas, pripažinti nekaltomis, nes tokia kova - ne nusi-kaltimas, o pareiga ir teisė. Kiti reikalavimai: atsisakyti savivalės ir kali-niams atiduoti tai, kas priklauso pagal įstatymus; pagerinti darbo, bui-ties sąlygas, medicinos pagalbą; maksimaliai sušvelninti režimą; moterų nenaudoti sunkiuose, žemkasių darbuose - visa tai, kol bus peržiūrimos bylos ir perteisimai.

Reikalavimai buvo paskelbti ir išaiškinti visoms sukilimo dalyvėms. Jiems pritarė visa zona. Oper. įgaliotiniai ir įvairūs karininkai, išliaužę, kur tirščiau, ir per ruporus apsiputoję aiškino, kad streikas - Amerikos imperialistų provokacija. Moterys suprato, kad streiko reikalavimai yra beviltiškai, nežmoniškai padėčiai pakeisti, o ne kreipimasis į užsienio ša-lis. Reikalaujama iš Maskvos komisijos proto bei sąžinės...

Kažkas pasiūlė bado streiką. Tai pagreitintą komisijos atvykimą ir bai-lesnės kalinės nebijotų būti apkaltintos sabotažu - nedirba, tai ir neval-go. Tofri ir Martinkutė badavimui nepritarė, nes vargu ar suniekšėjusi ir ciniška viršininkija kreips dėmesį į visos zonos bado akciją - tikriausiai tik apsidžiaugs. Silpnos, nuo nepakeliamų darbų ir menko maisto išse-kusios moterys badaudamos gali visai palūžti, spjauti į visa tai ir išeiti už zonos į darbus - juoba kad taip daryti raginamos per garsiakalbius. Be to, badaujant duonos kriaukšlė gardžiau kvepia už visokias idėjas. Vė-liau vos taip ir neįvyko. Bet bado streikas buvo paskelbtas.

Kaip ir vyrų „lagai“, pasisiuvome juodas vėliavas su raudona juosta įstrižai ir iškėlėme virš barakų: vieną katorgininkių zonėlėje, kitą mūsų zonos viduryje. Tai reiškė „Laisvė ar mirtis“. Vėliau tvorą, skyrusią mus nuo 500 katorgininkių, išardėme ir savo vėliavą jos pakabino ant greti-mo barako. Susijungėme. Katorgininkių zonos nebeliko ir vėliau jos ne-atkūrė.

Į bado akciją niekas nereagavo. Maistą atveždavo, valgykloje gamin-davo ir versdavo į atmatų duobę už valgyklos. Į valgyklą badautojos nė-jo, o kurios mėgino nueiti, aktyvisčių sugėdintos ir nustumtos nuo aukš-tų valgyklos laiptų, nusiramindavo. Tarp aktyvisčių buvo ir mūsų tautie-

Čių senbuvų. Po 4-5 dienų badavimo daugelis jau nebelipo nuo gultų, pasigirdo aimanos. Kažkas ėmė vagiliauti iš duobės kibirais išverstą košę ir dalijosi po šaukštelį. Maisto išmetimo aktus ir apie atsisakymą jį imti gal rašydavo ir fiksavo, bet ar siųsdavo kur reikia, nežinia. Oficialiai po 7 dienų bado akciją nutraukėme, tik bijančių imti maistą, kad neapkalrintų sabotažu ir badaujančių dar ilgiau, žinoma, buvo. Sako, kad kai kurios badavo net 10 dienų.

Sulaukėm ir komisijos. Prieš ją pastatėme stalą, o už jo sustojo visi 4000. Tikėti komisijos tikrumu? Rodė mandatą, bet falsifikuoti jie juk meistrai. Komisija paprašė minios grįžti į barakus, o pasilikti tik aktyvui ir įgaliotinėms. Pasilikome visas komitetas, o prie staliuko sėdo geriausiai mokančios rusiškai: Dauge (žila, garbi senutė), Zelinskaja, Tofri, Sofronovič (gal dar kas - neprisimenu). Komisija, perskaičiusi apie laisvės kovotojų nekaltumą, šį reikalavimą nubraukė, o peržiūrėti bylas, nubausti nusižengusius viršininkus, pagerinti gyvenimą pažadėjo. Taip pat pažadėjo nebausti aktyvisčių, pareikalavo baigti streiką ir eiti dirbti.

Po tos komisijos kai kurios brigados išėjo už zonos į darbą. Praėjo pora dienų ir paaiškėjo, kad komisijos pažadų vykdyti net nebandoma, kad vyrų lageriai tebestreikuoja, kad suėmė ir kažkur išvežė kelias aktyvistas. Tada 6-oji moterų zona vėl užsidarė ir nutarė tvirtai laikytis, kaip ir kiti lageriai. Jau nebeleidome į zoną karininkų agitatorių, atlindusius „guosti ir patarti“ išvarydavome, nuplėšėme ruporus, kad niekas nedrumsėtų protų. Išvarėme oper. įgaliotinių štabą su visomis jų draugužėmis ir padėjėjomis. Šį kartą ėmėme maistą, kiek tik jo duodavo. Laukėme ne pakištos, o maskviškės komisijos. Nuotaika pasitaisė, su likimu susitaisyta, bet silpnėsnes ir vyresnes kankino nerimas ir nežinia.

Matėme, kaip išdaužė 4-ąją ir 5-ąją vyrų lagerius, kaip juos vežiojo ir rūšiavo tundroje. Panašios streiko baigties laukėme ir mes. Ji atėjo 1953-ųjų liepos 7-osios naktį (baltąją naktį). Griuvo iš anksto papjauti tvorų stulpai, įvažiavo kareiviais aplipusios gaisrinės mašinos. Mes, visi 4000, susikabinusios per alkūnes, storu vainiku stovėjome aplink du barakus su vėliavomis. Vieningos. Kitos išeities nematėme. O per ruporus, išvardydami pavardes, rėkė: „Provokatorės, agitatorės, išveskite žmones iš zonos“ ir t.t. Visą naktį moterys atsakinėjo skandavimu: „Svo-bo-da! Smert'! Stre-liai-te!“.

Iš miesto mus stebėjo ant stogų sulipę Norilsko gyventojai - paskui jie sakė, kad buvę siaubinga. O iš tundros - prie kulkosvaidžių sugulę kareiviai. Kai kurios moterys alpo. Jas guldė rato vidury ir, kas kaip mokėjo, teikė pagalbą.

Į rėkiančias susikabinusias moteris gaisrinės paleido stiprias vandens su smėliu sroves. Moterys griuvo, o kareiviai jas kapojo mažais kirvukais. Nešaudė. Išdaužė būriais - ką išvilko, ką išspardė, išstumdė, išgrūdo į tundrą. Sustatė į koloną po penkias, varė pro skirstytojus ir raudonai dengtą staliuką. Prie jo sėdėjo viršininkai, už jų būrelis išvartų štabiščių. Jos patarinėjo, kur kokią kalinę varyti. Nelabai pasižymėjusias streiko metu varė į dešinę, labiau - į kairę, o labiausiai pykinusias „agitadores, provokadores ir nacionalistes maišto vadoves“ - „į balą“. Į dešinę nuvarė atgal į zoną grąžintas 200 kurortininkių. Į kairę patekusias, kur mūsų tautiečių buvo daugiausia, tai yra visas paskutiniųjų etapų mergaites, suvarė į vadinamąjį griežtojo režimo 7-ąjį lagerį. Pasirodo, jokio griežtumo ten neįvedė, nes moterys jau buvo išmokusios nepasiduoti viršininkų savivalei, reikalavo savo teisių, buvo vieningos ir orios. Jos mokėjo gintis, nes kad ir pralaimėjome, moralinė atmosfera tapo sveikesnė negu anksčiau. Be to, žemesnieji viršininkai „laisvieji“ atnešdavo žinių apie visos šalies politinį atšilimą, apie Berijos ir Stalino kulto krachą. Prasidėjo įskaitos, bylų peržiūrėjimai, bausmių švelninimai. Daugelis ruošėsi į (negaliu ištarti „laisvę“) užlagerinį būvį. Niekas nebedrįso kabinti joms ant nugarų numerių, negrotavo langų, neberakino nakčiai.

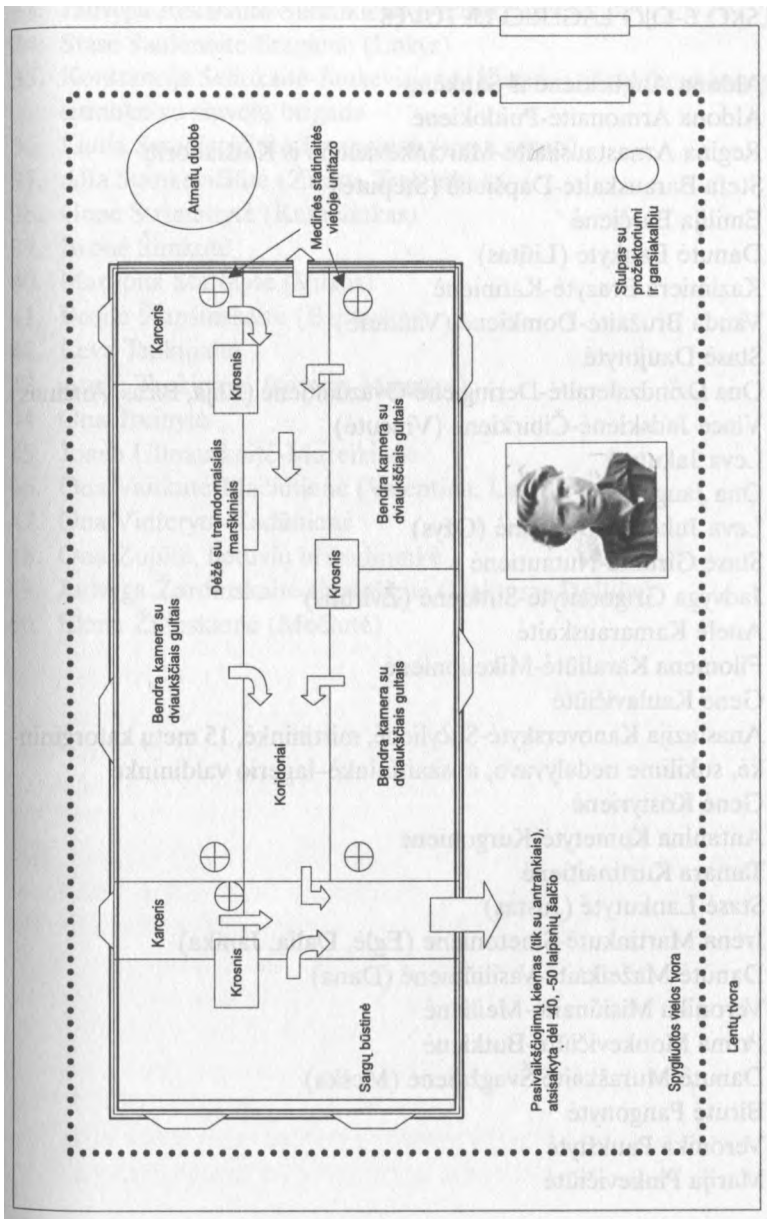
Į balą, šlapiausią tundroje vietą, suguldė apie 50 moterų. Lietuvos dvi: Filomena Karaliūtė ir Irena Martinkutė. Ten pateko veik visas Komitetas ir tos, kurios kuo nors pasižymėjo. Mat zonos centre buvusiame štabe viršininkų draugės ir padėjėjos rusės sėdėjo prie langų ir pro užuolaidėles stebėjo, kas vyksta zonoje. Jos užrašinėjo nepatinkančias streikininkes tol, kol šios jas išvarė iš namelio.

Per visą naktį stovėjusioms rate ir peršlapusioms nuo krapnojančio lietaus, suguldytoms baloje buvo vis tiek. Daug prisikentėta nuo mašalų - mažų muselių, kurios kandžiojo odą. Jų nusivaikyti, net rankos pajudinti neleido sargybiniai. Jie stovėjo vienas prie kito aplink nelaimingasias, rėkė, keikėsi ir šautuvo buože talžė už kiekvieną judesį. Greit nuo tų muselių kandžiojimo likome kruvinos.

Susitvarkę su „kaire-dešine“, pakėlė ir balą. Nuvarė į 6-osios zonos kalėjimą ir sugrūdo į didžiausią 2-ąją kamerą. Kelios prižiūrėtojos ėmėsi keršto, mat kažkas vienai prižiūrėtojai akmeniu pamušė akį. Jos į karcerį išsivedė kelias kalines ir labai sužalojo. Manėme, kad taip elgsis su visomis, bet, matyt, ir egzekutorės buvo pavargusios, nes kitų nelietė.

Netrukus daugelį moterų išvežiojo į kalėjimus, į 7-ąją, kitus lagerius, o Lesią Zelinskąją, Astą Tofri, Alidą Daugę, Julę Sofronovič, Ireną Martinkutę, Olgą Zoziuk, Mariją Gunko, Kostę Pospolitą, Mariją Nič, Aną Mazepą, Kristiną Lan' paliko. Po kiek laiko ir jas išvežė teisti į Vladimirą, vietoje liko tik Martinkutė ir Zoziuk. Abiem be jokio tardymo ir teismo po kelių mėnesių perskaitytas prokuroro sankcionuotas nuosprendis - vieneri metai kalėjimo. O. Zoziuk po pusės metų susirgo atvira tuberkuliozės forma ir buvo perkelta į 6-osios zonos ligoninės baraką. I. Martinkutė vienutėje iškalėjo visus metus. Paleista į zoną po poros savaičių, kartu su keturiomis ukrainietėmis, vėl buvo pasodinta į kalėjimą. Ir vėl metams. Ji buvo apkaltinta vėl bandžiusi organizuoti streiką. Tai buvo nesąmonė. Ukrainietes greit išleido, o Martinkutė po pusmečio pateko į ligoninės baraką dėl diagnozuoto apendicito. Po operacijos dėl pripažintos distrofijos į kalėjimą nebeuždarė. 6-ąją zoną lagerio vadovybė nutarė panaikinti, nes joje bebuvo likę tik 400 moterų, kitos išleistos „į laisvę“ arba tremtį. Tuos likučius 1955 m. vasarą išvežė į Mordovijos lagerius. Ten susitikome su kitomis Sukilimo komiteto narėmis. Po 1956 m. daugelis iš lagerio buvome išleistos.

Tiek prisiminimų apie lietuvių pasipriešinimą GULAG'e, būtent Norilsko lageriuose. Prasminga tai, kad lietuvės kovojo vieningai su kitų tautų dukromis, nes visos „nacionalistės“ siekė vieno tikslo - laisvės, žmoniškumo ir teisybės. Bolševikinis tikslas supriešinti, sukurstyti įvairių tautybių kalines žlugo. Visos stengėmės viena kitai padėti, užjausti. Tai ypač galiu patvirtinti aš, kurią kalėjimo vienutėje nuo mirties išgelbėjo ukrainietės.

1. Aldona Anglickienė iš Šaukėnų
2. Aldona Armonaitė-Puidokienė
3. Regina Arnastauskaitė-Marcinkevičienė iš Kaišiadorių
4. Stefa Barauskaitė-Dapšienė (Steputė)
5. Emilija Barčienė
6. Danutė Baukytė (Liūtas)
7. Kazimiera Brazytė-Katinienė
8. Vanda Bružaitė-Domkienė (Vandutė)
9. Stasė Daujotytė
10. Ona Dzindzaletaitė-Deringienė-Gvazdaitienė (Elija, Bičas, Ančinas)
11. Vincė Jadskienė-Čibirkiene (Vincutė)
12. Leva Jakutyte
13. Ona Jaugaitė
14. Leva Jukelytė-Butkienė (Ožys)
15. Stasė Girtaitė-Nutautienė
16. Jadvyga Grigoraitytė-Sutkienė (Žvirblis)
17. Anelė Kamarauskaitė
18. Filomena Karaliūtė-Mikelionienė
19. Genė Kaulavičiūtė
20. Anastazija Kanoverskytė-Sučylienė, mirtininke, 15 metų katorginin-
kė, sukilime nedalyvavo, apskaitininkė-lagerio valdininkė
21. Genė Kostyrienė
22. Antanina Kumetytė-Kurgonienė
23. Tamara Kurtinaitienė
24. Stasė Lankutyte (Justas)
25. Irena Martinkutė-Smetonienė (Eglė, Dalia, Janika)
26. Danutė Mažeikaitė-Vasiliūnienė (Dana)
27. Veronika Misiūnaitė-Meilienė
28. Prima Monkevičiūtė-Butkienė
29. Danutė Muraškaitė-Švagždienė (Meška)
30. Birutė Pangonytė
31. Veronika Paukštytė
32. Marija Pinkevičiūtė

33. Jadvyga Rekašiūtė-Sudnikienė (Arklys)
34. Stasė Saulėnaitė-Sragienė (Lokys)
35. Konstancija Seliokaitytė-Jankevičienė (Kastutė), iš sukilimo zonos pasitraukė su siuvėjų brigada
36. Liuda Semelevičiūtė-Dzongienė (med. sesuo)
37. Alfa Stankevičiūtė (Žirafa, Trakėnka)
38. Genė Strimaitytė (Kumeliukas)
39. Bronė Šimkutė
40. Marijona Štarolytė (Vilkas)
41. Bronė Šiupšinskaitė (Babaužis)
42. Leva Taukinaitė
43. Anelė Taukinaitė (seserys Mamkos)
44. Ona Treinytė
45. Joana Ulinauskaitė-Mureikienė
46. Ona Vaitkutė-Mačiulienė (Valentina, Laima)
47. Ona Vinterytė-Kadūnienė
48. Ona Zujūtė, lietuvių brigadininke
49. Jadvyga Žardinskaitė-Bartašienė (Daktaras Dolitlis)
50. Elena Žilinskienė (Močiutė)

PASAKOJA SUKILIMO DALYVIAI

FILOMENA KARALIŪTĖ-MIKELIONIENĖ

1953 m. gegužės mėn. Norilsko 6-ajame lagerio skyriuje prasidėjo sukilimas. Išsilaikėme iki liepos 6 d. Moterų lageryje išankstinio pasiruošimo sukilimui nebuvo. Jis prasidėjo vyrų lageryje. Vieną gegužės dieną, kai moterys buvo nuvestos į darbą, vyrai jau buvo iškėlę juodas vėliavas ant kranų ir šaukė: „Nutraukit darbą, streikuojami“ Sukilimui paskutinį lašą įvarvino įvykis 5-ajame vyrų lageryje, kai buvo sušaudyti gulintys ant gultų vyrai. Grįžusios po darbo moterys nebeišleido iš zonos kitos pamainos į darbą, visa kolona užstodamos vartus. Aktyviausios ėjo per barakus ir agitavo streikuoti. Tarp jų buvau ir aš. Buvo paskelbtas ir 10-ies dienų bado streikas, nors faktiškai jis tiek netruko. Tik nedidelė dalis moterų nestreikavo: jos išėjo į darbą ir negrįžo - administracija jas apgyvendino atskirai. Bet dėl bado streiko pasipriešinimas buvo daug didesnis. Aktyvios moterys eidavo per barakus, agitavo neimti maisto, budėdavo prie valgyklos ir einančias bandydavo sustabdyti.

Svarbiausi reikalavimai buvo sudaryti normalesnes darbo ir gyvenimo sąlygas (taip pat nuimti numerius nuo drabužių, nuimti grotas ir pan.), nebausti streiko organizatorių. Administracija tai pažadėjo. Vieną dieną moterys išėjo į darbą. Bet tą pačią dieną buvo likviduota viena iš pagrindinių streiko organizatorių - estė. Tada streikas buvo pratęstas ir iškelti nauji reikalavimai - paleisti iš lagerio.

Maždaug po mėnesio buvo iškviesta kariuomenė. Tai pamačiusios moterys gyvu žiedu apjuosė vieną atskiriau stovėjusį baraką ir ėmė skanduoti: „Mirtis arba laisvė!“ Administracija per ruporus reikalavo, kad moterys išeitų iš zonos. Taip tęsėsi visą naktį. Ji suprato, kad moterys geruoju nepasiduos. 5-ajame vyrų lageryje pasigirdo šūviai. Administracija grasino, kad tos, kurios neišeis iš zonos, irgi bus sušaudytos. Bet moterys nepasidavė. Tada atvažiavo gaisrinės mašinos ir su gaisro gesinimo žarnomis stipria srove ėmė lieti vandenį į moteris. Moterys negalėjo atsilaikyti, virto iš kojų. Suėję kareiviai daužė jas guminiais bananais, bet nešaudė. Ar kas nors žuvo, nežinia, nes vėliau visas išskirstė, tačiau lietuvės nežuvo.

Po sutriuškinimo visas išvarė į tundrą ir pagal sukilimo dalyvių aktyvumą suskirstė į tris grupes: į dešinę - nekalto, į kairę - nepatikimos, o tiesiai - kaltosios, t. y. aktyviausios organizatorės. Aš buvau priskirta prie organizatorių. Mums uždėjo antrankius ir nuvarė į zonos karcerį. Mūsų buvo nemažai, todėl karceryje buvo labai ankšta, trūkdavo oro, maitino tik du kartus per dieną. Sėdėdamos ten mes praradome laiko orientaciją. Vieną kartą atėjo sargai, uždėjo antrankius ir išvarė iš karcerio. Manėm, kad tai jau paskutinė kelionė, tačiau apsirikome - tenuvarė į pirtį.

Netrukus naktį mus pradėjo po vieną šaukti ir čia pat varyti į „voronoką“, išskyrus Ireną Martinkutę ir Olgą Zoziuk. Jos liko BUR'o vienutėse. Nuvežė į Dudinką, suvarė į baržą. Nežinau, kiek laiko plaukėme, nes mane kankino jūros liga. Krante sužinojome, kad jau rugpjūtis.

Toliau vežė tranzitu per daugelį persiuntimo punktų. Vieną Novosibirske iki šios dienos prisimenu su siaubu. Mane iškvietė, priėjo trys kareiviai su šunimi ir įsakė eiti. Pirma mintis buvo, kad veda sušaudyti, nes kam būtų reikalinga tokia apsauga. Įvedė į pastatą. Ten pamačiau baisų reginį. Pastatas buvo didelis, jame iš abiejų pusių lyg žvėrimis narvai iš geležinių virbų, o narvuose - vien vyrai, nuogi, kruvini. Pamatę mane, jie pradėjo baisiai šaukti, staugti, cypti ir šlykščiai keiktis, rėkti, kad jau dešimt metų kaip nematė moters - atrodė tikras pragaras. Iš siaubo sustingau ir negalėjau paeiti. Kareiviai nutempė mane į vieną narvą, įstūmė ir užrakino. Narve pastovėti galima buvo tik susilenkus, sėdint negalima buvo ištiesti kojų, o „tualetas“ buvo čia pat, narve. Kai kitą dieną atnešė valgyti, nepriėmiau, nes negalėjau valgyti. Daugiau ir nedavė. Penktą parą mane iš ten ištempė (pati paeiti nebegalėjau), nes vežė toliau.

Atvežė į Kurgano kalėjimą. Čia sutiko mus, moteris, lyg kokius antžmogius, ne žmones: zonoje buvo daugiau kareivių ir šunų negu mūsų, kalinių. Ir viršininkų, ir kareivių elgesys buvo labai priešiškas. Ten perskaitė mums nuosprendžius. Man ir dar šešioms moterims - po dvejus metus uždaro kalėjimo, kitoms moterims - po vienerius metus. Partyje perengė juostuotais drabužiais ir mus, septynias moteris, nuvedė į požemį. Režimas - visiškas izoliavimas nuo pasaulio. Kamera požemyje, dienos šviesos nebuvo, tik palubėje spingsėjo lemputė. Maitino taip, kad tik palaikytų gyvybę. Duona - kaip molis, skonis nepanašus į duonos. Jokio su-

sirašinėjimo, jokių siuntinių. Jei susirgdavai, ateidavo sesutė. Vieną kartą per dieną vesdavo į tualetą, be to, kameroje buvo „paraša“. Į pirtį vesdavo retai - kartą per mėnesį, o gal ir rečiau. Kai po metų buvom išvestos iš kalėjimo, pamatėm, kad visų kūnai ir veidai apžėlę juodais gyvaplaukiais (kalėjimo prieblandoje to nesimatė).

Ten išbuvus vienerius metus, amnestavo ir išvežė į Mordovijos lagerį, kur dirbau siuvykloje.

Po Stalino mirties mano byla buvo peržiūrėta ir perkvalifikuota į RSFSR Baudžiamojo kodekso 58-12 ir 72 str. II dalį ir bausmė sumažinta iki 5 metų. 1955 m. balandžio 15 d. mane išleido iš lagerio. Kadangi buvau areštuota Kaune, tai pažymoje užrašė grįžimo vietą Kauną. Sugrįžusi po kiek laiko nuėjau registruotis. Tačiau ten man buvo griežtai įsakyta per 24 valandas išvykti iš Kauno, o jeigu neišvyksiu, tai būsiu izoliuota. Milicija po to kelis kartus tikrino, ar aš negyvenu Kaune. Neradę liovėsi. Išvažiavau pas mamą į Meilūnus, vėliau po truputį gyvenau pas gimines.

Rudenį grįžau į Kauną. Pradėjau ieškoti kitokių būdų registravimuisi. Laikiniai 3 mėnesiams tai pavyko su pusbrolio Jono Purvio pagalba. Ieškant darbo buvo panaši situacija. Kiekvienas darbdavys reikalavo darbo knygelės. Kadangi aš jos neturėjau, pasižiūrėdavo į pasą ir atsakydavo neigiamai, nors žinodavau, kad darbuotojas toje įstaigoje reikalingas. Kažkas patarė kreiptis į Kauno infekcinės ligoninės vyr. gydytoją prof. Gimžauską. Jam reikėdavo tik pasakyti, kad esi grįžęs iš lagerio ar tremties, ir jis visada rasdavo savo valdose darbo. Jis mane ir įdarbino.

KAZIMIERAS ŠALKAUSKAS

Į Norilską patekau 1952 m. rugsėjo mėn. kartu su Karagandos etapo vyrais. Su jais susitikome Krasnojarsko persiuntimo lageryje. Mes buvome naujokai, vežami iš Vilniaus kalėjimo. Juos vežė po Karagandos lageryuose vykusių neramumų, riaušių į Norilską „perauklėjimui“ - „išmirimui“. Tai buvo daugiausia jauni vyrai, riaušių vadovai, lyderiai, aktyvistai, sugebėję ne tik save, bet ir kitus apginti nuo patyčių ir vykdomo lagerio administracijos parankinių smurto. Jų pasakojimai mus, naujokus, labai padrąsino, supratome, kad organizuotai priešinantys lagerio administracijai galima daug pasiekti, galima kovoti su nežmoniška priespaudos sistema.

Susipažinome su lietuviais karagandiečiais, pamatėme, kokie jie ryžtingi, puikūs vyrai. Tai Juozas Lukšys, Algis Šavalinskas, Kazys Vezbergas, Antanas Zinkevičius, Antanas Vaškevičius ir daugelis kitų. Iš Vilniaus važiuodamas susidraugavau su Stasiu Juozelėnu, Adolfu Petrulaičiu, Kaziu Juodaičiu, Petru Pauliku, Petru Tamošaičiu ir kitais.

Mes, apie 500 vyrų, patekome į Gorlago 1-ąjį skyrių, vadinamą Medvežka. Čia patekę lietuviai iš Karagandos sudarė Pasipriešinimo grupę - branduolį. Tai J. Lukšys, A. Šavalinskas, A. Zinkevičius, J. Daukantas, Z. Baukus, K. Vezbergas, A. Vaškevičius, J. Lionikas, S. Augustinaitis. Prie jų prisidėjo ir aktyviai veikė K. Šalkauskas, S. Tamošaitis, A. Petrulaitis, S. Juozelėnas ir kiti.

Atvykę susirinkome pasitarti. Nutarėme: rasti kuo daugiau lietuvių iš esančių Medvežkoje, vesti su jais pokalbius; organizuoti Pasipriešinimo grupę, sudaryti „penketukus“ apsaugai, iš kurių vienas vyresnis; savavališkai nevykdyti teroro aktų; rinkti žinias apie aršius lagerio administracijos parankinius iš kalinių tarpo, „beldikus“ - operatyvinės dalies informatorius. Nutarta glaudžiai bendradarbiauti su vakarų ukrainiečiais. Man buvo pavesta sudaryti „penketuką“, Juozui Lukšiui, aktyviam Karagandos neramumų dalyviui, pavesta koordinuoti „penketukų“ veiklą, jų organizaciją.

Į mano sudaromą penketuką pakviečiau Joną Jukną, Alfonsą Kizį, Algį Žemaitį. Didelį autoritetą kaliniams turėjo advokatas Vaclovas Zubkevičius, „tėvukas“, ir kunigas Česlovas Kavaliauskas. Tai buvo mūsų patarėjai, atstovai aptariant lagerio reikalus su kitų tautybių kalinių grupėmis, sprendžiant strateginius klausimus sukilimo metu.

Medvežkos lageryje sukilimas prasidėjo 1953 m. birželio 1 d. Apie 2400 kalinių, esančių Nikelio rūdyno gamybinės zonos aptvare, 12.00 val. nutraukė darbą ir užėmė gamybinius objektus. Tai sužinoję administracijos darbuotojai paliko lagerio zoną, kaliniai išvarė prižiūrėtojus. Sukilimo komitetas (atstovybė) man pasiūlė užimti operatyvinės dalies karininko kabinetą ir pabandyti atrasti telefono kabelį, prisijungti ir fiksuoti pokalbius. Buvo išskirta apsauga, budėtojai. Kaliniai, aptarnaujantys lagerio telefonus, prijungė pasiklausymo ragelį ir mes sužinodavome daug svarbių ir įdomių žinių. Pirmiausiai tai, kad rūdos sodrinimo fabrike (BOF) nėra didelių nikelio rūdos atsargų, gali sutrikti nikelio lydymo gamyklos darbas, tiekimai karinėms gamykloms. Svarbu, kad Medvežkos rūdynas vėl pradėtų darbą ir tiektų ni-

kelio-vario rūdą. Sužinojome, kad iš Krasnojarsko gabenami papildomi kariuomenės daliniai.

1953 m. birželio mėn. 8d. į lagerį atvyko vadovaujama pulkininko Kuznecovo Maskvos komisija. Kai kuriuos kalinių pateiktus reikalavimus patenkino, bet, kad būtų peržiūrėtos bylos, tvirtino neturįs tam įsigaliojimų. Kategoriškai reikalavo pradėti dirbti. Kaliniai skandavo: „Mirtis arba laisvė!“

Birželio mėn. 13 d. per radiją pulkininkas Kuznecovas įsako kaliniams išeiti iš zonos. Jis šaukia: „Laužkite langus, duris, muškite Frenkelį, Kasilovą (sukilimo komiteto vadovai), pjaukite juos!“ Lagerį apsupo kariuomenė, išstatyti kulkosvaidžiai, gaudžia mašinų ir traktorių varikliai. Pro tvoroje prakirptus tarpus, vartus į lagerį įsiveržė durtuvais ginkluoti kareiviai ir ėmė iš barakų kalinius varyti lauk.

Mes 50 žmonių - 25 lietuviai ir 25 ukrainiečiai su Frenkeliu likome zonoje, susirinkom į vieną baraką. Kareiviai, radę mus barake, griežtai įsakė išeiti. Einant pro vartus Frenkelį atskyrė. Vėliau mus nuvarė į karinį miestelį, kur buvo nebaigtas statyti namas, aptvertas spygliuota viela. Po kurio laiko išgabeno į nedidelį Kupec lagerį. Taip atsisveikinome su Medvežkos lageriu.

VACLOVAS VODZINSKAS

1953 m. birželio 5 d. maisto į Rūdyno zoną neatvežė. Pranešė, kad viskas mūsų laukia lageryje: „Mielieji, nesivaržykite, grįžkite“.

Apie 14 valandą iš trijų pusių apsupę maždaug 150 kareivių, bėgdami ir rėkdami: „Ura!“, atstatę automatus su durtuvais, puolė mus beginklius. Mums nebuvo kur dėtis, juo labiau gintis. Sukomandavo: „Visiems sėst ant žemės ir susikabint rankomis!“ Žaibiškai įvykdėm. Laisvi darbuotojai kaip žvirbliai iš mūsų būrio purptelėjo į pastatus, elektrovezius ir pro langus smalsavo, kaip baigsis tas šturmas.

Kareiviai pribėgo prie kalinių ir sustojo atstatę durtuvus per pusmetrį nuo jų krūtinų. Karininkas, išsitraukęs pistoletą, paleido porą šūvių į viršų ir sukomandavo: „Visiems stot ir po penkis į koloną, rikiuoti“, bet nė vienas nei krustelėjo, nei aiktelėjo - kapų tyla. Pamatęs, jog psichologinė ataka nepaveikė, įsibrovė tarp kalinių ir pradėjo juos taisyti už drabužių,

kad stotųsi. Jis negalvojo, kad šių kalinių, jau uosčiusių parako, šūviais į orą neišgąsdinsi. Karininko įsakymą tuojau pradėjome vykdyti: aplink jį keltis ir, kai jis susigriebė, jau kalinių buvo apsuptas iš visų pusių ir suspaustas. Todėl ranką iškėlęs su pistoletu apmirė, nes jam buvo pasakyta: „Dar vienas šūvis, ir pirmas lavonas bus tavo“. Kadangi karininkas jau buvo izoliuotas, visi kaliniai atsisuko į kareivius. Vienas gal penkiasdešimties metų ukrainietis paklausė: „Ko jūs čia atėjote, ar šaudyti beginklių, nemaištaujančių, nekaltai areštuotų, ramiai laukiančių komisijos?“ Kareiviai, nuleidę durtuvus žemyn, žingsnis po žingsnio traukėsi atgal, o mes žengėme artyn, kad nesusidarytų intervalas ir jie negalėtų laisvai šaudyti. Taip traukiantis tarp kareivių atsirado tarpai, nes ratas didėjo. Kilo pavojus visiems kareiviams atsidurti tarp kalinių. Karininką prispaudę, reikalavome pasiaiškinti, kieno įsakymu atsinešė ginklus. Juk į zoną įeiti su ginklu griežtai draudžiama.

Karininkas riktelėjo kareiviams: „Ant kelio rikiuok!“ Tada išleidome iš spūsties karininką.

Laisvieji spaudė mums rankas, sveikino su pergale ir pradėjo mus remti kas kuo gali, ypač maistu.

BRONIUS SKARDŽIUS

Į Norilską patekau 1952 m. Jau buvo visur sniegas. Areštavo Kuibyševe būnant kariuomenėje, nuteisė 25 metams. Atvežė į Gorlago 1-ąjį lagerį. 1953 m. pakratė kojas didysis „tautų vadas“. Kaliniai ėmė bruzdėti. Pradėjęs sukilimui 1953 m. birželio 2 d. buvau paskirtas saugoti lagerį juosiančią spygliuotą tvorą nurodytame ruože. Kartą pamačiau, kad kareiviai iš išorės pusės prakerpa tvorą spragą. Pakėliau triukšmą, atbėgo daugiau žmonių ir mes tą spragą užstojome savimi, susikibę rankomis. Kareivių vadas, mosuodamas pistoletu, šaukė, kad mes eitume iš čia, kitaip lieps į mus šaudyti. Mes tik dar tvirčiau susikibome. Tada karininkas įsakė kareiviams atstatyti į mus šautuvus ir užtaisyti. Kareiviai priartėjo prie mūsų taip arti, kad jų durtuvai jau beveik siekė mūsų krūtines. Vienas iš mūsų sušuko:

- Kareiviai, nežudykite mūsų! Čia kankinasi jūsų tėvai, broliai, kaimynai, giminės. Nedarykite dar vieno nusikaltimo!

Nusviro durtuvai ir kareivių akys.

Tai matydamas karininkas suriko: „Aplink!“ Pasigirdo plekštelėjimai, taip kareiviai leido mums suprasti, kad nebijotume, nes jie neturi šovinių.

Juos nuvedė. Šaukėme: „Valio!“, „Ura!“ Bet dar ilgai mus krėtė drebulys, nusmelkė mintis, kas galėjo ką tik mums nutikti.

Numalšinus sukilimą, visi, kurie likome, dirbome, kol mūsų lagerį likvidavo. Buvome išvežti į miesto statybas, ketvirtąjį lagerį. Čia mes nieko nedirbome, sėdėjome BUR'e. Paskui išvežė į Kajerkaną, anglies šachtą, antąjį lagerį. Pasakė, kad ten mus išmokys paklusnumo, būsime kaip šilkiniai. Bet ten taip blogai nebuvo, maistas pakenčiamas, duona nenormuota.

1954 m. šventėme Velykas, į darbą nėjome. Lagerį apsupo kariuomenė. Mus rūšiavo. Už riausių kėlimą patekau metams į griežto režimo lagerį Srednij.

Po metų grąžino į Kajerkaną, bet buvome neilgai. Išvežė į Irkuto srietyje esantį Čiunos lagerį. Čia man pranešė, kad mano bausmė sumažinta, esu laisvas.

VYTAUTAS MOSTEIKA

1948 m. iš Lukiškių kalėjimo etapu patekau į Norilską. Buvome pirmieji naujai sudaryto Ypatingojo režimo (Gorlago) 1-ojo lagerio kaliniai. Atvežė 1500 politinių kalinių, tarp jų 150 lietuvių. Pirmoji žiema buvo labai sunki: režimas katorginis, nebuvo pirties, kitų buitinių pastatų, trūko barakų. Daug kalinių sirgo, badmiriavo, silpnesnieji mirdavo. Kalinių daugėjo. Gyvenimo sąlygos pagerėjo 1949 m. gale, kai pastatėme pirtį, kepyklą, virtuvę, daugiau barakų. Dirbome atvirame vario-nikelio rūdos karjere, prie statybų, geležinkelio perkėlimo darbų. Už mažiausią nepaklusnumą pervesdavo į režimo brigadą, BUR'ą, ŠIZO. Ten teko būti ir man. BUR'e daug laiko praleido jūrų kapitonas Vytautas Babarskas, Mikas Misiurevičius, Bronius Zlatkus, Vaclovas Zubkevičius. Mes įvairiais būdais padėdavome jiems maistu, vitaminais iš lagerio vaistinės. Karjeras plėtėsi, privežė daug technikos. Jai aptarnauti kalinius apmokydavo kursuose. Aš tapau elektriku, aptarnavau ekskavatorius. Gyvenimo sąlygos palengvėjo. Karjero gamybos zona apėmė apie 10 kv. km plotą. Buvo daug pastatų, galėjome joje laisvai vaikščioti. Mūsų darbas buvo daug lengvesnis, palyginus su tais, kurie dirbo kareivių saugomi prie pylimo tvarkymo darbų, sniego valymo, geležinkelio perkėlimo.

1952 m. rugsėjo mėn. į Medvežką atvežė 500 vyrų iš Karagandos lagerių. Tai buvo ryžtingi vyrai, sugebantys ne tik save, bet ir kitus apginti nuo lagerio administracijos parankinių smurto ir savivalės. Jie greitai susidraugavo su mūsiškiais. Rezultatų ilgai laukti nereikėjo; rytais rasdavome sadizmu ir nuožmumu pasižymėjusių parankinių lavonus. Vyriausioju darbų skirstytoju dirbo lietuvis, pramintas Siaubūnu. Vieną rytą sužinojome, kad jo nebėra. Lageryje neužmirštami nei geri, nei blogi darbai.

1953 m. birželio 1 d. grįžau iš darbo naktinėje pamainoje. Sužinojome, kad dieninė pamaina nutraukė darbą, užėmė karjerą, pastatus. Lagerio administracijos laisvieji tarnautojai skubiai paliko zoną, prižiūrėtojai buvo išprašyti išeiti už vartų. Sudaryta kalinių Atstovybė, vėliau pavadinta Sukilimo komitetu. Lietuvių Pasipriešinimo grupė man paskyrė zonos aptvaro ruožą, kuriame sudariau sargybos postų budėjimo grafiką, surinkau komandą, pamainas. Iš lietuvių susitikdavau su K. Vezbergu, J. Lukšiu, B. Zlatkum, kurie tikrindavo vidaus tvarką, priešgaisrinį stovį, postus. Draugavau su V. Zubkevičium, teisininku, buvome vieno etapo. Sukilimo komitete jis atstovavo lietuviams; iš jo sužinodavau, kaip klostosi įvykiai.

1953 m. birželio 14 diena. Rytas, girdisi mašinų ūžesys, komandos. Išsisklaidžius rūkui, pamatėme, kad lagerį apsupo kariuomenė, išstatyti kulkosvaidžiai. Per garsiakalbius, sumontuotus ant stulpų prie aptvaro, nuolat buvo kartojama, kad „dori“ kaliniai neklausytų sukilimo vadovų, muštų juos, nebijotų banderininkų, lietuvių nacionalistinių banditų, išeitų už zonos. Per tvoroje padarytus tarpus, vartus į lagerio vidų įsiveržė ginkluoti kareiviai, šaudydami iš automatų, kalinius varė į barakus. Jų įkandin zoną užplūdo durtuvais ginkluoti kareiviai, daugiausia azijiečiai, jie kalinius iš barakų varė už zonos. Ten rūšiavo, rinko lyderius ir aktyvistus. Aš niekam neužkliuvau, o iš 4000 kalinių atrinko gal 200 vyrų, iš jų apie 40 lietuvių, ir nuvarė į garnizono miestelį. Apie jų likimą nieko nežinojome. Čekistai skleidė gandus, kad jie buvo „sutvarkyti“.

Po sukilimo panaikino katorgos režimą, kas buvo iškalėjęs 2/3 bausmės laiko, pradėjo išleisti į laisvę. 1954 m. gruodžio mėn. man bausmę pakeitė tremtimi. Norilske nepanorau likti, išvykau pas tėvus, ištremtus 1949 m.

Po Stalino mirties 1953 m. politinių kalinių padėtis ne tik nepagerėjo, bet dar labiau pasunkėjo. 1953 m. gegužės mėn. į lageryje esantį ŠIZO iš 5-ojo lagerio atvežė kalinių iš Karagandos etapo. Iš jų aš tik keletą prisimenu. Tai buvęs Sovietų Sąjungos didvyris majoras Vorobjovas, Kovalčius, lietuvis Algis Šavalinskas.

Paskutinėmis gegužės mėn. dienomis sklido kalbos, kokių scenarijų čekistai ruošia šiems kaliniams, kurių keletas buvo patalpinti mūsų lageryje ŠIZO. Bus tikrinama jų sveikata, o po to uždarys į kitą kamerą, ten bus sunaikinti. Sužinojome, kad tai įvyks birželio 3 d. Sveikatą tikrinti turėjo felčeris, kalinys lenkas iš Vilniaus. Tą dieną kalinių pamainos į darbą neišleido. Jau iš pat ryto kaliniai rinkosi prie izoliatoriaus tvoros, kuris buvo prie diviziono - kareivinių. O iš kitos tvoros pusės į izoliatoriaus kiemą įvedė keliasdešimt kareivių, žinoma, be ginklų. Ginkluoti kareiviai apsupo lagerį. Izoliatoriuje kilo triukšmas: uždaryti kaliniai daužė duris, langus ir šaukė, kad gelbėtume. Minia vienas kitą spaudė prie tvoros. Tvora neišlaikė ir virto. Kaliniai veržėsi į izoliatorių gelbėti savųjų, o iš kitos pusės veržėsi kareiviai, norėdami karagandiečius izoliuoti. Tuo momentu jau iš paruoštos sunaikinimui kameros iššoko penki kaliniai galvažudžiai ir diviziono teritorijoje pasislėpė, daugiau jų niekas nematė.

Įvyko kalinių ir kareivių grumtynės rankomis, bet greitai kareiviai pakibo ant spygliuotų vielų. Ką gi, jie - jaunuoliai devyniolikmečiai, o kaliniai buvę Vlasovo armijos kariškiai, partizanai ir kt. Kaliniai išlaužė BUR'ą ir išlaisvino ten uždarytus. Lagerį apgulusieji kareiviai pradėjo šaudyti į kalinius. Komandą šaudyti davė diviziono vadas majoras Polstianojus.

Po šio įvykio visus čekistus iš lagerio kaliniai išvijo, tuojau susiorganizavo apsaugos ir kovos komitetas, į kurį iš lietuvių įėjo Juozas Kazlauskas. Buvo iškeltos juodos vėliavos, didžiuliai plakatai, leidžiami aitvarai su atsišaukimais į gyventojus. Drausmė buvo gana griežta, kaip kariuomenėje skyriai, grandys, būriai. Žmonės nuolat budėdavo.

Veikė ir provokatoriai. Nenutildavo čekistų ruporai su įvairiausiais gąsdinimais, šantažu. Kaliniai reikalavo, kad atvyktų kas nors iš Aukščiausiosios Tarybos, kad būtų peržiūrėtos bylos, panaikintas ypatingasis režimas, neribojamas susirašinėjimas, sutrumpinta darbo diena. Birželio 10 d. at-

vyko Maskvos komisija, bet pirmininkas Kuznecovas atsisakė dokumentais patvirtinti komisijos įgaliojimus. Birželio 15 d. į lagerį atvyko SSRS generalinio prokuroro pavaduotojas Vavilovas. Jam įteikė prašymą, kad perduotų Vorošilovui.

1953 m. liepos pradžioje buvo duotas Berijos įsakymas - jeigu maištininkai nepasiduos, pavartoti ginklą ir jėga nuslopinti riaušes.

Kai buvo mums duotas įsakymas pasiduoti, sužinojome, kad Berija areštuotas. Čekistai nuleido rankas ir nežinojo, ką daryti. Tačiau netrukus buvo gautas įsakymas vėl užimti lagerį ir nubausti kaltuosius.

Kareiviai 1953 m. rugpjūčio 4 d. lagerį apsupo trimis žiedais. Įjungti garsiakalbiai, atidaryti vartai. Šaukė: „Išeikite, pasiduokite!“ Įvažiavo tankai*, kareiviai šaudė, mušė buožėmis kas pakliuvo po ranka. Nukovė** daug žmonių, sužeistų dar daugiau.

Iš lietuvių sukilimo metu buvo aktyvūs Benius Balaika, Vitas Juodvalkis, Jeronimas Čibirka, Zigmas Butrimas, Zigmas Jucevičius, Julius Savickis, Zenonas Drongis, Antanas Lukšys, Nikodemus Staniūnas, Marijonas Smetona ir kt. Aš buvau iš pradžių įsijungęs į tą akciją, bet susirgau geltlige, o vėliau dizenterija ir vos gyvas išlikau. Man padėjo išlikti gyvam gydytojas Juozas Kazlauskas, buvęs komiteto narys. Tuo laikotarpiu buvo provokacijų. Susidariusios kalinių grupuotės ruošėsi ginkluotis, užimti divizioną, nuginkluoti kareivius ir su jų ginklais užimti Norilską. Kas toliau būtų, visiems aišku. To norėjo ir čekistai. Tąsyk lengvai būtų visus sunaikinę už ginkluotą pasipriešinimą. Tos gudrybės laiku suprastos ir provokacijoms nepasiduota.

Nors daug kalinių nukentėjo, bet po šitų įvykių bylos buvo peržiūrimos. Baismės sumažintos iškaltėjusiems 2/3 teismo skirto laiko, kai kurie iš lagerių paleisti į laisvę. Daugeliui dar reikėjo pasilikti spec, tremtyje.

* Automašinos, šarvuotos metalo lakštais. Tankų Norilske nebuvo. - Sud.

** Tikslių duomenų nėra. Norilsko prokuroro pavaduotojas J. Pavlovskis, dalyvavęs kalinių sušaudymo akcijose, pateikė duomenis: 104 kaliniai užmušti, keletas šimtų sužeista. Julius Mačiulis tvarkė lavonus, dalyvavo jų skrodimuose. Jo žodžiais, užmuštų buvo apie 250 žmonių. Ukrainiečiai nurodo dar didesnę skaičių. Žuvo 3 lietuviai: Jonas Zakaras, Einoris ir vieno pavardė neprisimenama. - Sud.

Noriu pasidalyti kai kuriomis mintimis apie Norilsko sukilimą. Jau pradedėjus sukilimui, iš moterų lagerio ateidavo laiškų, kuriuose mus kvietė prisidėti prie sukilimo, bet juose nebuvo nurodomi jokie sukilėlių keliaimi reikalavimai. Tai buvo pagrindinis tų laiškų trūkumas. Bet, matyt, tie laiskai per šnipelius pasiekdavo ir lagerio vadovybę. Taip 1953 m. birželio 3 d. mūsų nebeišleido į darbą. Pradėjo rodyti filmus, bet aš ten nėjau, nes sveikata buvo nekokia.

Vienu metu išėjau į lauką ir pamačiau būrį (apie 20-25) kareivių, bėgančių per lagerį. Aš pasileidau iš paskos. Bėeidamas prie BUR'o, pamačiau vieną mūsų lagerio ukrainietį, kuris šaukė: „Vyrai, gelbėkit!“ Mūsų tuo metu susirinko apie 40-50 žmonių. BUR'as buvo aptvertas medine tvora apie 2,5 m aukščio, o prie tos tvoros prikrauta plytų, likusių nuo statybos. Mes griebėme jas ir nieko nematydami pradėjome mėtyti per tvorą. Aišku, kad kliuvo ir kareiviams. Išlaužėme tvorą ir ten, priešais save, pamačiau kalinį, gulintį be sąmonės, draudžiamosioje zonoje. Kareiviai visi pabėgo per tas spygliuotas vielas. Kaip gelbėti tą kalinį? Staiga užpakalyje savęs išgirdau riksmą: „Rozoidites!“ Tai šaukė operatyvininkas Kalašnikovas, berods leitenantas. Griebiau jį už sprando ir nuvedžiau prie to kalinio. Jis nė kiek nesipriešino. Išvilko tą kalinį ir draudžiamosios zonos, prie jo pribėgo kiti kaliniai. Kai aš paleidau Kalašnikovą, tai jis taip kūrė lyg būtų bėgęs olimpiadoje. Apsisukau ir grįžau į baraką. Netrukus pasigirdo šaudymas. Tada nušovė 6 kalinius ir 20 sužeidė. Tuo laiku aš jau sirgau gelta. Po kelių dienų paguldė į ligoninę, kurioje išgulėjau ilgiau kaip mėnesį.

Išvijome lagerio vadovybę. Leisdavome įeiti tik lagerio viršininkui ir 2 prižiūrėtojams, kurie buvo žmoniškesni. Sukilimui vadovauti susidarė Komitetas. Jam vadovavo, jo žodžiais tariant, Tarybų Sąjungos didvyris majoras Vorobjovas, iš BUR'o kalinių. Iš lietuvių Komite te buvo B. Balaika ir J. Kazlauskas, kuris vadovavo sanitarinei daliai.

Po kelių dienų „Pravdą“ ir „Izvestijas“ gaudavome įdėtus į kruopų maišus. Atvažiuodavo generolai tartis su sukilimo vadovybe, bet jokių pasekmių nebuvo. Ant lagerio barako buvo išrašytas didžiulis šūkis: „Laisvė arba mirtis!“ Vadovybė reikalavo, kad visą tą reikalą spręstų Aukščiausioji

Taryba. Buvo ne kartą atvažiuavę ir keli AT deputatai, bet, matyt, tik savo iniciatyva, nes jokių įgaliojimų iš Prezidiumo neturėjo.

Atsirado žmonių, kurie pradėjo leisti aitvarus. Gražiai išpjaustė spausdintas raides, išardė visus brezentinius paklotus ant barako grindų, pagamindavo iš jų aitvarus, pririšdavo atsišaukimų, vatos gabalėlį ir jį padegdavo. Prie aitvaro pririšę maždaug 1 km ilgio virvutę jį paleisdavo.

Leisdavo po 2-3 aitvarus vienu metu. Juose rašydavo, kad mus kankina Riumino ir Ignatjevo šalininkai. Juos, Riuminą ir Ignatjevą, sušaudė. Pažadėta, kad dirbsime tik po 8 valandas, šešias dienas per savaitę, žadėta nuimti numerius, leisti pasimatymus, mokėti atlyginimus, leisti nevaržomai susirašinėti.

Į leistus aitvarus kareiviai šaudydavo, bet rezultatų - jokių. Kareiviai buvo siuntinėjami paskui aitvarus - rinkti atsišaukimų. Kai vėjas pasisukdavo nuo miesto, tik vieną kartą gaudavome balandos ir 400 g duonos. Pradėjus vėjui pūsti į miestą, vėl gaudavome garantinę normą. Liepos mėnesio pradžioje išėjau iš ligoninės. Po kelių dienų atvažiavo generalinio prokuroro pavaduotojas, justicijos generolas Vavilovas. Mes išsirikiavome prie barakų. Jis praėjo, apžiūrėjo mus, žuvusiųjų kalinių palaidojimo vietą. Apie tą mūsų sukilimą jis sužinojo Krasnojarske, skrisdamas į Toliuosius Rytus. Vadinasi, tas judėjimas Maskvai buvo paslaptis. Jis patarė eiti į darbą, o kaltuosius teisti. Kaip vėliau sužinojome, diviziono viršininką pašalino iš partijos ir nuteisė 3 metus kalėti, o štabo viršininkas, kai atėjo jo areštuoti, nusišovė. Jis mat davė komandą šaudyti į kalinius pirmąjį maišto dieną.

Praėjus kelioms dienoms, kareiviai vienoje vietoje prakirpo spygliuotų vielų tvorą ir paragino kalinius, kurie nori gyventi, išeiti iš lagerio. Kas norėjo, išėjo. Tarp jų buvo 7 lietuviai. Po dienos pradėta evakuoti gyventojus iš aplinkinių namų, kariuomenė apsupo lagerį. Bet staiga viskas pakito - kariuomenė buvo išvesta. Kitą dieną iš gautos spaudos sužinojome, kad Berija areštuotas. Tada jau viskuo kaltas buvo Berija.

Rugpjūčio 3 d. vėl prasidėjo gyventojų evakavimas. Mes turėjome ginti džiovyklą. Aš turėjau brigados draugą Joną Zakarą, su kuriuo įsitaisėme už krosnies. Staiga pasigirdo triukšmas. Išbėgau į lauką ir paleidau vieną plytą į kareivius. Kareiviai šaudė, bet pagal žuvusiųjų sąrašą matyti, kad kulkos lėkė kažkur toliau. Ne visi šaudantieji turbūt norėjo, kad žūtų žmonės.

Šliaužte buvom išvaryti iš lagerio ir ten visi perrūšiuoti. Dalį mūsų išvežė kitur, kiti grįžom į lagerį. Lageryje neberadau Zakaro. Paaiškėjo, kad jis žuvęs. Nuėjau prie repelio, kur buvo suguldyti žuvusieji. Tarp jų suradau ir Zakarą. Žuvusiųjų buvo 50, o sužeistųjų apie 200. Tarp žuvusiųjų buvo ir Einoris, kurio aš nepažinojau.

Po kiek laiko surinkau Zakaro nuotraukas ir išsiunčiau jo seseriai. Kaip vėliau paaiškėjo, ji ištekojo už mano klasės draugo ir tą laišką gavo savo vestuvių dieną.

Aš labai stengiausi nesusitikti su Kalašnikovu, bet kartą susitikau. Jis manęs nepažino. Tada ir nusiraminau.

JONAS DAVULIS

Dirbau plytinėje šaltkalviu. Patekdavo vagonėliai, su kuriais dirbo 5-ojo lagerio kaliniai. Radom užrašus:

„Ko delsiate?! Visi Gorlago kaliniai sukilo!“

Lagerio BUR'e buvo uždaryta kalinių, matyt, atvežtų iš 5-ojo lagerio. Jie pradėjo laužti BUR'o duris. Apsauga pakvietė į pagalbą kareivius. Puolėme kareivius, išvijome už zonos, išleidome uždarytus kameroje kalinius. Lagerį apsupo kariuomenė, nušovė keletą kalinių. Prasidėjo sukilimas. Iš lagerio išvyti laisvi tarnautojai, prižiūrėtojai. Prie klubo iškilmingai palaidoti nušautieji. Lageryje kalintys šventikai laikė pamaldas. Lietuvis kunigas Stasys Masiulionis pasakė kalbą. Iš lietuvių Sukilimo komitete buvo Juozas Kazlauskas. Sudarė pasipriešinimo grupes, saugojo sandėlius, ėjo sargybas, spausdino atsišaukimus ir aitvarais leido į miestą. Lietuvių katorgininkų lageryje buvo arti 100. Lagerio zonoje iškasė apkasus, pasigaminavo smaigų, strėlių. Lietuviai saugojo pirtį, katilinę, puolimo metu karštą vandenį galvojo panaudoti gynimuisi nuo kareivių.

Atvažiavo komisija. Susitarti nepavyko. Į lagerį įvažiavo gaisrinės mašinos, kaliniai puolė jas, apmėtė akmenimis ir jos išvažiavo.

Po kiek laiko atvažiavo kita komisija. Sukvietė kalinius, perskaitė, kad jeigu jie nepasiduos, bus panaudotas ginklas.

1953 m. rugsėjo 4-ąją lagerį apsupo kariuomenė. Į lagerį įsiveržė šarvuotos mašinos su kareiviais. Šaudė ilgai.

Iš miesto nutraukė vandens tiekimą. Nebuvo spaudimo, negalėjome panaudoti karšto vandens. Paimtiems į nelaisvę liepė šliaužti į aikštę. Aikštėje gulėjo daug nukautų ir sužeistų kalinių. Aplink aidėjo šūviai, kai kurie čekistai pribagainėjo sužeistuosius.

Šaudymas nurimo. Liepė šliaužti už zonos. Prižiūrėtojai mušė, daužė pagaliais. Už zonos nuvarė į tundrą, skirstė ką į kairę, ką į dešinę. Atrinktiems surakino rankas, surikiavo ir nuvarė. Likusius grąžino į zoną. Lagerį rado tuščią, lavonai ir sužeistieji buvo išvežti. Matėsi daug kraujo: kruvini gultai, sienos, žemė, barakų sienos išvarpytos kulų. Liepė viską išvalyti, išplauti, kulų pėdsakus užtinkuoti. Lagerį likvidavo, mus išvežiojo, išskirstė po kitus skyrius.

Kiek žuvo kalinių? Tiksliai nežinome. Kalbėjo, kad 150 žmonių. Julius Mačiulis, tvarkęs lavonus, sakė, kad jų buvo 250. Iš nušautų lietuvių prisimena tik elektriko Jono Zakaro ir Einorio pavardes.

JULIUS SAVICKAS

1946 m. Šiauliuose karo tribunolas pagal 58-la, 11 straipsnį nuteisė 15 metų katorgos darbams. Kalėjau Norilsko lageriuose. Po Stalino mirties laukėme, kad kažkas pasikeis laisvės linkme, pagerės gyvenimo sąlygos, palengvės lagerio režimas. To nebuvo, režimą net sugriežtino. Prasiskverbė nuogirdos, kad pietų lageriuose Karagandoje kaliniai bruzda, vyksta neramumai. 1953 m. birželio mėn. 3d. į darbą mūsų neišleido. Sužinojome, kad į zonoje esantį ŠIZO yra patalpinta keletas vyčių iš 5-ojo lagerio, užimto sukilusių kalinių, tarp jų vienas lietuvis Algis Šavalinskas. Atvežti recidyvistai, apginkluoti peiliais, turėjo atlikti „juodą darbą“ - sudoroti atvežtuosius. Birželio 4 d. vaikščiodami išgirdome šauksmą iš ŠIZO, kad gelbėtume. Susibūrė daug vyrų prie kalėjimą juosiančio aptvaro. Iš garnizono atbėgo didelė grupė neginkluotų kareivių, kuriuos suleido į kalėjimą juosiantį aptvarą. Ėmėme svaityti akmenis, plytas, laužti tvorą. Įvyko susirėmimas su kareiviais. Jie pabėgo už zonos. Išlaisvinome ŠIZO kalinius. Iš bokštelių ir iš už tvoros atbėgę ginkluoti kareiviai ėmė šaudyti į mus. Buvo nukauti 7 kaliniai, daug sužeista. Išvarėme iš zonos prižiūrėtojus, karininkus, užėmėme lagerį. Padarėme karstus ir žuvusiuosius su iškilmėmis palaidojome lagerio zonoje. Įvairių tikybų kunigai laikė pamaldas už žu-

vusius. Mūsų likimo brolis kunigas Stasys Masiulionis irgi atlaikė mišias, Zenonas Drongis pasakė atsisveikinimo kalbą.

Sudarytas Sukilimo komitetas, kuriam vadovavo Borisas Šamajevas. Į Komitetą įėjo išvaduotas iš ŠIZO Vorobjovas, buvęs karininkas, frontininkas. Lietuviams Komiteete atstovavo Juozas Kazlauskas. Įvesta karinė drausmė, kaliniai suskirstyti į kuopas, būrius. Palaikėme pavyzdinę tvarką, ėjome sargybą, nebuvo jokių chuliganizmo atvejų. Prisimenu vieną atvejį, sukėlusį čekistams susirūpinimą. Zonoje buvo dideli ratai. Mes priekyje vietoje grąžulo iškėlėme medinį rąstelį, kaip patrankos vamzdį, vežimą apdengėme brezentu ir nustūmėme arčiau sargybos vartų, priešais už 100 metrų įrengtą kulkosvaidžių lizdą. Visa tai darėme slapta, greitai. Po kiek laiko pasirodė grupė karininkų su žiūronais, ėmė tyrinėti, kas čia per pa-būklas. Pagaminome šifrą, spausdinome proklamacijas ir, esant palankiam vėjui, aitvarais leidome į miestą. Lankėsi komisijos iš Maskvos, tačiau susitarti nepavyko, jie kategoriškai reikalavo nutraukti pasipriešinimą.

1953 m. rugpjūčio mėn. 4 d. kariuomenė ėmė supti lagerį, privažiavo daug sanitarinių mašinų. Pro vartus ir tvorose padarytus tarpus į zoną įvažiavo mašinos su kareiviais, ėmė šaudyti į kalinius.

Mes, daugiausiai lietuviai, budėjome prie pirties, džiovyklos, manėme karštą vandenį su spaudimu paleisti į kareivius. Tačiau iš miesto nutraukė vandens tiekimą, nebuvo slėgio. Kareiviai šaudė be jokio įspėjimo: ką matė, į tuos ir šaudė. Mes sulindome į pirtį, sugulėme ant grindų, girdėjosi šūviai, sprogimai, riksmas. Išgulėjome keletą valandų: kareiviai neleido atsikelti, judėti. Vėliau liepė keltis, rankas užsidėti ant galvų, išvesti į lauką. Eidami pastebėjome ant žolės suguldytų daug nukautų ir sužeistų. Už zonos prie kelio taip pat matėme suguldytus nukautus kalinius. Mus suri-kiavo ir ėmė rūšiuoti. Išvežė į nedidelį Kupec lagerį. Vėliau grąžino į mūsų lagerį, tačiau ne visus. Kur dingo kiti: buvo nušauti ar išvežti, nežinojome. Per garsiakalbį buvo paskelbta, kad panaikinamas katorgos režimas, leista nusiardyti numerius, neribojamas laiškų rašymas, darbo diena su-trumpinama iki 8 valandų, gali atvažiuoti aplankyti artimieji, bus peržiūri-mos bylos. Kiek buvo aukų, sunku pasakyti. Manome, kad buvo nušauta keli šimtai, daug sužeista.

Mūsų aukos ir pralietas kraujas nebuvo veltui. Ypatingojo režimo (Gor-lag) įkalinimo sistema žlugo. Žlugo ir GULAG'o salynas.

MINDAUGAS SUDNIKAS

1952 m. rugsėjo mėn. atvykus etapui iš Karagandos į Norilską, po tam tikros tarpusavio žvalgybos, atsirado pažįstamų. Pasidalijus informacija, kaulinių gyvenimas pradėjo keistis, pagerėjo ryšiai su kitais lageriais.

Pagrindinę jėgą naujos tvarkos įvedimui sudarė lietuviai ir ukrainiečiai.

Pirmiausia buvo sudrausminti per daug sužūlėję brigadininkai ir lagerio šnipeliai - „beldikai“, darbų skirstytojai ir kiti, nemokėję valdyti rankų. Šiuo klausimu buvo griežtai sutarta: kiekvienu atveju sprendimą arba nuosprendį priima ir vykdo lietuviai lietuviams, ukrainiečiai ukrainiečiams ir t.t. 4-ajame lageryje mirties nuosprendžiai buvo įvykdyti 4 ar 5 išgamoms. Kai kurie niekšai buvo taip apdoroti, kad liko kaip šilkiniai, kiti išbėgo už zonos, ieškojo prieglobsčio pas čekistus. Susidarius tokioms aplinkybėms, atsirado būtinybė griežčiau laikytis pagrindžio veiklos taisyklių.

4-ajame lageryje bendradarbiau su Petru Gatavecku ir Juozu Januškevičium. Sudarėme Pasipriešinimo grupę: Mindaugas Sudnikas, Jonas Meilus, Juozas Razmaratas, Vytautas Šepetys, Vincas Vernickas.

1953 m. gegužės 26 d. rytinė pamaina į darbą neišėjo, naktinė liko statybos zonos aptvare, beveik Norilsko miesto centre. Iškeltos juodos vėliavos. Drausmingaiėjome lagerio ir darbo aikštelės vidaus sargybą, palaiškėme ryšius, vykdėme Sukilimo komiteto nurodymus per P. Gatavecką ir J. Januškevičių. Atsakingas pareigas pasipriešinimo metu vykdė Petras Paltarokas, karagandietis Algis Šavalinskas. Jų pavardes sužinojau tik po sukilimo. Aktyviai ir organizuoti pogrindyje dalyvavo Tadas Vaitelis, Vladas Ežerskis, Antanas Kivilis, Stasys Montvila.

1953 m. liepos 3 d. kariuomenė 4-ajame lageryje sukilimą numalšino. Dalis sukilimo vadovų pateko į Norilsko apylinkėje esantį Kolargono kalėjimą, kiti buvo išvežioti į Sovietų Sąjungos kalėjimus ir lagerius.

Po sukilimo gyvenimo sąlygos lageryje moraliai ir materialiai pasikeitė į gerąją pusę. Neabejoju, Norilsko sukilimas pagreitino SSRS žlugimą.

ANTANAS KURPALIS

1950-1953 m. dirbau miesto statybos brigadoje 4-ajame lageryje: kasėme duobes, betonavome pamatus, perdengimus. 1952 m. rugsėjo mėn. į

mūsų lagerį atvyko keletą šimtų kalinių etapas iš Karagandos. Tarp jų buvo lietuvių. Tai buvo vyrai, kurie neleido savęs skriausti ir kitus gynė.

1953 m. balandžio mėn. brigadininkas darbovietėje atsivedė savo kraštiečių ir paprašė, kad išvirčiau arbatos. Jie išėjo. Išgirdau šūvį. Ry tą sužinojau, kad tą brigadininko draugą sargybinis nušovė.

Pavasario įvykiai mūsų lageryje plėtėsi. Gegužės 27-osios rytą į darbą nėjome. Prasidėjo streikas. Mūsų komitetas laikėsi rezervuotai. Vieną birželio dieną pamatėme, kaip 5-ąjį lagerį šturmuoja kareiviai. Karininkai įsakinėja kareiviams. Kalinius išvarė iš zonos. Toliau juos skirstė: vienus varo į kairę, kitus į dešinę. Vieną šimtinę apsupo automatininkai, kitos jau nesudarė, nes įvyko subruzdymas prie vartų. Mes, apie 2000 vyrų, iš statybos zonos grįžome į lagerį ir ruošėmės bet kokiam blogumui. Dirbtuvių cechuose specialistai pradėjo iš kokso gaminti granatas. Jų sproginimo garsas didelis, tačiau naikinanti jėga perpus mažesnė už tikros granatos, bet buvo jau šis tas. Mums vadovavo Jonas Astrauskas. Mūsų lagerio aktyvistai pareikalavo čekistų paaiškinti, kur nuvežė vyrus iš 5-ojo lagerio. Komisija atsakė, jog tie visi kaliniai gyvi ir sveiki, liepė išsirinkti keletą vyrų, kuriuos pažadėjo nuvežti pas juos. Vytautas Laugalys ir dar keletas buvo nuvežti pas juos ir grįžę patvirtino, kad tie kaliniai sveiki ir gyvi.

Mūsų lageryje taip pat buvo visko: ir susišaudymų, ir susirėmimų, buvo ir sužeistų. Bet visi šie įvykiai atrodė nežymus lyginant su kitais lageriais.

Liepos pradžioje atsiradė centriniai vartai, įsakoma visiems išeiti už zonos. Kareivių buvo ne mažiau kaip mūsų. Buvo ir pas mus čekistų parankinių - „kalių“. Rūšiavo, daužė, spardė kojomis ir jie. Taip pasibaigė sukilimas 4-ajame lageryje.

NORILSKO SUKILIMAS

1953-ųjų gegužė-rugpjūtis

KODĖL 1953-ĮJŲ METŲ VASAROS ĮVYKIUS NORILSKE
MES VADINAME „SUKILIMU“?

1953-ųjų vasaros įvykiai SSRS VRM Gorlage į istoriją įėjo Norilsko sukilimo pavadinimu. Mes suvokiame, jog šis terminas netiksclus, nes sukilėliai neturėjo ginklų, savo valia atsisakė įvairių bandymų juos apginkluoti.

Bet iškart pareiškiamo, jog atmetame pavadinimus „maištas“, „gaištatis“ ir „masinis kalinių nepaklusnumas lagerio administracijai“, t. y. terminų, kuriuos vartojo teismas, prokuratūra ir lagerio administracija. Tai ir suprantama, mat kalinių, prižiūrėtojų apleistose zonose, protestą jie laikė tik darbo prastova ir masiniu chuliganizmu, netvarka, anarchija.

Norilsko įvykių prasmė ir esmė pranoksta ir žodį „streikas“, nors pagrindinė 1953-ųjų Gorlago kalinių protesto forma prieš nežmonišką režimą buvo atsisakymas išeiti į darbą, nes zonose atsiradusi smurto nepripažįstanti opozicija, priversta laikytis sovietinio teisėtumo, ėmėsi ir kitų anksčiau nevartotų veikos formų. Tai buvo kalinių mitingai ir susirinkimai, skirti bendriems reikalavimams nustatyti, masinis badavimas, laiškai, skundai, pareiškimai, prašymai, kreipimaisi į sovietinę vyriausybę ir daugelis kitų formų, kurias aprašysime vėliau.

Galima teigti, kad sukilėlių komitetams, ėmusiems kontroliuoti Gorlago zonas, pavyko suformuoti maksimaliai demokratinį valdymą, iš esmės - tegu ir neilgam laikotarpiui (paradoksalus faktas) įkurti „kalinių respubliką“.

Ir nors terminas „sukilimas“ taip pat pasiūlytas VRM darbuotojų (komitetų vadovų tardymo ir teismo metu norėta jų veiksmus kvalifikuoti kaip „antitarybinį ginkluotą kontrrevoliucinį sukilimą“), mes vis dėlto laikysimės šio termino, turėdami galvoje ne kalinių ginkluotą sukilimą, o jo priešingybę - „dvasios sukilimą“ - aukščiausią nesmurtinio pasipriešinimo nežmoniškai GULAG'o sistemai apraišką.

1953-IJŲJŲ METŲ NORILSKO SUKILIMO PRIELAIDOS

Iš inžinieriaus pulkininko V Zverevo, Norilsko kombinato viršininko, pranešimo „Apie kalinių laikymo režimo būklę lageriuose ir jų panaudojimą darbui“ 1953-ųjų metų sausio 16 d.¹ partaktyvo pasitarime matyti, kad 1953 m. pavasariop Norilске buvo 35 lagerių skyriai ir 14 pataisos darbo lagerio punktų, taip pat 6 Gorlago skyriai, be to, pataisos darbų (PDL) lageriuose kalinių buvo 3,5 karto daugiau nei Gorlage. Remiantis įvairiais duomenimis, Gorlage kalinių buvo 30-40 tūkstančių; atrodo, tikslesnis bus pirmas skaičius: Gorlago kalinių numeriai buvo žymimi rusiškais raidėmis nuo „А“ iki „Я“, o kiekviena raidė aprėpdavo 1000 numerių.

PDL Norilске su visomis tradicijomis ir nuolat besiplečiančia savo geografija pradėjo gyvuoti nuo 1935 m., kai intensyviai buvo statomas Norilsko kombinatas, o Gorlagas - pokario kūdikis - buvo įkurtas 1948 m. įgyvendinus Abakumovo ir Kruglovo projektą, atitinkantį Stalino nurodymus organizuoti ypatinguosius lagerius „ypač pavojingiems valstybės nusikaltėliams laikyti“². Tada ir atsirado „... Vorkutoje Rečlagas, Kolymoje - Berlagas, Taišete - Ozerlagas, Mordovijoje - Dubrovlagas, Kazachstane - Pesčianlagas ir Steplagas“³. 1948 m. rugpjūčio mėn. Norilске ėmė veikti Gorlagas (Kalnų lageris).

Prieš tai čia buvo katorgininkų lageris (kaip ir visur Sovietų Sąjungoje, katorgininkų lageriai virto ypatingaisiais lageriais).

„1943-ųjų balandžio 19-osios SSRS AT įsaku, kuris nebuvo skelbiamas, įvesta ypatinga bausmės rūšis - katorgos darbai fašistams žudikams, išdavikams, okupantų bendrininkams. Karo lauko teismai katorgos darbams nuteisdavo nuo 10 iki 20 metų. Tačiau karas baigėsi, o karo lauko teismų prerogatyvą perėmė Ypatingieji pasitarimai, kurių nuosprendžių negalėjai niekam apskūsti. Į šias girtas galėjo patekti ne vien policininkai, bet ir šiaip kitaip mąstantys, įtariamieji...“, - rašė D. Volkogonovas savo „Triumfe ir tragedijoje“⁴. Tai patvirtina ir Dmitrijus Paninas: „Čekistai paskleidė gandus, kad esą į katorgą patenka tik patys didžiausi išdavikai, gestapininkai, budeliai... Vėliau speclageriuose mes įsitikinome: pavojingus ir didesnius nusikaltėlius, sugautus okupuotuose kraštuose, siųsdavo į kartuves arba sušaudydavo, o smulkmę siųsdavo į katorgą. Katorgininkai daugiausia buvo nepavojingi Ukrainos valstiečiai, pasodinti įskundus“⁵.

Katorgos darbams nuteistųjų nei gamybos, nei gyvenamosiose zonose su paprastais kalininiais nelaikydavo. Katorgininkų drabužiai buvo žymimi numeriais. Nakčiai jų barakai užrakinami. Už mažiausias pražangas katorgininkus įstumdavo į karcerį, be to, ne 10 dienų, kaip tai buvo daroma PDL, o visam mėnesiui. Netgi kalėjimai jiems buvo statomi skyrium. Jų barakų languose įstatydavo grotas. Katorgos darbo diena oficialiai trukdavo 10 valandų, bet per apsaugos neorganizuotumą, gaišatį kelyje ir sargybos punkte darbo diena užtrukdavo iki 10-14 valandų (išeidavo 7 val., grįždavo 21 val.). Iki 1947 m. katorgininkų darbas buvo visiškai neapmokamas, nuo 1947 m. iki 1952 m. kovo mėn. jiems mokėdavo nuo 30 iki 90 rublių premijas per mėnesį⁶. Darbo dienų katorgininkams niekas nežymėjo. Nuo 1946 m. netgi invalidai katorgininkai nebūdavo atleidžiami nuo sunkaus darbo, juos versė vertė dirbti neįmanomai sunkų darbą. Iš Norilsko į „žemyną“ jų neišveždavo, todėl katorgų zonose invalidai sudarė 10-15 proc. (B. Šamajevu duomenimis, Gorlago 3-iajame skyriuje 1953 m. iš 3,6 tūkstančio katorgininkų daugiau kaip 400 buvo invalidai). Katorgininkams buvo draudžiama gauti giminių laiškus, siuntinius, pinigines perlaidas. Katorgos lagerių įslaptinimas, prokuratūros priežiūros nebuvimas (B. Šamajevu liudijimu: „Per aštuonerius metus mūsų lageryje neapsilankė nė vienas prokuroras“⁷; netgi Norilsko PDL prokuratūra, anot J. Pavlovskio, neturėjo teisės kištis į katorgininkų ir viso Gorlago reikalus)⁸ - dėl visų šių priežasčių nebuvo jokios kontrolės, iš esmės susidarė sąlygos neribotam savavaliavimui laikant ir išnaudojant katorgininkus.

Visos šios nuolat žiaurėjančios katorgos lagerių režimo ypatybės 1944-1948 m. (o tokie lageriai Norilske, kaip prisimena V. Arnissas ir S. Golovko, buvo įsteigti pastačius 1944-aisiais du 6-ojo lagerio skyriaus barakus), juos skyrusios nuo paprastų PDL, plačiai įsigalėjo valstybiniuose ypatingojo režimo lageriuose, vos juos įkūrus 1948 m., tarp jų ir Gorlage. Nedaug kuo jie skyrėsi: leista susirašinėti dukart per metus, nuo 10 iki 12 cm padidinti numeriai ant viršutinių drabužių, paaukštintos tvoros ir spygliuotos užtvartos. Katorgos lageris, statęs didelį sodrinimo fabriką, beveik visiškai perduotas Gorlagui ir pavadintas 3-uoju (katorgos) skyrium.

Prieš pat 1953 m. į Norilsko Gorlago sudėtį įėjo šeši dideli (3,5-6 tūkst. žmonių) skyriai. Jų geografija tokia: 1-asis lagerio (vyrų) skyrius, išsidėstęs rudos kasyklos Medvežij Ručej zonoje, 2-asis lagerio (vyrų) skyrius -

Kajerkanė, dirbo šachtose Nr. 18 ir Kajerkanės statyboje, 3-iasis lagerio (vyrų) skyrius, esantis tarp laukakmenių karjerų ir cemento gamyklos bei plytinės, dirbo statyboje ir statybinių medžiagų gavyboje, 4-asis (irgi vyrų) - netoliese nuo statomos (pirmi cechai ėmė veikti 1949 m.) vario gamyklos, dabartinių Norilsko Begičiovo ir Chantų gatvių rajone, o 5-asis (vyrų) ir 6-asis (moterų) skyriai, buvę abipus senosios plytinės, dabartinių Norilsko Laureatų, Kirovo ir Pavlovo gatvių rajone, statė miestą, gamino plytas, kasė molį ir t.t. Moterų lageryje atskirta spygliuota tvora dar buvo maždaug 500 katorgininkių zona.

Per šiuos metus nepaprastai pasikeitė lagerio gyventojų sudėtis: už spygliuotą tvorą atsidūrė nemažai kareivių ir karininkų, Didžiojo Tėvynės karo dalyvių, partizanų, fašistinių konclagerių kalinių - buvusių karo belaisvių, gyventojų iš vokiečių okupuotųjų kraštų, neretai suimtų tik „įtarus“ arba už „ketinimus“ ir pavadintų „tėvynės išdavikais“, „budelių bendrininkais“. Pabuvę karo ugnyje, žiūrėję mirčiai į akis, kentėję badą ir kitus nepriteklius, jie buvo visai kitokia karta nei 4-ojo dešimtmečio lagerininkai.

Nuo 1948 m. rugpjūčio mėn. į ypatinguosius lagerius kaliniai ne tik buvo atgabenami tūkstančiais, bet ir pagal BK straipsnius rekrutuojami iš jau veikiančių PDL. Čionai buvo atvaromi nuteistieji pagal 58-la str., 58-16, 58-10, 58-11 ir kitus 58-ojo straipsnio punktus, dažniausiai nacionalinio pasipriešinimo judėjimo dalyviai iš įvairių Ukrainos ir Baltarusijos, Pabaltijo respublikų, tarp jų ir užsienio šalių - Prancūzijos, Čekoslovakijos, Lenkijos, Jugoslavijos Pasipriešinimo, neretai - vokiečių atgabenti darbams ir jų paimti nelaisvėn, pabėgę iš fašistinių konclagerių ir patekę pas partizanus sovietiniai piliečiai arba emigrantai iš sovietinės Rusijos porevoliuciniu laikotarpiu, bėgliai ir jų vaikai, kitų valstybių piliečiai. Kiekviename lagerio skyriuje užsieniečių (vokiečių, lenkų, vengrų ir kt.) buvo keli šimtai (P. Vengrovo liudijimu, 1-ajame Gorlago skyriuje Medvežkoje tarp 8 tūkstančių kalinių buvo 300 užsieniečių); o V. Tretjakovo duomenimis, 4-ajame skyriuje maždaug trečdalis iš 8 tūkstančių kalinių 1948-1949 m. sudarė užsieniečiai. Iš viso jis Norilsko lageriuose suskaičiavęs buvus 68 tautybių kalinių⁹. Nemaža nuteistųjų čia buvo deportuotųjų tautų atstovai - čečėnai, graikai, Krymo totoriai, Pavolgio vokiečiai ir kt. Vėliau, pasibaigus karui su Japonija, čia pateko ir japonų belaisviai, taip pat rusų geležinkelininkų, aptarnavusių Rytų-Kinijos geležinkelį (KVŽD) šei-

mų nariai. L. Suchovejevos-Volčianskajos ir kt. prisiminimai)¹⁰. Nenutrūko nuteistųjų srautai pagal 58-10 straipsnį, tarp jų - ir nuteistųjų antrąkart jau zonoje ir Taimyro apygardos teismo už „antitarybinius pareiškimus“ (J. Pavlovskio atsiminimai)¹¹, pagal 58-14 str. - už „sabotažą“, kartais - už pabėgimą iš lagerio, o neretai už atsisakymą dirbti alinančią fizikinę darbą, 59-2 ir 58-11 - pagal skundikų pranešimus tariamai už „kontrrevoliucinių sukilimo organizacijų įkūrimą lageryje“, ruošusių „antitarybinių perversmą, sukilimą“ (V. Vorobjovo atsiminimai)¹². Išgalvoti procesai pagal melagingus pranešimus sudarė iliuziją, kad lagerių operatyviniai ČK skyriai energingai dirba ir leido fabrikuoti daug kartų teistųjų „sunkiasvorių“ bylas - šiems prie jau turimų 8-10 metų terminų pridėdavo naujus - 15-20 metų. Taigi terminų suma keldavo siaubą, nes jie siekdavo iki 50-75 metų laisvės atėmimo! (Tipiškas pavyzdys - Pavlo Frenkelio iš Gorlago Tojo skyriaus, keturis kartus teisto pagal 58 straipsnį ir iš viso pamerkto 55 metams kalėti lageriuose)¹³.

Nuo 4-ojo dešimtmečio daugelyje Norilsko lagerio skyrių, kaip ir kituose sovietiniuose lageriuose, „baliui vadovavo“ vadinamųjų „atsisakėlių“ sluoksnis - vagys, kriminalistai, banditai, kuriems kalėjimai ir lageriai buvo lyg gimti namai. Administracija mielai juos skirdavo „duoninėms“ ir „nedulkinoms“ pareigoms: brigadininkais, darbų skirstytojais, dešimtininkais, tabelininkais, sandėlininkais, virėjais, laikydami juos geriausiais savo padėjėjais palaikant lagerio režimą. O šie, žinoma, tiesiogine prasme palaikydavo „lazdos discipliną“ - apsiginklavę peiliais ir lazdomis kriminalistai brigadininkai ir jų padėjėjai varė brigadas iš barakų į darbą (komandos „bėgte be paskutiniojo“ reikšmė tokia: paskutinysis, t. y. uždelsęs einant į darbą, bus mušamas lazdomis). Kriminalistai nekenė ir niekino darbininkus „mužikus“, „priekvailius“ inteligentus ir kitus „frajerius“, nuteistus pagal 58 straipsnį, nuolankiai kentusius vagių mušimus, apiplėšimus ir patyčias.

Pagal tradiciją tokią tvarką bandyta įvesti ir Gorlage, bet akibrokštas nepavyko. Buvusių frontininkų, moraliai ir fiziškai nepalūžusių, susietų artimais kraštiečių ryšiais vakarų ukrainiečių, baltarusių, estų, lietuvių, latvių etapuose kriminalistai jau persiuntimo punktuose susidūrė su vadinamųjų „piktųjų frajerių“, nuteistų pagal 58 str., atkirčiu. Pasirodė, kad politiniai kaliniai gali susivienyti, jie dabar neketina būti nuolankūs ir kęsti pažeminimą. Negana to, susivieniję jie sudarė tikrą jėgą!

Gorlage kriminalistai didesnės reikšmės neturėjo - pirma, jų buvo daug kartų mažiau negu politinių kalinių (užtat į Gorlagą patekdavo išimtinai „sunkiasvoriai“ - žudikai, banditai recidyvistai, nuteisti, pavyzdžiui, už pabėgimą pagal 58 str., bet dėl to, žinoma, netapusių „politiniais“); antra, jie buvo priversti gerbti tuos, kurie mokėjo duoti atgal; trečia, teko atsisveikinti su „duoninėmis“ ir „nedulkinomis“ pareigomis, ir dažniausiai - savo valia. Ypač uolūs lagerio administracijos talkininkai paprastai „nežinomų asmenų“ ir „neaiškiomis aplinkybėmis“ galėjo būti sumušti, o patys žiauriausi - užmušti. Pavyzdžiui, 1-ajame Gorlago skyriuje buvo nužudyti vyriausiasis darbų skirstytojas Misevičius ir brigadininkas Dorošas, 3-ajame - darbų skirstytojas Kučerevskis ir t. t. Po to, kai už nužudymus lageryje įsigaliojo mirties bausmė, 1953 m. kovo-balandžio mėn., sukilimo išvakarėse, padažnėjo sumušimo atvejų Medvežkoje. Buvo sumušti kaliniai brigadininkai Chabarovas, Lebedevas, Alaskerovas, Ivanidis, Danilenka, Stepanovas, Popovas, vyresnysis planavimogamybinės dalies (PGD) normuotojas Pojasokas, kultorgas Jevdokimovas, cecho meistras Semionovas¹⁴.

Po šitokių įvykių Gorlage sukilimo išvakarėse įskundimai ir provokacijos prablėso, pasidarė nepopuliarūs. Juk anksčiau Norilsko lageryje pavojinga buvo pasikalbėti netgi su draugu, kuris drauge su tavimi valgė iš vieno dubenėlio. Dabar jau galėjai apie daug ką kalbėti garsiai. Ilikariniuose lageriuose bailiai bei silpnavaliai, „ortodoksai“ ir kiti, sutikdami bendradarbiauti su ČK operatyviniais darbuotojais, šitaip pelnydavosi papildomą maisto porciją ir šiurpindavo savo draugus, o 1953-ųjų pavasariop ČK operatyvinių skyrių „čiuptuvai“ buvo apgenėti arba paralyžiuoti: seksotai, išsigandę nužudymų lageryje, nuščiuvo ir informacijos neteikdavo.

Lagerio administracijai savo geriausius pagalbininkus kriminalistus ir skundikus teko „slėpti“ baudos izoliatoriuose ir ten penėti būsimam kruvinam „darbui“. Kameras, kur tūnojo banditai, kaliniai vadino „kūjamušėmis“ arba „kuliamosiomis“. Neduokdie buvo patekti į ŠIZO: prižiūrėtojai pavieniui įmesdavo užsispyrėlius į „kūjamušių“ kamerą, ir tie pradėdavo savo „paguodą“ - mušė, už rankų ir kojų išmesdavo nelaimėlį į viršų, kad tas nukristų ant betono grindų, spardė kojomis, smaugė ir t.t. Draugai negalėjo jiems padėti: kameros užrakintos, saugomos prižiūrėtojų, o pats baudos izoliatorius - už zonos, nuo jos atskirtas spygliuotų vielų.

Tokiais pat „kumščio“ ir „lazdos“ metodais, siekdami prisipažinimo, naudojosi operatyviniai ČK darbuotojai, lazdomis mušė kalinius prižiūrėtojai ir sargybiniai, uždarydami juos į baudos izoliatorius. O konvojininkai į darbą ir atgalios gindavo kalinius daužydami buožėmis, užsiundydami šunis, įvarydami iki kelių į purvyną (L. Pavlovo, A. Liubčenkos, S. Golovko ir kitų prisiminimai)¹⁵. O po to, kai kareiviams savo nuožiūra buvo leista panaudoti ginklą („pavojaus“ atveju) ir dar ėmė juos premijuoti, leisti atostogų už „kelio užkirtimą galimam pabėgimui iš zonos“ (pvz., V. Cygankovo byla - žr. kt. skyriuje), vis dažniau buvo girdėti šūviai gamybiniuose objektuose, kalinių kolonai judant keliu ir netgi gyvenamosiose zonose, kur anksčiau panaudoti ginklą buvo draudžiama. 1953-ųjų pavasariop Gorlago sargybos ir kalinių santykiai paaštrėjo. Įtampą kaitino ir propaganda - politiniai užsiėmimai, lozungai, plakatai, laikraščiai ir žurnalai. Visais būdais į sargybinių sąmonę buvo diegiama, kad jie saugo ypač pavojingus valstybės nusikaltėlius, išgamas, nežmones, „tarybinių žmonių budelius ir baudėjus“. Propaganda isteriškai skiepijo jauniems kareiviams baimę ir neapykantą lagerininkų atžvilgiu, skatino žiaurų elgesį su kaliniais ir barė už humaniškumą.

Nežmoniškas GULAG'o režimas, lagerio administracijos ir sargybos savavaliavimas, asmenybės žeminimas ir niekinimas, ilgus terminus kalėti gavusių beviltiškumas, - visa tai turėjo bet kurį palaužti ir fiziškai, ir moraliai. Betgi lageriai jau keitėsi, nes ir laikas atėjo kitas.

PRADŽIA. AGITATORIAI IR PROVOKATORIAI. ETAPAS IŠ KARAGANDOS

Norilsko sukilimo istorija jos tyrėjams kelia daugybę klausimų. Pirmas iš jų: ar sukilimui buvo pasiruošta iš anksto, ar jį organizavo (lagerio aktyvistai, agitatoriai, streikų komitetai), koordinavo tam tikrais etapais, o gal jis įsiplieskė netikėtai, stichiškai? Ir dar esama versijos - gal sukilimas buvo išprovokuotas? Tuo labiau kad daugelis faktų tai patvirtina. Kurgi teisybė?

Pabandykime išsiaiškinti jau žinodami, kad Norilsko sukilimo dalyviai įvykių pradžioje nebuvo vienalytė masė - buvo abejojančiųjų, viskam abejingų, įgąsdintų ir prislėgtų. Pasipriešinimas turėjo aiškių ir slaptų priešininkų, aktyvių ir pasyvių šalininkų. Žodžiu, tai daugialypis, sudėtingas įvykis, ypač pačioje savo užuomazgoje, kol vairuojančios jėgos dar tik formavosi.

Manoma, kad, A. Solženicyno žodžiais, „maišto virusą“ į Norilską atvežė etapas iš Karagandos. Į jį įėjo kaliniai iš Steplago ir Pesčianlago, t. y. iš ypatingojo režimo lagerių, įkurtų netoli Karagandos ir Taišeto. Iš viso atvyko 1200 žmonių. Tarp jų - lagerių bruzdėjimų, susidūrimų su kriminalistais, pabėgimų dalyviai. Po to, kai Karagandos lageriuose 1952 m. buvo numalšintas kalinių judėjimas, areštuotieji buvo atvežti į Užpoliarę „išmirimui“. Bet jie savo uždaviniu laikė „toliau nešti laisvės deglą“, kaip parašė vienas iš jų - Jevgenijus Griciakas¹⁶.

Etapas iš Karagandos į Dudinką Jenisejum atplaukė 1952 metų rugsėjo 8-ąją ir tą pačią dieną buvo atgabentas į Norilską: 500 karagandiečių nukreipta į Medvežką, 1-ąją Gorlago skyrių, 700 - į miesto statybas, į senąją plytinę, t. y. į 5-ąją lagerio skyrių. Kad išsiskirtų iš kitų kalinių, jiems visiems buvo duoti nauji numeriai su raidėmis „U“ arba „F“ (pagal rus. abėcėlę)¹⁷.

Jie iš tikrųjų skyrėsi nuo Norilsko lagerių senbuvių ir netgi nuo Gorlago kalinių. Siame etape buvo daug vakarų ukrainiečių, nacionalinio pasipriešinimo okupantams dalyvių, Pabaltijo respublikų gyventojų, jaunų, drąsių, nenulenkusių galvos. Anksčiau Norilsko kaliniai, traukdami sunkų darbo jungą, netgi dalyvavo darbo varžybose, jie didžiavosi daug ką pastatę Norilske, tuo tarpu karagandiečiai objektuose dirbo be jokio noro, lenktyniauti jiems netgi nekilo mintis, o daugelis išvis atsisakydavo dirbti. Atsirado tokių, kurie slapstėsi nuo prižiūrėtojų, neidavo į darbus, o kiekvienos brigados kalinius agitavo streikuoti. Už agitaciją ir atsisakymą dirbti jie rizikuodavo patekti į BUR'ą arba į ŠIZO, bet to nebijojo, sąmoningai pasirinkdami ne nuolankumą, o pasipriešinimą. (Tipiškas pavyzdys - lietuvio muzikanto Juozo Lukšio likimas: iš Karagandos etapo jis pateko į Norilsko Gorlago 1-ąją skyrių; Norilske jis išbuvo metus, be to, už atsisakymą dirbti ir agitaciją streikuoti pusę termino sėdėjo BUR'e, o daugiau kaip 140 parų - karceryje.)¹⁸

Kaip tik karagandiečiai organizavo kovą su lagerio administracijos bendrininkais: tai rodė neaiškūs gandai, neryškūs pėdsakai, bet nė karto administracijai nepavyko surasti tų, kurie myriop pasmerkdavo skundikus, sumušdavo brigadininkus. Ruošiantis Norilsko sukilimui ir jam vadovaujant, kalinių iš Karagandos etapo vaidmuo, be abejo, buvo didelis: jiems pavyko pakeisti patį Gorlago „klimatą“. Natūralu, kad vieni iš jų (Jevgenijus Griciakas, Tarasas Supruniukas, Ivanas Vorobjovas ir kt.) tapo strei-

kų komiteto nariais, kiti kūrė lozungus, reikalavimus, apeliacijas, tretieji tarėsi su VRM komisijomis. Būta ir tokių, kurie, formaliai neįėję į komitetų sudėtį, vadovavo streikui, nepastebimai patardami, ką nuspręsti, kurstė numatytiems veiksams.

G. Klimovičiaus, J. Lukšio, J. Griciako ir kitų atsiminimuose yra faktų, bylojančių, kad būsimi streiko vadovai mąstė apie jo organizaciją, agitatoriai žadino žmonių sąmonę, barakuose skaitydami eilėraščius, pasakodami apie SSRS konclagerius, užmegzdami ryšius tarp zonų, persiųsdavo raštelius, laukė momento, įvykio, kuris sukręstų kalinių masę.

Geriau nei bet kokia propaganda ir agitacija „veikė“ tais pat 1952 m. kalinių, atvykusių iš Uchtos-Ižmos lagerių, pasakojimai - „tenykštės masinio badavimo akcijos, į kurią įsijungė daugiau kaip 1000 žmonių¹⁹, organizatorių ir kurstytojų“, aktyvių grupinio bruzdėjimo tiesiant Salechardo-Igarkos geležinkelį dalyvių, 1952 m. irgi pervežtų į Norilską, ir kalinių iš Omskstrojaus, kur, užpuolus lagerio administraciją, buvo užmuštas prižiūrėtojas ir operatyvinio skyriaus karininkas. Naujokų taip pat buvo smalsiai klausomasi. Sužibo viltis: „Galbūt ir čia, pas mus, Norilske?..“

Darosi aišku, kad čionai atgagentas „maišto virusas“ pateko į palankią dirvą, kitaip netgi per metus nieko nebūtų galėję pakeisti 1200 vieno etapo kaliniai 30-tūkstantiniame lageryje. Norilskiečiai - Gorlago senbuviai - nebuvo inertiški: kasmet - dešimtys pabėgdavo (tiesa, daugiausia nesėkmingai), tą patį rodė pilnutėliai baudos izoliatoriai. Buvo atvejų, kai dirbti atsisakydavo ištisos brigados ir kolonos. Buvęs Gorlago kalinys L. Pavlovas pasakojo, kad konvojininkai į miesto statybas kalinių koloną specialiai vesdavo purvinu keliu per tundrą tyčia komanduodami: „Gulk! Kelk! Gulk! Kelk!“ Tyčiodavosi, kol kolona atsisakydavo klausyti: kaliniai gulėdavo ant žemės nesikeldami, ir konvojaus vyresnieji buvo priversti kviestis viršininkus, kad nurodytų, kokių imtis priemonių, ir jiems galėtų pasiaiškinti, kodėl kolona laiku neatvyko į objektą. Tą kartą viršininkai, nutuokę, kas čia buvo, pakeitė konvojaus sudėtį...²⁰

Ir vis dėlto tokio nepaklusnumo atvejų čia būta nedaug, tam ryždavosi vienetai, o juk palyginti bendras žmonių skaičius čia buvo įspūdingas. Agitatorių uždavinys ir buvo pažadinti masės sąmonę. Tik tada buvo galima pradėti viso lagerio streiką, nes su pavieniais protestais čekistai susidoro-davo nesunkiai ir greitai.

Nemažą sunkenybę nuo nuolankių širdies numetė Stalino mirtis 1953 m. kovo 5 d. Lageriuose buvo nekantriai laukiama režimo palengvėjimo, nekaltai nuteistųjų bylų peržiūrėjimo. Tačiau kovo pabaigoje amnestavo tik kriminalistus ir kalinius, nuteistus neilgiems terminams (o tokių Gorlage buvo labai nedaug: po 2-3 žmones brigadoje)²¹.

Kalinių, nuteistų pagal 58 str., lūkesčiai buvo nuvilti, ir tai kėlė nusiminimą, apmaudą, rūstį, spartino sukilimo pradžią.

Įkaitusią atmosferą lageryje jautė visi, tarp jų ir kiekvienos zonos ČK operatyviniai skyriai. Iš Maskvos į Norilską atsklisdavo Berijos kovos dėl valdžios naujojoje vyriausybėje atbalsiai. 1953 m. kovo mėn. prasidėjusi VSM ir VRM sujungimo į vieną ministeriją reorganizacija ir čia kai kam grėsė netekti kai kurių lengvatų (pvz., dvigubų atlyginimų), galėjo prasi-dėti etatų mažinimas. „Baimės žinyba“ norėjo kuo greičiau įrodyti nau-jajai vyriausybei savo nepakeičiamumą jau pagal šabloniškas schemas at-skleidžiant rimtų kontrrevoliucinių tikslų siekimą „sąmokslais“ arba nu-malšinant „antitarybinius sukilimus“. O jei tokių „sąmokslų“ ar „sukilimų“ nebuvo, ji mokėjo juos organizuoti, o ten, kur buvo jiems prielaidų ir jau-tėsi neapibrėžtas bruzdėjimas, - pagreitinti įvykius, kad vėlgi pagal seną schemą galėtų izoliuoti ir nubausti kurstytojus, o likusieji dar nuolankiau nulenkų galvas ir sprandus. Kokių konkrečių veiksmų ėmėsi Norilsko Gorlago ČK skyrių operatyviniai darbuotojai ir administracija? Pateikia-me ištrauką iš skundo, kurį aprašė I. Kasilovas, Gorlago I-ojo skyriaus ka-linys apie ruošimąsi provokaciniam maištui ir apie savo draugą Stavrą Voljaną, atsitiktinai atskleidusį provokacinį planą: „...Maždaug 1953 m. gegužės 9 d. kalinys Voljanas buvo uždarytas į ŠIZO. Izoliatoriuje Vol-janas kažin kaip sužinojo, kad šiame izoliatoriuje sėdi grupė kalinių, už-verbuotų operatyvinio skyriaus, kad sukeltų vadinamąją „gaišaties“ akciją. Ši grupė iš lagerio operatyvinio skyriaus darbuotojų ir administracijos bu-vo gavusi instrukcijas: kada ir kaip pradėti vadinamąjį „masinį bruzdėji-mą“. Gegužės 22 d. kalinys Voljanas, atsėdėjęs jam skirtą laiką, iš ŠIZO buvo išleistas. Tuo metu, t. y. tarp gegužės 20 ir 25-osios, iš Gorlago vi-sų baudos izoliatorių ir BUR'ų buvo išleisti visi nubaustieji, kad ši įnir-tusi ir užverbuotoji masė galėtų sukelti neramumus. Kadangi su Volj-nu aš per dvejus metus vienoje brigadoje buvau gerai susipažinęs, dabar man Medvežij Ručej rūdyne Voljanas pasakė: „Ivanai, rengiamasi bai-

siam dalykui. Žmonės, kuriais visi pasitiki (o kuo gi visi pasitiki ir kas jie tokie, kurie tiki, aš nežinojau), yra užverbuoti operatyvininkų, kad kalinių masę pastūmėtų prieš kulkas“. Aš baisiausiai išsigandau, nes iki šiol nė neįtariau, jog lageryje kažkas ruošama. Apie tai išgirdęs, aš patariau Voljanui, kad jis praneštų kaliniams... Voljanas baisiai išsigando ir ėmė manęs prašyti, kad aš niekam nieko apie šį gandą neprasitarčiau, nes priešingu atveju mus nedelsiant nužudys... Jau gegužės 26-27 dienomis į lagerio 1-ojo skyriaus gyvenamąją zoną buvo įsinešta 200 laužtuvų ir kirvių - siekta surengti baisias skerdynes. Bet kai kurie lagerininkai provokaciją perprato, ir skerdynių neįvyko. Įdomu, kad aplink zoną buvo išdėstyta papildoma sargyba (kareiviai vienas nuo kito stovėjo per 10 metrų), kad per skerdynes kaliniai negalėtų išbėgti iš zonos. Birželio 1-ąją Medvežij Ručej rūdymo gamybos zonoje šešių žmonių, apsirengusių vatinukais su numeriais, grupė bandė susprogdinti pagrindinį transformatorių, kuris tiekė elektros energiją Medvežij Ručej ir Nr. 3/6 rūdynams. O kai kaliniai, pamatę diversantus, norėjo juos sugauti, ši grupė ėmė bėgti ir buvo praleista pro spygliuotas vielas. Sargybinis, stovėjęs bokštelyje, nešaudė...“²²

Aišku, kad provokacijoje dalyvavo ir lagerio administracija. Praktiškai visų lagerio skyrių vadovaujantieji išėjo iš savo darboviečių nepatyrę jokių kalinių grasinimų ar prievartos. Tiksliau - pabėgo netgi demonstratyviai ir organizuotai, prieš tai susirinkę bylas su dokumentais ir sunaikinę tuos, kuriuos reikėjo sunaikinti, pasičiupę buhalterines sąskaitas, orkestrinių instrumentų pūstukus, raktus nuo spintų su vaistais, seifų ir sandėlių...

Galima buvo ignoruoti Ivano Kasilovo ir Stavro Voljano įtarimus, jei ne provokacijų grandinė 1-ajame lagerio skyriuje, ne tolesnis šių kalinių likimas. Štai ką toliau rašo I. Kasilovas: „Norėdami sukurstyti ramiai sėdinčius kalinius, taip pat tam, kad įžiebtų riausių kibirkštis, birželio ketvirtąją į zoną atvyko ugniagesių automobiliai, nes Gorlago operatyvinio skyriaus pavedimu buvo padegtas stacionaras (ligoninė) su ligoniais. Tą pačią dieną gyvenamojoje zonoje vieno kalinio rankose pastebėjau savo darbo pistoletą (dvivamzdį su paprasto šautuvo šoviniu) ir granatą. Tą dieną lageryje imta atvirai kalbėti, kad „dabar ir pro spygliuotą tvorą galima lįsti - nieko nebus...“ Tada supratau, kad gegužės 22 dieną iš kalinio Voljano išgirsta naujiena yra siaubinga teisybė ...“²³

Teisingai susiorientuoti įvykiuose jam padėjo žinia, jog tą pačią dieną - birželio 4-ąją - prie Gorlago 3-iojo skyriaus baudos izoliatoriaus buvo sušaudyti keli kaliniai. Apie šiuos įvykius savo laiškuose „Memorialui“ smulkiai papasakojo B. Šamajevas, o tai leido sulygtinti įvykius Gorlago valdybos skyriuose. Iš pirmo žvilgsnio pastebimas administracijos, operatyvinių, sargybos darbo panašumas, „panašus braižas“. Štai tik keli faktai.

1953-ųjų gegužės pabaigoje į lagerio 3-iojo skyriaus baudos izoliatorių buvo uždaryti 24 banditai, nuteisti ilgam laikui - Mamajevas, Sebesiakas, Vepštas ir kt. Kameroje Nr. 3 jie organizavo „kūliamalę“. Birželio 2 ar 3 d. zonos operatyvinis įgaliotinis Kalašnikovas pats į šią kamerą, įvyniojęs į rankšluostį, perdavė peilių (apie tai vyriausybinei komisijai savo pareiškime teigė operatyvinės dalies budintysis Buzinskis). Tą dieną katorgininkai neįprastu laiku buvo atvaryti iš objektų atgal į lagerį. Grįžtant kaliniams į gyvenamąją zoną, sargyba buvo sustiprinta, stovėjo kulkosvaidžiai. Birželio 3-iąją katorgininkų į darbus neišvedė. Kalinių susirinkime lagerio skyriaus viršininkas kapitonas Tarchovas klausiamas atsakinėjo, jog „nieko neįvyko“, „laikiniai visiems suteikta gamybinė pertrauka“, o sustiprinta sargyba - „tai jūsų neliečia“. Birželio 4 d. ŠIZO prižiūrėtojai į kamerą Nr. 3 pas „kūliamušius“ pabandė įgrūsti kalinius Milovą ir I. Smirnovą, o šie, pamatę banditų rankose peilius, ėmė garsiai šaukti: „Padėkit, užmuš!“ Jų draugams iš izoliatoriaus su Ivanu Vorobjovu priešakyje pavyko išlaužti kameros duris ir išsiveržti į koridorių, o po to drauge su Milovu, I. Smirnovu - į ŠIZO kiemėlį. Pro iš anksto peiliais lubose pasidarytą angą banditai spruko iš ŠIZO į sargybos divizioną, o ten buvo išleisti pro tvorą. Kareiviai su lazdomis rankose puolė mušti išbėgusius į kiemą, sunkiai sužeidė į galvą I. Vorobjovą. Visa tai vyko katorgininkų akyse: jie stovėjo prie ŠIZO spygliuotos aptvaros. Pagaliau Milovas, I. Smirnovas ir kiti, išsiveržę iš kareivių rankų, pabėgo į zoną ir pasislėpė barakuose. Kai visi kiek aprimo ir ėmė išsivaikščioti, diviziono vadas majoras Polstianojus įsakė šaudyti į zonoje esančius kalinius. 4 žmonės buvo nušauti, 17 - sužeisti, 2 iš jų nuo žaizdų mirė. Administracija tučtuojau paliko zoną, prieš tai išjungusi elektros energiją (o tai rimtai pakenkė ligoninės ir virtuvės darbui)²⁴.

Jau pažįstami metodai: beržinės lazdos mušimai, peiliai, kameros - „kūliamušės“, banditai provokacijoms kelti, juos gelbstinti sargyba ir lagerio administracija. Per dešimtmečius sukaupta rafinuota SSRS lagerių sistemos patirtimi, kaip matyti, plačiai buvo remiamasi Gorlage ir paprastai

duodavo čekistams laukiamų rezultatų. Bet 1953-ųjų gegužės-birželio įvykiai išsprūdo iš globėjų rankų kontrolės.

Provokacijos, birželio mėn. įvykusios 1-ajame ir 3-iajame lagerio skyriuose, - tai lyg antroji įvykių banga (pirmoji nuvilnijo gegužės mėnesį, kai daugiausia veikė konvojaus kariuomenės kareiviai, beveik vienu metu šaudę į kalinius įvairiose zonose).

1953 m. gegužės 23-ąją, įlaipinant į sunkvežimį 1-ojo lagerio skyriaus kalinių etapą, vyresnysis leitenantas Širajevas vieną jų nušovė, o kitą sunkiai sužeidė (du tikintieji nenorėjo išsiskirti, todėl prašė leisti arba jiems abiemis išvykti, arba drauge pasilikti). Įvykio datą ir smulkmenas pateikė P. Vengrovas²⁵, buvęs tame pačiame 1-ojo skyriaus 2-ajame punkte, kur tai atsitiko. Apie tai užsiminta ir J. Griciako, I. Kasilovo medžiagoje, B. Zlatkaus ir kitų prisiminimuose.

1953 m. gegužės 25 d. konvojus iš lagerio 4-ojo skyriaus baudos izoliatoriaus į 5-ąjį lagerio skyrių turėjo pristatyti 16 kalinių koloną. Konfliktas įsipplieskė jau įlaipinant į sunkvežimį: užuot leidęs kaliniams atsisėsti ant savo daiktų, konvojus įsakė sudėti juos šalia mašinos (į pavasario purvą), o po to įmesti į kėbulą. Kai tik pirmąjį maišiuką įmetė, kaliniai jį tučiuojau išmetė atgal. Tada būrio vado pavaduotojas Cygankovas įsakė daiktus išsiųsti mašinoje, o kaliniams eiti pėsčiom. Daugelis jų avėjo skuduriniais „batais“ (pasiūtais iš suplyšusių nurašytų vatinukų rankovių), o vienas - šlepetėmis. Bet Cygankovas to nepaisė, jis neatsižvelgė ir į tai, kad purvinu pavasario tundros keliųjų taip apsiavusių negalima vesti. Paėję 60-70 metrų nuo sargybinės, kaliniai sustojo priešais balą (vėliau lagerio 4-ojo skyriaus vyresnysis operatyvinis įgaliotinis Curkanas nurodys schemeje jos matmenis: 8x12 metrų) ir atsisakė toliau eiti, prašydami iškviesti vyresnįjį karininką. Konvojus juos susodino ant sniego, Cygankovas, tai pastebėjęs iš sargybinės (jo pamaina jau baigėsi), priėjo prie grupės ir nutarė prisiimti vadovavimą. Dėl ko kilo konfliktas, jis nekvaršino sau galvos, tik paklausė: „Kas pradėjo?“ Konvojininkai parodė į vidurinę pirmojo penketuko kalinį su Nr. F-630.

„Pirmasis penketas, stok!“ - įsakė Cygankovas. Kaliniai nepajudėjo. Neatsistojo ir kalinys Nr. F-630, nors Cygankovas jam antrąkart tai įsakė. Seržantas iššovė beveik į pačią šio kalinio galvą. Tai buvo Emilis Sofronikas, 25 metų vokiečių, nuteistas 10 metų pagal 58-2 str. Į Norilską jis atvyko su karagandiečių etapu. Likusieji kaliniai po Sofroniko nužudymo pagal konvojaus komandą nuėjo per balą...²⁶

Net po pusantų metų seržantas V. Cygankovas, rusas, 25 metų (Sofroniko vienmetis), baigęs 6 klases, kilęs iš valstiečių, buvo įsitikinęs, jog „panaudojo ginklą teisingai“. Išliko jo 1954 m. rugsėjo 2 d. rašytas laiškas, atspindėjęs būdingas Norilsko karinio dalinio 7580, raidė „I“ (vadas - A. Čiževskis) kareivių nuotaikas: „Mums pranešė, kad lagerio 4-ojo skyriaus kaliniai ruošia planą nuginkluoti mūsų batalioną. Jie ketino vakare, kai viena bataliono dalis bus tarnyboje, o antroji eis pakeisti pirmosios, trečia - lydės kalinius į darbą ir atgal, suruošti „išpuolį“ išvedant į darbą vakarinę pamainą ir, įsiveržę į karinę dalį, užgrobti ginklus bei šaudmenis... išplėsti savo veiksmus užgrobiančiam Norilską ir Dudinką į savo rankas, o po to per radiją susisiekti su JAV... Mes nuolat buvome įspėjami, kad didelė kalinių grupė ruošiasi pabėgti. Kada ir kur tai ketinama daryti, mums pranešti negalėjo. Bet pranešė, jog pabėgimui jau pasirengta, laukiama tik geros progos. O patogesnės dienos kaip 1953 m. gegužės 25-oji jiems ir nereikėjo, nes tada buvo ūkinė pirties diena, kai daliniuose nieko nebuvo - visi buvo pirtyje. Karininkai automašinomis išvažiavo pietų, ir jeigu 70-ojo kvartalo kaliniai būtų pripuolę prie kalinių, kurie buvo už zonos (16 žmonių), jų niekas nebūtų galėjęs sustabdyti, nes konvojus ginklo panaudoti negalėjo, o pagalbos susilaukti nebuvo iš kur. Nejaugi aš turėjau laukti šio momento? Nors kalinių 70-ajame kvartale ir nebuvo, nejaugi aš turiu laukti, kada kaliniai užpuls konvojų?“²⁷

Propagandos įgąsdinto seržanto samprotavimų nelogiškumas aiškiai matyti, ypač jei juos palyginsime su archyvuose išlikusiais dokumentais apie Norilsko sukilimą. Jie įtikinamai rodo, jog Gorlago kaliniai nė manyte nemanė apie kažkokį „išpuolį“ ir sargybos diviziono nuginklavimą, o nuogąstavimai dėl radijo ryšio su Amerika tiesiog kelia juoką*.

* Šis operatyvinio skyriaus išsigalvojimas turi ilgą ir tragišką istoriją. G. Klimovičiaus žiniomis, Norilске prieš savo antrą areštą Jurijus Knopmusas jam pasakojo, tarytum prancūzai Rossi ir Peti sumanė surinkti radijo aparatą, kad susisiektų su tarptautinėmis teisės gynimo organizacijomis, bet buvo suimti, todėl nespėjo įgyvendinti savo sumanymo. Netrukus buvo areštuotas ir Knopmusas. Šį pasakojimą pavyko patikrinti. Štai ką 1992 m. lapkričio 28 d. savo laiške N. Formozovui parašė žinomas istorikas, „GULAG'o žinyno“ autorius Žakas Rossi, apie kurį ir rašė G. Klimovičius:

„...Papasakosiu smulkiau apie saugumo kapitono Anatolijaus Arsenjevo išsigalvotąjį radijo siųstuvą. Arsenjevas, Norilsko kombinato 3-iojo skyriaus tardytojas,

Apie tai, kas inspiravo Gorlago 5-ojo skyriaus streiką, papasakosime tų metų Norlago prokuroro pavaduotojo J. Pavlovskio ir buvusio šio skyriaus kalinio V. Tretjakovo²⁸ žodžiais. Pirmojo versija - oficiali, tai požiūris į įvykius iš šalies, antrojo - iš vidaus, iš zonos. J. Pavlovskio laiškas rodo, kad

atsiuntė pas mane karinio sunkvežimio vairuotoją Fiodorovą su prancūzo Fransua Peti, dirbusio vario statybose, spec. lageryje, rašteliu... Ten aš negalėjau patekti. Laiškelius ir grevą (grevas - maisto siuntinys, kešaras, visoks valgis, įsigytas neoficialiai - *Жак Росси*. Справочник по ГУЛАГу. Лондон, 1978 г.) ėmė nešioti Olegas Petri, su kuriuo mudu porą metų praleidome Norilsko PDL 2-ajame skyriuje. Pasirodė, kad karo inžinierius Petri kaip tik ir turįs reikalų ten, kur dirba mano kraštiečiai. Kiekvieną mano laiškėlį ir kiekvieną kraštiečio atsakymą nunešdavo Arsenjevui, kur jau buvo paleistas Aleksandras Gari (buvęs „Izvestijų“ užsienio korespondentas, o šiuo metu jis, dirbdamas kombinato techninės informacijos biuro vyresniuoju darbuotoju, greitai išversdavo į rusų kalbą).

Savo kraštiečiui (pirmam sutiktam per tiek metų!) aš duodavau praktiškų areštanto patarimų, palaikydamas jį moraliai ir materialiai. O jis prašė organizuoti pabėgimą. Daug vėliau aš sužinojau, kad jį sekė grupė šnipelių.

Mane pasodino 1948-ųjų vasarį. Akistata man buvo surengta su Gari, o ne su Petri. Mano kraštiečiai dėstė viską, ko reikalavo Arsenjevas. Prancūzijoje Peti atsidūrė daug anksčiau už mane.

Gavęs 25 kalėjimo, aš buvau išvežtas į Aleksandrovsko Centralą netoli Baikalo, kur jau daug atsidūrė norilskiečių...“

J. Knopmusą 1951 m. Gorlago teismas nuteisė pagal 58-10-1 str., pagal 58-19-2-11 str. 25 metams už tai, kaip rodo GULAG'o archyvai (buvęs SSRS CVSRA, fondas Nr. 9414, aprašas Nr. 1, byla Nr. 228, p. 14, kad „1948 m. aktyviai dalyvavo organizuojant kalinių sukilimą norint nuginkluoti apsaugą ir užgrobti zoną į savo rankas“. Ar šioje išpūstoje byloje (pagal ją Jurijus Knopmusas jau reabilituotas) įrašyta istorija su radijo siųstuvu, mes nežinome. Bet per Kengiro sukilimą, kur Knopmusas su etapu buvo atsiųstas tuoj po nuosprendžio, jis ėmė vadovauti sukilėlių propagandos skyriui. Matyt, kaip tik jam buvo kilusi mintis surinkti siųstuvą, kad per Indiją būtų galima susisiekti su Anglija. Daugelis sukilimo dalyvių įsitikinę, kad siųstuvąs dirbo. Tačiau raporte, kurį parašė ministrui Kruglovui Kengiro sukilimo numalšinimo organizatoriai Jegorovas, Dolgichas ir Bočkovas, pabrėžiama (bylos p. 281), kad zonoje aptiktas „ne iki galo pagamintas trumpų bangų siųstuvąs“. Ko gera, net aukštiems VRM ir prokuratūros valdininkams prisipažinimas, kad iš saugomo lagerio buvo ruošiamos laidos į Vakarų, buvo pernelyg pavojingas. Šiaip ar taip, šis neviltingas bandymas susisiekti su pasaulio bendruomene buvo viena iš priežasčių, nulėmusių, kad Jurijus Knopmusas buvo pasmerktas myriop. Jis žuvo 1956-ųjų metų rugsėjo 18 dieną.

„...1953-iaisiais metais gegužės pabaigoje sargybos viršininkas seržantas Djakovas dieną ėjo patikrinti lagerio 5-ojo skyriaus postų - bokštelių. Barako prieangyje susispietę zonos kaliniai ėmė šaipytis iš jo, šūkauti: „tu - Stalino niekšelis“, jį ižeidinėti ir keikti. Djakovo nervai neišlaikė, iš automato kalinių pusėn jis paleido seriją kulkų. Buvo nušauti 3 ir 7 - sužeisti. Tai buvo ženklas sukilti visiems lagerio 5-ojo skyriaus 5 tūkstančiams kaliniui“²⁹.

J. Griciako knygos 112 puslapyje apie šį įvykį pasakojama taip: „1953 metų gegužės 25-ąją 5-ajame lagerio skyriuje iš automato buvo šaudoma į grupę kalinių, kurie buvo šalia gyvenamojo barako. Šeši iš jų buvo sužeisti, o vienas nušautas...“³⁰

Pasak G. Klimovičiaus, tada „ant barako priepamačio sėdėjo lagerininkai ir žvilgčiojo į moterų koloną, ėjusią iš darbo. Akordeonui akomponuojant, jie dainavo ukrainiečių liaudies dainą „Jak na gori taj ženci žnut“. Konvojaus viršininkui šių lagerininkų elgesys pasirodė provokojantis, ir jis prisitaikęs paleido iš automato seriją. Keturis žmones iškart pakirto...“³¹

Skirtingi duomenys, matyt, atsirado dėl to, kad 1953 m. gegužės mėn. ir J. Griciakas, ir G. Klimovičius buvo lagerio 4-ojo skyriaus kaliniai (per kelis kilometrus nuo lagerio 5-ojo skyriaus) ir tiesiogiai to įvykio taip, kaip, sakysim, V Tretjakovas, kurio akyse visa tai įvyko, negalėjo matyti. Štai kaip byloja V. Tretjakovas: „1953 metų kovo 10-ąją mane perkėlė į Gorlago 5-ąją zoną, o iki tol pusmetį sėdėjau izoliatoriuje už atsisakymą eiti į bendruosius darbus. 5-ajame lagerio skyriuje aš buvau virėju. 5-oji zona - 40 barakų vienoje gatvėje tarp plytų gamyklos ir miesto statybų vakariename miesto pakraštyje. Vėliau ten atsirado geležinkelio Talnacho stotis. Aprašysiu 1953 m. gegužės 26 dieną. Buvo ankstyvas pavasaris, jau vaikščiojome lengvai apsirengę. Vakare iš sandėlio aš gavau produktų ir su arkliuku atvažiauvau prie arklidės. Buvo 7 valandos vakaro. Netoliese mačiau kraštinį baraką, specialiai skirtą išeinantiems į laisvę: dvi savaitės prieš paleidimą čionai apgyvendino žmones iš 1-osios, 2-osios ir 4-osios zonų. Aš nuėjau aplankyti savo pažįstamo iš Medvežkos laikų Ivano Mosino, kuris tomis dienomis ruošėsi namo, o kartu paspoksoti į moteris: apie 300 jų į PBG³² atvedė naktinei pamainai. Nuo barako jos buvo per 20-25 metrus. Barako prieangyje ir šalia jo buvo susispietę apie 400 vyrų, atrodo, griežė armonika. Kai kurie jų tarp šių moterų turėjo pažįstamų, giminaičių arba kaimynių iš vieno kaimo. Jie ir kalbėjosi. Mudu su Ivanu

sėdėjome barake prie lango vienas prieš kitą; šalia Ivano, jau visai prie lango, vienas vyrukas iš katiliuko valgė avižų košę. Jis sėdėjo be marškinių, ir aš dar pagyriau, kad esąs sportiško kūno sudėjimo. Staiga nugriaudėjo ilga automato serija, išgirdau, kaip pliaukštelėjo į lango stiklą - jame atsirado trys ar keturios kulkų pramuštos skylutės su įskilimų saulutėmis. Košę valgęs vaikinai aiktelėjo ir susigriebė, kaip prisimenu, už sužeistos kairiosios rankos. Aš išlėkiau į priėngį, peršokau du tris parpuolusius paslikus kalinius ir išgirdau kelis šaukiančius sužeistuosius. Miniai iš paskos nubėgau į savo virtuvę. Bet ir čia buvo baisu: trys kulkos, paleistos iš bokštelio, pradūrė langą ir atsitrenkė į katilo apmūrijimą. Virtuvėje neturėjau kur dėtis, nes sienos juk lentinės, tik pribertos medžio pjuvenų, o kad šautuvo kulka gali užmušti, žinoma, visi mes žinojome.

Iš pirties išėjo šeši karininkai (štabai buvo už zonos, o šalia pirties įrengti keli kabinetai, kur jie priimdavo kalinius). Įsiutinta minia juos ėmė stumdyti. Padėtį išgelbėjo tas pats vaikinai su sužeista ranka, apie kurį ką tik papasakojau. Kaip tik pro šalį į sanitarinę dalį nešė sužeistuosius ir užmuštuosius. Iki šiol prisimenu jo valdingus žodžius: „Dėl mūsų nelaimingųjų draugų - nelieskite šios šutvės“, - ir jis parodė į nešamas aukas.

Viršininkai bėgte išsinešdino į sargybinių. Visiems švilpant ir šūkaujant, ant izoliatoriaus tvoros ropštėsi prižiūrėtojas Martynovas, turėjęs „Gyvaitės Goryničios“ pravardę (visi žinojo, kad jis ir prieš savo žmoną rašęs skundą, girdi, ši „užsiima antitarybiniais pokalbiais“).

Po pusvalandžio iš miesto statybų kompresorinės pasigirdo ilgi sirenų kaukimai. Ant dviaukščio barako iškilo didelė juoda vėliava, vėliavos iškilo ir ant bokštinių kranų. Palei draudžiamą zoną - koridorių tarp zonos ir miesto statybų užtvartos stovėjo būreliai kareivių, atsirado ir „mėlynieji antpečiai“ - PDL apsauga (mus saugojo „raudonieji“). Ant štabo stogo ir bokšteliuose statė „maksimus“. Saulė jau nenusileido, buvo baisu, grėsminga. Virtuvėje mes viską darėme tylomis, automatiškai. Kitos dienos rytą per radiją skambėjo raginimai išeiti į darbą, o po to - už zonos. Visą dieną štabo kieme buvo deginami popieriai...“³³ (Beje, beveik žodis žodin tą patį rašė B. Šamajevs iš lagerio 3-iojo skyriaus: „Birželio 1, 2 ir 3 dienomis operatyviniai darbuotojai Voroncovas ir Kalašnikovas, kaip nurodė opergrupės budėtojai kaliniai Buzinskis ir Aivozianas, gabeno iš gyvenamosios zonos ir netgi barake Nr. 28 degino daugybę kažkokių dokumentų“³⁴. Ruošėsi ketindami laikinai palikti zoną?).

Gegužės 26-osios sušaudymui lagerio 5-ajame skyriuje skirta daug dėmesio, nes tai jis pastūmėjo visus pradėti streiką. Nei naktinė, nei rytinė kalinių pamaina į darbą neišėjo. Iš esmės iškart vyrus palaikė lagerio 6-ojo skyriaus moterys. Gegužės 26-ąją naktinė pamaina grįžo į lagerio skyrių ir uždarė vartus, neleisdama išeiti iš zonos rytinei pamainai. O sužinojusios, kad streikuojantiems perpus sumažino maisto davinį, moterys nutarė paskelbti visuotinį badavimą: balandą išpylė žemėn, o virtuvės duris kryžmai užkalė lentomis. Galbūt šis nutarimas buvo per greitas: nusilpusios nuo badavimo moterys (maisto davinys ir taip buvo menkas) streiko metu gulėjo ant gultų savo barakuose. Išlaikyti tokį bandymą pasirodė itin sunku. Moterys badavo 7 dienas³⁵, kitų žodžiais - netgi 10 dienų³⁶.

Pirmos išvados, kurias galima padaryti, suderinus datas ir faktus, būtų tokios: Norilsko sukilimas prasidėjo stichiškai ir ne vienu metu. Lagerio 4-asis skyrius (3,5 tūkstančio žmonių) ir miesto statybų užtvaroje likę 1,5 tūkstančio kalinių gegužės 25-ąją po Emilio Sofroniko nužudymo dirbti atsisakė. Po to, kai Djakovas lagerio 5-ojoje gyvenamoje zonoje sušaudė kalinius (esama taip pat žinių, kad nužudyta moteris, Gorlago 6-ojo skyriaus kalinė, girdi, bandžiusi pabėgti: priėjo prie draudžiamos zonos, norėdama išpilti iš kibiro pelenus³⁷), naktį iš gegužės 26-osios į 27-ąją ėmė streikuoti 5-oji ir 6-oji zonos. Lagerio 1-asis skyrius prie streikuojančiųjų prisijungė tik birželio 1-osios antroje pusėje, o Gorlago 3-iojo skyriaus katorgininkai - birželio 4-ąją, kai kilo incidentas prie ŠIZO ir kaliniai buvo sušaudyti gyvenamoje zonoje. Legenda apie tai, kad streikas prasidėjęs vienu metu ar tik daugmaž kelių valandų skirtumu, nepasitvirtina, veikiausiai ji buvo paranki „tramdytojams“, norintiems įrodyti, kad tai - iš anksto suplanuotas „antitarybinis maištas“.

Akstiną davė apsaugos kareiviai, nužudę lagerininkus, šaudymas į gyvenamąsias zonas, ČK operatyvinių skyrių provokacijos: tai šie nusprendė „organizuoti“ sukilimą ir šitaip išsiaiškinti bei izoliuoti aktyviausius kalinius. Tada, 1953-aisiais metais, geriau už daugelį kitų tai suprato lagerio 1-ojo skyriaus kalinys Ivanas Kasilovas ir padarė išvadą: „Nė vieno Gorlago skyriaus kaliniai nestreikavo savo iniciatyva, o buvo įtraukti į „gaišatį“ niekšiškomis VRM darbuotojų provokacijomis ir nedangstomais įžūliais teroro veiksmais“³⁸.

O tikrosios Norilsko sukilimo priežastys - nežmoniškas ypatingojo lagerio režimas, sukėlęs masinį kalinių pasipiktinimą.

Kaip visuose Gorlago skyriuose Norilsko sukilimas skirtingai prasidėjo, taip nevienodai ir vyko. Dviem etapais jis vyko 4-ajame, 5-ajame ir 6-ajame lagerio skyriuose: prasidėjo gegužės pabaigoje, o, kaip aiškėja iš atsiminimų ir straipsnių, vėl išsiplieskė po dviejų savaitių. Tarp birželio 22 ir 24-osios buvusi pertrauka³⁹. 3-iajame katorganinkų skyriuje streikas, nesustabdytas nė vieną dieną, truko lygiai du mėnesius - nuo birželio

4- osios iki rugpjūčio 4-osios. Nebuvo antrojo streiko etapo Medvežkos lagerio 1-ajame skyriuje - jis truko nuo birželio 1-osios iki 13-osios. Jo tęsinio nebuvo. Trumpiau nei savaitę streikas truko Gorlago 2-ajame skyriuje - Kajer Kane. Kaip prisimena B. Kostinskis⁴⁰, čia „...laisvai samdomieji iš gyvenvietės pranešė apie streiką Medvežkoje. Po 5-6 dienų ir mes neišėjome į darbą. Išrinkome komitetą, bet kažkodėl nė nepamąstėme apie savisaugą. Tiesiog nėjome į darbą (įprasti mūsų objektai buvo šachta Nr. 18, Kajer Kano statybų pamatų duobės, krovimo ir iškrovimo darbai prie geležinkelio siauruko). Kai kareiviai iš abiejų pusių perkirpo vielas ir įžengė į lagerį, mes deramai nė nesupratome, kas įvyko. Tai įvyko maždaug penktąją streiko dieną.

Mudu su G. Čiudnovskiu, senu lagerininku, stovėjome pirties prieangyje. Mačiau, kaip tiesiog per dvi valandas sugriebė mūsų aktyvistus (tarp jų - ir mano draugą iš to paties etapo Michailą Chajutiną, kuris iki arešto dirbo Laivyno politinėje valdyboje) ir 50 žmonių su daiktais kažkur išvežė. Vėliau paaiškėjo, kad juos išgabeno į Kolymą: iš ten jie rašė laiškus į mūsų lagerį“⁴¹.

Likusiuose Gorlago skyriuose įvykių procesų logika taip pat pašnibždėjo jau jų pradžioje atsiradusią mintį - sudaryti streiko vadovaujančius centrus. Dažniausiai jie buvo vadinami komitetais, o Medvežkoje - atstovybe⁴², nes į ją įėjo barakų, brigadų ir nacionalinių grupių atstovai. Pirmi komitetai buvo įkurti jau naktį iš gegužės 25-osios į 26-ąją miesto statybų uždaroje zonoje, kur objekte liko dalis lagerininkų, ir 4-ajame lagerio skyriuje. Iki gegužės pabaigos išrėškėjo komitetų vadovai ir jų sudėtis vyrų 5- ajame ir moterų 6-ajame lagerio skyriuose. Trečiąją ir ketvirtąją streiko dieną, t. y. birželio 4 ir 8 dienomis, komitetai atsirado ir 1-ajame bei 3-iajame lagerio skyriuose.

Būdinga, kad išrinktuose komitetuose buvo daugybės tautų atstovų. Pavyzdžiui, 4-ajame lagerio skyriuje komitetą sudarė ukrainiečiai Griciakas, Kliatčenka, Stepaniukas, Suras, Nikolišinas, Lubinecas, rusai Nedorostkovas, Trofimovas, Striginas, baltarusiai Klimovičius ir Jermolovičius, čekėnas Gukovas, armėnas Jelojanas, serbas Džurovičius, lenkas Kvaljanas, žydas Salnikovas, lietuvis Petrušaitis⁴³. Moterų 6-ajame lagerio skyriuje - lietuvaitė Martinkutė, latvaitė Dauge, estaitė Tofri, ukrainietės Zelinskaja, Nič, Mazepa, Pavliuk, Vovk, baltarusė Sofronovič ir pan. Taip buvo daroma todėl, kad kuo plačiau būtų atsižvelgiama į visų nacionalinių grupių ir kraštų interesus ir reikalavimus. Tai buvo pirmas komiteto uždavinys.

Kadangi vietos vadovybė tuo metu visiškai susikompromitavo kalinių akyse, lagerininkai reikalavo, kad iš Maskvos atvyktų vyriausybinių komisija. Kad tokia komisija iš Maskvos atvyks, niekas neabejojo, todėl bendru sprendimu nutarta iki to laiko į darbą neiti.

Iki komisijai atvykstant, reikėjo tiksliai suformuluoti savo reikalavimus, kad į klausimą: „Ko nori kaliniai?“ iškart būtų galima duoti atsakymą. Bet jau iš pat pradžių nuomonės ėmė skirtis: ar kaliniai turi teisę reikalauti? Gal tik prašyti? Daugelį metų teroro slopinami, įpratę prie visiško beteisiskumo, senieji lagerininkai atsargiai patarinėjo tik prašyti. Bet pirmųjų streiko dienų įkarštis paėmė viršų, nulėmė iš pat pradžių vyravęs „vakariečių“ - Pabaltijo respublikų, Vakarų Ukrainos ir Baltarusijos gyventojų nuotaikos: mat šie kraštai nežinojo sovietinės valdžios nuo 1917-ųjų, todėl jų atstovai nei moraliai, nei fiziškai nebuvo palaužti, jie puoselėjo ir žmogaus orumą, ir krikščionių tikėjimą, ir demokratiškus įsitikinimus, kad reikalauti turi teisę bet kuris žmogus. Todėl pirmieji šūkiai, plakatai, kreipimaisi į valdžią įgijo būtent reikalavimų formą, jie buvo griežtesni, kur kas mažiau besitaikstantys nei vėlesnieji, kai įsivyravo atsargumas ir pastangos veikti laikantis vien sovietinio teisėtumo reikalavimų.

Gorlago 6-ajame moterų skyriuje streikas prasidėjo iškėlus šūkį „Laisvę tautoms ir Žmogui!“.

Gorlago 3-iajame skyriuje po birželio 4-osios sušaudymo (tai įvyko 18 val. 45 min.) maždaug 20 valandą prie klubo buvo prikaltas didelis skydas, kuriame buvo užrašyta: „Maskva, vyriausybei. 1) Reikalaujame vyriausybinių komisijos; 2) Reikalaujame griežtai nubausti kalinių sušaudymo kaltininkus; 3) Reikalaujame, kad būtų gerbiamos žmogaus teisės“⁴⁴.

Tačiau netrukus nuo šūkių ir plakatų, kuriuos čekistai galėjo palaikyti antisovietiniais, pvz., „Šalin kalėjimus ir lagerius!“, „Reikalaujame, kad mus grąžintų pas šeimas!“ (Tai buvo Gorlago 3-iajame skyriuje), nuo juodų vėliavų, kaip gedulo ženklų, kabojusių po draugų žuvimo ir tapusių nepaklusnumo simboliu vietos valdžiai, lagerininkai perėjo prie nuosaikešnių - sovietinio turinio šūkių ir plakatų (pvz., „Šlovė komunistų partijai!“, „Tegyvuoja taika ir visų tautų draugystė!“), kaip tai buvo lagerio 1-ajame skyriuje.

Juodas vėliavas pakeitė raudonomis, prie kurių buvo pririšta juoda juosta 3-iajame lagerio skyriuje, kaip pranešė Benius Balaika: „Vėliava buvo pasiūta iš šešių paklodžių - keturių raudonų ir dviejų juodų. Pakeltą virš dviejų aukštų barako į devynių metrų aukštį vėliavą matė visas Norilskas. Šią vėliavą iškėliau aš pats“⁴⁵. Norėdami sukompromituoti kalinių streiką laisvai samdomųjų Norilsko gyventojų ir VRM kareivių akyse čekistai paleido gandą, kad juodai raudonos vėliavos tariamai yra atpažinimo ženklai užsienio lėktuvams, kurių atskrendant, girdi, zonose laukia kaliniai...

Pakeisti vėliavas ir šūkius nutarė komitetai, formulavę lagerininkų reikalavimus. Nepaisant ginčų (prašyti ar reikalauti), pirminių reikalavimų tekstų pavadinimų pakeitimo ir dalinio redagavimo („Kodėl mes streikuojame 1-ajame lagerio skyriuje“, 3-iojo lagerio skyriaus „Skundas sovietinei vyriausybei“), Norilsko sukilimo dalyvių atmintyje ir jo istorijoje jie išliko kaip reikalavimai. Kiekviename lagerio skyriuje jie sudarė 12-18 punktų.

Kai kas iki šiol mano, kad kalinių reikalavimai daugiausia buvę ekonominio pobūdžio (L. Trusas. „Lagerio ekonomika“⁴⁶), nes kai kuriais punktais reikalauta darbo dienos trukmę sumažinti (vietoje 10-12 val. lagerininkai reikalavo 7-8 val. darbo dienos), išmokėti uždirbtus pinigus (pusę pervesti kiekvieno asmeninėn sąskaiton, o pusę atiduoti į rankas), įvesti įskaitas, pagerinti gyvenimo sąlygas, medicininį aptarnavimą ir kultūrinį-auklėjamąjį darbą. Taip, tai buvo reikalavimų sąrašas, bet jų nebuvo daugiausia, nevyravo jie ir pagal savo reikšmingumą. Taigi galima sakyti, kad šio autoriaus išvada klaidinga. Pagrindiniai kalinių reikalavimai buvo ne ekonominiai, o politiniai. Visų lagerio skyrių reikalavimus jungė tokie bendri punktai, kaip peržiūrėti politinių kalinių bylas; nubausti savavaliavimo kaltininkus - VRM-VSK darbuotojus; panaikinti numerius ant drabužių; nuo barakų langų pašalinti grotas, o iš durų - spynas (šitaip gyvenamieji

būstai priminė kalėjimo kameras); neriboti susirašinėjimo su artimaisiais tik dukart per metus, o leisti rašyti tiek, kiek norima; paleisti į „žemyną“ invalidus, ligonius, moteris ir senelius; išgabenti tėvynėn užsieniečius; uždrausti nežmoniškas bausmes („ledo karceris“, geležiniai pančiai) ir užtikrinti delegatų, siunčiamų deryboms su VRM komisijomis, saugumą.

Be to, 4-ajame lagerio skyriuje nuskambėjo reikalavimai pakeisti Gorlago vadovybę, uždrausti šaudymus ir kitokią savavaliavimą lageriuose ir kalėjimuose, pakeisti Ypatingojo pasitarimo (YP), kaip nekonstitucinio organo, sprendimus, uždrausti mušimus ir kankinimus tardant bei uždarytą procesų praktikavimą, organizuoti visų politinių kalinių ypatingųjų bylų peržiūrėjimą. Uždaroje miesto statybų zonoje, kur buvo likusi to paties 4-ojo skyriaus lagerininkų dalis, reikalauta paleisti iš lagerių ir reabilituoti kalinius Didžiojo Tėvynės karo dalyvius ar aukas, uždrausti 25 metų kalinimo terminą, duoti laisvę nuteistiesiems už kilmę (dvarininkams, buožių vaikams ir kt.), taip pat visiems tiems, kurie iki 1939-ųjų metų neturėjo sovietinės pilietybės, bet nuteisti ne už veiksmus, o vien kaip įtariamieji ir t.t. 5-asis lagerio skyrius reikalavo leisti lagerininkams laisvai įeiti pas gretimos zonos moteris, teisės naudotis miesto bibliotekos knygomis, 1-ojo lagerio skyriaus lagerininkai siekė „likviduoti Ypatingąjį pasitarimą kaip skandalingą įstatymų laužymą“⁴⁷, vis dar tebegaliojusį Medvežij Ručej rūdyno gamybinėje zonoje, o kalinių gyvenamosios zonos komiteto (atstovybės) pirmininkas P. Frenkelis reikalavo, kad Norilskas būtų paverstas kolonijos tipo gyvenvieta, taigi per 20 km nutolinti sargybų bokštelius, išardyti spygliuotas vielas ir leisti kaliniams apsigyventi Norilsko ribose.

Visiškai aišku, kad visais šiais reikalavimais buvo siekiama pakeisti ne ekonomiką, o politiką - nežmonišką SSRS represijų politiką. Taip pat ryškėja, jog kaliniai reikalavo sau ne šiaip vien elementarių žmogiškų teisių, o visiškai pakeisti veidmainingą ir nepaprastai žiaurią asmenybės ir laisvės slopinimo lagerinę sistemą. „Šalin katorgą! Šalin konclagerius ir kultūringai vadinamą Gorlagą!“ - ne veltui kaip tik šitaip baigėsi 1-ojo lagerio skyriaus reikalavimų skyrius.

Kaip matyti, vieningų visų kalinių reikalavimų Gorlage nebuvo, nes tarp zonų nebuvo išankstinio susitarimo. Tai dar kartą rodo stichinę streiko pradžią. O daugelio zonų reikalavimų panašumas atsirado diktuojuot nepa- keliamoms kalinių gyvenimo sąlygoms jose ir noras pakeisti tokį režimą.

Po galutinės redakcijos, po svarstymų visuotiniuose susirinkimuose, po lagerininkų parašų rinkimo barakuose ir brigadose (tiesa, taip buvo daroma ne visur, pvz., 1-ojoje zonoje nutarta išvis nepasirašinėti), po susirašinėjimo tarp komitetų dalies politinių reikalavimų buvo atsisakyta arba jie pakeisti kur kas nuosaikesniais (sakysim, 1-ajame lagerio skyriuje reikalavimas uždrausti Ypatingąjį pasitarimą kaip skandalingą įstatymų laužymą pakeistas siūlymu paversti Norilską kolonijos tipo gyvenvieta ir t. t.). Paradoksalu, bet komitetai atliko ne revoliucionizuojantį vaidmenį keliant kalinių reikalavimus ir pretenzijas, o veikiau atvirkščiai - stabdantį. Jie stengėsi surasti „aukso vidurį“ tarp ekstremistų, pasirengusių pralaužti zonų užtvaras vos ne plikomis rankomis, ir nuosaikiųjų nuotaikų: pastarieji atsargiai taikstėsi su vos nuo „snaudulio“ pakilusia bendrąja mase. Akivaizdu, kad komitetams šias nuotaikas pavyko pagauti pakeičiant šūkių, reikalavimų turinį, pačias vėliavas. Įrodymai: pagrindinė lagerininkų masė neišėjo iš zonų, kai kiekvienam buvo suteikta teisė savarankiškai apmąstyti įvykius ir pasirinkti - likti ar išeiti. Kai kuriais duomenimis, visuose lagerio skyriuose dalyvauti streike atsisakė nuo 1 iki 20 proc. kalinių. Vis dėlto didesnioji jų dalis liko su komitetais streiko zonose.

Žinoma, tam ryžtis nebuvo lengva. Tuo labiau kad daliai kalinių, suimtų 1943-1945 m., jau buvo besibaigias aštuonerių ir dešimties metų kalinimo terminas; nuteistieji vėliau (1946-1948 m.) taip pat spėjo išbūti didesniąją bausmės dalį. Todėl į daug kartų kartojamus lagerio administracijos raginimus per radiją (sakoma, garsiakalbiai nebuvo išjungiami net nakčiai) dalis kalinių iškart atsiliepė. Išėjo ir tie, kurie tiesiog bijojo, kurie netikėjo tokios priemonės, kaip streikas, poveikiu ir numanė apie žiaurų susidorojimą. Daugelyje lagerių skyrių „neilgamečiams“ netrukdė niekas - jie turėjo teisę išeiti iš lagerio (išskyrus 1-ąjį skyrių), tuo tarpu kitus komitetų nariai aktyviai agitavo pasilikti zonose.

Kai visų zonų lagerio administracija ir prižiūrėtojai išėjo už sargybinių, palikę lagerio skyrius, kaip sakoma, savo nuožiūrai įsitikinę, kad be jų kaliniai pasiduos anarchijai, pradės plėsti, griebsis teroro, padeginėti ir kitaip pažeidinėti tvarką, galima įsivaizduoti, kiek rūpesčių kilo komitetams - ūkinių, nacionalinių ir socialinių. Komitetai tapo įstatymdavystės ir vykdomosios, apsaugos ir baudžiamosios valdžios organais. Šių problemų sudėtis lėmė komitetų struktūrą. Paprastai visų skyrių komitetų nariai

pareigomis pasidalijo šitaip: išrinkti atsakingieji už informaciją, agitaciją ir propagandą, už virtuvės, pirties, skalbyklos darbą, barako remontą, teritorijos valymą ir kitus ūkio darbus, už medicininės dalies bei kultūros - auklėjamąjį darbą (dažniausiai tai darė anksčiau kultorgais paskirti kaliniai, pvz., 1-ajame skyriuje - B. Jevdokimovas, 4-ajame - G. Klimovičius, J. Gričiakas ir kiti; streiko metu lagerio klubuose repetavo būreliai, chorai, veikė bibliotekos, buvo koncertuojama, vyko sporto varžybos, netgi statomi spektakliai, sakysim, šeštą kartą iš eilės sėkmės susilaukė Taraso Ševčenkos „Nazaras Stodolia“ 4-ajame lagerio skyriuje⁴⁸).

1-ajame, 3-ajame, 4-ajame, 5-ajame ir 6-ajame skyriuose buvo taip pat įkurtos apsaugos dalys. Jas sudarė kaliniai, pamainomis ėję sargybas, kad nekiltų gaisrai ir kitos nelaimės, taip pat užkertant kelią lagerio administracijos ir CK operatyvininkų provokacijoms (pvz., 1-ajame skyriuje buvo neleista išpliekti ligoninės gaisrui, susprogdinti transformatorių ir geležinkelio bėgių liniją; ten pat birželio 6-osios miglotą naktį buvo nukirptos vielos ir vienas karininkas neįprastu būdu - tarsi eitų tvoros pusėn - bandė įeiti į zoną. Šitaip jis sniege norėjo palikti šviežius pėdsakus, sudarydamas pabėgimo iš zonos išpūdį⁴⁹. Šioms ir daugeliui kitų provokacijų kelią užkirto savanoriška lagerio apsauga).

Galima kalbėti apie tokį paradoksalų reiškinį, būtiną tomis sąlygomis, kaip kalinių organizuota lagerio skyrių viršininkų ir kitų administracijos atstovų apsauga: visus zonas apeinančius VRM žinybų asmenis būtinai lydėdavo kalinių apsauga. Įdomu, kad 3-iajame lagerio skyriuje netgi pasirodė atitinkamo turinio šūkis: „Draugai! Būkite mandagūs su lagerio administracija ir kareiviais!“⁵⁰

Ypač griežtai apsaugos reikalavimai buvo suformuluoti 1-ajame lagerio ir katorgininkų 3-iajame skyriuose: lageris suskirstytas į keturias dalis, paskirti (daugiau kaip 80 žm.) sekcijų, barakų, ruožų vyresnieji, nurodyti visą parą budintys postai ir sargybiniai. Nuostabios šių formuočių, organizuotų pagal karinių batalionų ir kuopų tvarką, drausmės pavydėjo netgi atvykusi VRM komisija.

Patruliai ir stebėtojai nebuvo ginkluoti. Tiesa, zonose visada čia pat radosi plytų, kuriomis buvo apdėti takų pakraščiai. Lagerininkai baiminosi, ir ne be pagrindo, kad streikas gali būti nuslopintas, į zoną atgabenus koloną kriminalistų, ginkluotų peiliais ir lazdomis. Šiuo atveju plytos būtų pravertusios, jomis leido naudotis netgi lagerio 3-iojo skyriaus komitetas,

kuris ypač rūpinosi vengti bet kokių konfliktų, provokacijų, sumaišties, kad lagerio administracija negalėtų čia pat įvesti į zoną kariuomenės. Bet plytų, paruoštų prieš banditų įvedimą, 3-iajam skyriui išvis neprireikė. Patrulių funkcijos (3-iajame skyriuje juos vadino savisauga, 1-ajame - savisaugos būriais ir t.t.) buvo ištisą parą stebėti, kas darosi prie įėjimų į lagerį, o kilus pavojui, pakelti visus ant kojų. Naktimis jie patruliavo visoje zonoje, rūpinosi tvarkos palaikymu, neleido siautėti vagims ir banditams, likusiems zonose, išleistiems iš izoliatorių (kai kuriuos jų 3-iasis skyrius netgi uždarydavo ir saugojo nuo galimo lagerininkų keršto: anksčiau vagiliai iš jų atimdavo arba pavogdavo daiktų, maistą. Tai pranešė S. Golovko).

Po metų, 1954-aisiais, salėje, kur nuolatinė Krasnojarsko krašto teisimo sesija Norilске susirinko paskelbti nuosprendžio keturiems Medvežkos streiko vadovams, vienas iš teisiamųjų, I. Kasilovas, paprašė liudytojų, taip pat kalinių, atsakyti į tokius klausimus: „Ar vadinamosios gaišaties laikotarpiu tu matei mūsų lageryje kokią nors netvarką?.. Kada, tavo nuomone, mūsų lageryje buvo geresnė tvarka, o kaliniai saugiau jautėsi - prieš tą „gaišatį“, kai vadovavo administracija, ar per tą „gaišatį“? Į pirmą klausimą kiekvienas liudytojas atsakė: „Ne“. Į paskutinį klausimą kiekvienas jų atsakė, kad „vadinamosios gaišaties laikotarpiu mūsų lageryje tvarka buvo kur kas geresnė, o kaliniai jautėsi kur kas saugesni...“⁵¹

Tą patį galėjo pasakyti ir kitų zonų lagerininkai: laukiant iš Maskvos komisijos, lageryuose nebuvo nei kriminalistų teroro, nei antpuolių su peiliais, netgi muštynių.

Pasak B. Šamajev, kaliniai (Gorlago 3-iasis skyrius) remontavo barakus, valė teritoriją, kasdien lagerio administracijai įteikdavo pažymas, žinias, nuolat dirbo avalynės taisykla ir drabužių siuvykla, pirtis, organizuojama barakų bei kitų patalpų sanitarinė priežiūra, veikė ambulatorija, ligoninė, buvo aptarnaujami iš lovų negalintys atsikelti chroniški ligoniai ir invalidai, reguliariai dirbo valgykla. Praėjus 40 dienų po to, kai žuvo 7 kaliniai (birželio 4-osios sušaudymas prie ŠIZO), saviveiklininkai rengė koncertus, žodžiu, buvo gyvenama normaliai“⁵². (Čia nebūtų nieko keista, jei nežinotum, kad nuo pirmos streiko dienos zonoje buvo išjungtas elektros energijos tiekimas, dukart sumažintas kalinių maisto daviny, t. y. iš esmės žmonės badavo, o apsauga laisvai samdomam medicinos personalui uždraudė įeiti į lagerį.)

Visa tai leidžia kalbėti apie „kalinių respubliką“, kaip ją pavadino vienas iš Norilsko sukilimo dalyvių - L. Požarskis, buvęs Gorlago kalinys, atvykęs su karagandiečių etapu, savo atsiminimuose jis taip pat papasakojo apie demokratinę tvarką ir sąmoningą drausmę streiko metu⁵³.

Komitetai, kurdami savisaugos būrius ir įvesdami tvarką zonose, negalėjo nenumatyti galimų ekstremistinių išpuolių, kurių galėjo imtis itin revoliucingai nusiteikę kaliniai. Pavyzdžiui, iki arešto buvęs 4-ojo skyriaus karininkas Ivanas Striginas ir lietuvis Vitas Petrušaitis ragino pralaužti zoną buldozeriu⁵⁴. Karštagalvių, siūliusių pradėti „viso Norilsko išvadavimą“ ginkluotu sukilimu, atsirado ir 1-ajame lagerio skyriuje⁵⁵. Nelengva atmosfera susidarė 3-iajame lagerio skyriaus komitete: jo pirmininkas Borisas Šamajevas visais būdais agitavo protestuoti laikantis sovietinių įstatymų, taiklingai laukiant vyriausybės komisijos, o jo pavaduotojas Ivanas Vorobjovas (buvęs Didžiojo Tėvynės karo dalyvis, tankistas, Tarybų Sąjungos didvyris, atvykęs su karagandiečių etapu ir per incidentą prie ŠIZO birželio 4-ąją sužeistas į galvą, išėjęs iš ligoninės ir išrinktas į komitetą) slaptai barako požemyje organizavo kalvę, kur kriminalistai iš buvusių langų grotų gamino smaigus ir peilius. Komitetas uždarė ir užantspaudavo kalvę, bet Vorobjovas su kaliniais Ignatjevu, Rudiku, Golovko ir kitais, siekdami to paties, įrėngė kalvę požemyje po kitu baraku. Jau numalšinus sukilimą, jų pagaminti du šimtai smaigų ir 6 peiliai, užantspauduoti kalvėje, tapo „daiktiniais tariamai atkakliai dvi valandas besipriešinusių kalinių automatininkams įrodymais“. (Vėliau teismas, žinoma, neatsižvelgė į tai, kad I. Vorobjovas už šitokių elgesį buvo pašalintas iš komiteto. „Daiktiniai įrodymai“ apsunkino ne tik Vorobjovo ir Ignatjevo, bet ir kitų komiteto narių kaltę.)

Visomis jėgomis komitetai stengėsi išlaikyti kalinių vieningumą, ramias masių nuotaikas, jų tikėjimą ir optimizmą. Ko gera, tai ir buvo svarbiausia - padėti žmonėms įveikti savo baimę, užguitumo psichologiją, neįprastą laisvės jausmą, nes aplink zoną stovėjo kulkosvaidžiai, ir visi neramiai laukė neišvengiamo atpildo. Čia didelę reikšmę turėjo agitacijos ir propagandos skyriai. Tai jie barakuose aiškino komitetų ir visuotinių susirinkimų nutarimus, rengė koncertus ir sporto varžybas, perrašinėjo kalinių reikalavimus, apiformindavo lagerį šukiais ir plakatais, leido atsišaukimus (tam, pvz., 3-iajame lagerio skyriuje buvo įrengta poligrafija - Piotras Mkolaičiukas išliejo ir išgraviravo šriftą, rinko popieriaus atsargas, ruošė dažus; gana sąmojingai buvo numatyta platinti lapelius - juos vatiniu špaga-

tu pritvirtindavo prie aitvaro, o špagatą padegdavo machorkos suktine; kai įsidedęs špagatas atsirišdavo, pluoštas lapelių jau aukštai aitvaru pakeltas virš Norilsko, vėjo buvo plačiai išblaškomas)^{56*} Lapelius - tai buvo krepimaisi į Norilsko gyventojus ir VRM kariuomenės kareivius - rašė įvairiomis progomis, o jų turinys visada buvo trumpas ir talpus. Pavyzdžiui, birželio 24-ąją išleistame katorgininkų lapelyje buvo rašoma: „Mus šaudo ir marina badu. Mes reikalaujame vyriausybės komisijos. Prašom sovietinių piliečių pranešti vyriausybei, kad Norilsko kaliniai kenčia savavaliavimą. Gorlago katorgininkai“. Kaltinamojoje išvadoje tardytojas Ušackis, o po jo teisėjas Kaškarovas Krasnojarsko krašto teismo nutartyje netgi bėdojo, kad kaliniai lapelių išleido kelis tūkstančius, todėl „Norilskas buvo apibertas lapeliais ...“⁵⁷

Kartais lapeliai buvo vien eilės. Nuostabus reiškinys, kad Norilsko Gorlago sukilimo metu kaliniai kūrė. Autorių negalėjo neveikti bendras dvasios pakilimas, atsakomybės jausmas ne tik už Norilsko lagerininkų likimą, bet ir kur kas didesnis - už visą šalį, jos dabartį ir ateitį. Eilėraščius rašė, galima sakyti, socialiniu užsakymu: progą teikė Stalino mirtis, Berijos areštas, paties Norilsko sukilimo įvykiai. Rašyta sekant karštais įvykių pėdsakais, ir visai neprofesionalių poetų. Bet šiuose eilėraščiuose ir dainų tekstuose esama ir ypač talentingų, nuostabių eilučių, išreiškusių tiesioginę dalyvavimą neįprastuose istoriniuose įvykiuose. Tokios yra Vladimiro Meževičiaus eilės „Atėjo galas jums, Berijos šungalviai...“ ir Leonardo Doronino „Laiškas tėvui komunistui“ (abudu iš 3-iojo lagerio skyriaus; lietuvių, 1-ojo lagerio skyriaus sukilimo dalyvių, himnas (žodžiai lietuvių kalba kunigo Česlovo Kavaliausko: „Šiaurės vėtroje vyrai pakirdo ...“), taip pat norilskiečių, 1953 m. sukilimo dalyvių, himno tekstas, žinomas visam Gorlagui (jo autorius - Grigorijus Klimovičius iš 4-ojo lagerio skyriaus):

*Mums baimės nekelia tironai bolševizmo,
Varguos lig kaklo skęstam - didesnių nebėr.
Mes žinom siaubą šunaujos čekizmo
Ir žmonių aimanas visoje SSSR.*

* Lygiai taip pat lapeliai buvo platinami ir Kengiro sukilimo metu, tiesa, ne taip sėkmingai, mat lageris buvo tolokai nuo gyvenvietės. Ar tik nebus Norilsko sukilimo dalyviai šitokį išradimą pasiūlę ir Kengiro sukilėliams?

*Sustojom mes kaip broliai brolius radę,
Vergų kad nusimestum grandines.
Ir veltui mirtimi žiojėjo automatai
Ir siuto plėšyt mus nasrai šunies.*

*Garbė mūs kraujų kalinių nuplauta
Kalnų, režimo lageriuos žiauriuos.
Bet iš tamsybių kils šalis ir tautos,
Ir laisvė neužges Norilsko žiburiuos.*

*Aukų alsavimą komisijai maskviškei
Mes atgaivinsim - patys aukos mes.
Ir juoda vėliava, kur žėri kraujo ryškis,
Mums kovos kelių rodys ir nušvies⁵⁸.*

Beje, ir moterų 6-ajame lagerio skyriuje būta savų poečių. Pavyzdžiui, stebina Stefanijos Koval' folklorinių dainų motyvų derinys su rūsčia ir liūd-
na publicistika eilėraštyje „Gej na Ivana, gej na Kupala...“:

*Kas jiems tos Joninės, šventės Kupalos -
Šeštajai zonai jie daro jau galą:
Už aptvaro gena kaip žvėris, kalėjiman,
Ir sunkion katorgon einam kaipėjome.*

*Oi tu, Ivanai, gal atsipeikėk! -
Argi merginoms gyventi nereikia?!
Kas sugrąžins joms jaunystę kaip žiedą
Iš pragaro erčių Norilsko kaip gėdos!⁵⁹*

Žinoma, sukilėlių komitetų darbui eilės turėjo nemažą reikšmę.

Iš Norilsko sukilimo istorijos žinoma, kad iš Maskvos atvykusi komisi-
ja ir Gorlago valdyba nuo įkalbinėjimų gana greitai perėjo prie grasinimų
kaliniams, nutarusi juos įgašdinti, priversti taikstytis su vergų dalia. Vis daž-
niau zonose kartojosi provokacijos. Tai bylojo, kad pakėlė galvas lagerio
skyriuose likę skundikai ir kiti administracijos bendrininkai. Kovai su jais

komitetai buvo priversti organizuoti tyrimo skyrių, specialias komisijas, savąją kontržvalgybą, - visaip jos buvo vadinamos, bet iš esmės dirbo tą patį darbą: ieškojo provokatorių, aiškindavosi jų juodąją veiklą, sudarinėjo skundikų sąrašus. 1-asis lagerio skyrius savo tyrimo grupę sudarė birželio 4-ąją, tuoj pat po stacionarinės ligoninės su ten esančiais ligoniais padėgimo. Į ją įėjo Bogdanas Galemas, Stavras Voljanas, Anatolijus Bykovskis. Pavargę nuo provokacijų, kurias darė skundikai, bandę organizuoti skerdynes tarp čečėnų ir Kubanės kazokų, o vėliau - tarp ukrainiečių ir lenkų, 4-ojo lagerio skyriaus kaliniai nusprendė sudaryti specialią komisiją, kuri, ieškodama skundikų sąrašų, turėjo atidaryti operatyvinio skyriaus seifus. Savo atsiminimuose G. Klimovičius rašo, kad ši komisija buvo sudaryta birželio 1-ąją. Kai ji atidarė seifus, buvo tiesiog priblokšta: sąrašuose, pasirodo, buvo 620 žmonių -1, y. užverbuotas kas penktas lagerininkas. Žinoma, dauguma jų ne tiek „dirbo“, kiek figūravo ir dykai valgė operskyriaus davinį, stengdamiesi savo pranešimais nepakenkti draugams. Tačiau trys iš jų pasirodė esą tikri seksotai, juos reikėjo izoliuoti. Komitetas nusprendė pakviesti skundikus į bendrą kalinių susirinkimą ir ten nulemti jų likimą. Tris išvedė už zonos, kiti parašė atgailos laiškus, kuriuose pasiaiškino, kodėl jie tapo skundikais, t. y. dvigubomis lagerio režimo aukomis (šie laišškai vėliau bus įteikti Maskvos komisijai)^{60*}.

Komitetų nariai, tyrę operatyvinių skyrių ir jų bendrininkų - kalinių - veiklą, po to, kai buvo nuslopintas Norilsko sukilimas, buvo persekiojami ypač žiauriai. Į Vladimiro kalėjimą pateko Bogdanas Galemas (1-asis lagerio skyrius), Romanas Zagoruiko (3-iasis lagerio skyrius), 4-ojo lagerio skyriaus speckomisijos nariai - teisininkas Kovalenka ir buvęs leningradietis Kuznecovas. Dėl to, kad labai gerai ir tiksliai žinojo apie rengiamas provokacijas, galvas paguldė 1-ojo lagerio skyriaus komiteto nariai Voljanas ir Bykovskis: po to, kai buvo nuslopintas streikas, jie buvo išsiųsti į lagerį Kupec, tenai netrukus abudu buvo aptikti pakarti. Nužudytuosius nurašė kaip „savižudžius“ ir pasistengė viską užglaistyti. Kaip 1954 m. gruodžio mėn. savo skunde RSFSR Aukščiausiam teismui rašė Ivanas Kasilovas, „Voljanas Stavras, manęs, kad pulkininkas Kuznecovas tikrai atvyko įvesti

* Šio pranešimo nepatvirtina kiti šaltiniai, pavyzdžiui, J. Griciako laišakai ir prisipažinimai. Taigi jį reikėtų papildomai patikrinti.

tvarkos, jam raštiškai pasiūlė, kaip greičiau anuluoti netvarką Norilske. Savo pareiškime jis taip pat nurodė, jog tikrieji visų įvykių kaltininkai yra kai kurie Gorlago administracijos ir operatyvinio skyriaus darbuotojai. Bet Kupec lagerio punkto operatyvinis skyrius padarė taip, kad bet koks dokumentas ar skundas, siunčiamas Kuznecovui ar kitiems Maskvos komisijos nariams, iš pradžių patektų į tam tikros kalinių grupės provokatorių, užverbuotų operatyvinio skyriaus, rankas. O šie jau nusprendavo, ką daryti su dokumentais. Taigi Stavro Voljano rašinys pateko į šių žmonių rankas, ir jie iškart pakorė Voljaną ir Bykovskį, neperskiriamus draugus ir lagerio punkte Kupec. Tai jie drauge rikiavo reikalus Gorlago I-ajame skyriuje per vadinamąją gaišatį⁶¹.

Kontržvalgybos grupės, komitetų iniciatyva sudarytos Norilsko sukilimo metu, surinko ir išaiškino daug provokacijų ir sovietinio teisėtumo pažeidimų. Dėl jų kaltė tenka lagerio administracijos valdybai ir operatyvininkams - čekistams. Tai šios grupės atliko pirmąkart. Įrodymai apie čekistų nešvarų vaidmenį Norilsko įvykiuose, jų darbo metodų žiaurumus buvo pateikti Maskvos komisijai. Šie dokumentai, žinoma, Maskvai nebuvo perduoti, jie uždaru ratu buvo sugrąžinti į Gorlago tardytojų rankas, o šie juk buvo pagarsėję „išpūstais procesais“, sadistiškais tardymo metodais. Apie juos savo skunduose ir tyrimuose ir rašė kaliniai.

Palyginti su čekistų metodais, kalinių sudarytos komisijos ir grupės stebina savo darbo humaniškuumu, atsargiu požiūriu į žmogų. Skundikai buvo tardomi nemušant, izoliatoriuje laikomi net tie, kurių kaltė draugams buvo didelė ir aiški, ne ilgiau kaip parą, o po to jiems buvo siūloma arba išeiti iš zonos ir už sargybinės, arba (jei kalinys nusprendavo likti zonoje) būdavo saugomas nuo galimo nukentėjusiųjų keršto. Iš esmės visų lagerio skyrių bendruose susirinkimuose, kuriuose svarstyta skundikų elgesys, buvo nutarta: „Už senas nuodėmes visiems dovanojama, bet už naujas - nebus dovanojama“. Taigi galimybę nubausti turėjo visi, kaip ir teisę. Tuo labiau kad kitų kaltė buvo įrodyta. Bet niekas nebuvo netgi primuštas, nors čekistai visaip stengėsi paskleisti gandus apie „kalinių“ žvėriškumus. Netgi Norilsko kombinato direktorius, jų prisiklausęs, savo atsiminimuose rašė: „Aš negaliu užmiršti, kaip 1953 metais sužūlėję banderininkai ir vlasovinkai papjovė 20 jaunų, ką tik mobilizuotų ir nepatyrusių kareivių, iškėlė juodas vėliavas ir reikalavo laisvės“⁶². Bet jokie dokumentai neįrodo to-

kios piktadarystės, nes jos paprasčiausiai nebuvo. Ir tas jo pateiktas skaičius, ir bukas nesuvokimas kalinių maisto esmės, ir pasipūtėliškas, viršininkiškas A. Loginovo įsitikinimas, jog nemokami kombinato vergai - „vlasovinkai“ ir „banderininkai“, taigi, banditai, nežmonės, galį „papjauti“, kaip tai daro kriminalistai, byloja, kaip melaginga propaganda užteršia netgi nekvailų vadovų aklą sąmonę ir kaip jie neišmano tikrosios reikalų esmės. Nė viename Gorlago skyriuje, kur žuvusiųjų kalinių atminimui buvo iškeltos juodos vėliavos ir reikalauja peržiūrėti bylas (vėliau trys ketvirciai šių „vlasovinkų“ ir „banderinkų“ buvo paleisti iš Gorlago kaip nekaltai represuoti tieji), nė pirštu nebuvo paliesti naujokai kareiviai. Viskas buvo atvirkščiai: tai naujokai kareiviai, atvaryti malšinti „kontrevoliucinio sabotažo“, iš automatų ir kulkosvaidžių šaudė į beginklius kalinius. Aukų (ir vien kalinių) pasirodė dešimt kartų daugiau.

Komitetai, dėję visas pastangas saugant kalinius nuo masinio sušaudymo, ne visur tai galėjo pasiekti. 1-ojo ir 4-ojo skyriaus kaliniai, paklusę pastutiniam komitetų įsakymui, išėjo iš gyvenamųjų zonų, ir jų nesusaudė, prieš 6-ojo lagerio skyriaus moteris ginklo panaudoti nedrįso, o įleido į zoną ugniagesių mašinas. Deja, 5-ajame ir 3-iajame skyriuje kraujo praliejimo neišvengta - aukų buvo daug.

Kadangi tikrosios žinios apie Norilsko sukilimą nebuvo skelbiamos beveik 40 metų, o Gorlago valdyba ir operatyvininkai čekistai buvo ypač suinteresuoti nuslėpti teisybę, nenuostabu, kad 1953 m. karštos Norilsko vasaros įvykiai buvo apipinti gandais ir legendomis. Išsklaidyti juos gali tiktai faktai. Pabandysime juos pateikti kaip Norilsko sukilimo kroniką: remsimės paskelbtais buvusių Gorlago kalinių atsiminimais, laiškais ir archyviniais dokumentais.

NORILSKO SUKILIMO KRONIKA

Gegužės 21-oji. Gorlago 2-asis skyrius. Gorlago viršininko generolo Semionovo nurodymu čionai perkelti peiliais apsiginklavę ypač pavojingi banditai. Zonoje atsirado aukų. Dėl tos priežasties 5 dienas lagerininkai neišėjo į darbą⁶³.

Gegužės 23-ioji. 1-asis lagerio skyrius. Išsiunčiant etapų grupę lagerininkų, vyresnysis leitenantas Širiajevas vieną kalinį nušovė, o kitą į galvą

sunkiai sužeidė (abudu buvę tikintys, todėl prašė jų neišskirti). Ir jis buvo paskatintas: Širajevas netrukus paskiriamas Gorlago 4-ojo skyriaus centrinio izoliatoriaus (SIZO) viršininku.

Gegužės 25-oji. 4-asis skyrius. Iš Gorlago centrinio ŠIZO į 5-ąjį skyrių konvojui lydinti 16 žmonių koloną, seržantas Cygankovas nušovė Emilį Sofroniką, kalinį Nr. F-630. Jo kūnas sunkvežimiu buvo nugabentas į 4-ojo skyriaus ligoninę. Apie tai tučtuojau sužinojo visos zonos. G. Klimovičiaus atsiminimuose minimas Piotras Klimčiukas, J. Gričiako - Piotras Safroniukas, I. Kasilovo - Saproniukas. (Po dviejų mėnesių lagerio teismas V. Cygankovą visiškai išteisino, „jo veiksmuose neradęs nusikaltimo sudėties“, ir šis, gavęs pagyrimo raštą, demobilizavosi ir įsitaisė Krasnodare milicininku.)⁶⁴

Gegužės 26-oji. Sargybos viršininkas seržantas Djakovas iš automato ėmė šaudyti į kalinius, stovėjusius prie gyvenamojo barako priešais gamybinę plytų-betono gamyklos (PBG) zoną, kur nuo vyrų atskirta spygliuota pertvara stovėjo konvojaus į darbą atvestų moterų kolona. Iš automato paleista serija prakiurdė barako sienas ir langus, užmušė ir sužeidė iki dešimties kalinių, kurie ilsėjosi, vakarieniavo ir pan. Lagerininkų grupė pasuko administracijos pusėn, reikalaudama iš Maskvos iškviesti komisiją. Administracijos darbuotojai pabėgo už sargybinės.

6-ojo (moterų) lagerio skyriaus kalinės, solidarizuodamosios su 5-ojo skyriaus vyrais, irgi paskelbė streiką. Naktinė pamaina iš gamybos objektų buvo atšaukta, o rytinė pamaina už zonos neišėjo. Prasidėjo masinis badavimas.

4-asis lagerio skyrius. Rytinė pamaina į darbą neišėjo. Naktinė pamaina, likusi miesto statybų aptvaruose, beveik Norilsko centre, į lagerį negrižo. Iškeltos juodos vėliavos. Lagerio teritorijoje buvo laidojamas nušautas kalinys: nutarta administracijai jo neatiduoti.

Miesto statybų aptvaruose, Gorlago 4-ojo skyriaus gyvenamojoje zonoje, 5-ajame ir 6-ajame skyriuose įkuriami streiko komitetai.

Gegužės 27-oji. 2-ajame (Kajerkano) lagerio skyriuje streikas baigėsi po to, kai areštavo apie 50 ypač aktyvių lagerininkų ir juos išgabeno už zonos.

3-iasis lagerio skyrius. Iš nelegaliai gautų užrašų katorgininkai sužino apie streiką ir nutaria jį palaikyti, bet į darbą išseina. Į baudos izoliatorių, atitvertą nuo zonos vielos tvora, pervedama itin pavojingų banditų grupė. Pastarieji čia organizuoja kamerą „kūjamušę“.

4-asis lagerio skyrius. Į streikuojančiuosius per radiją kreipiasi Gorlago viršininkas generolas Semionovas, ragindamas eiti į darbą. Į zoną ir miesto statybų aptvarus primėtoma lapelių, agituojančių „neklausyti komiteto banditų ir avantiūristų“. Komitetai ruošiasi deryboms su viršininkais, formuluoja kalinių reikalavimus⁶⁵.

5-asis lagerio skyrius. Kaliniai, atsisakę kalbėtis su generolu Semionovu ir majoru Želvakovu, jiems įteikė kalinių reikalavimus.

Gegužės 28-oji. Iš Krasnojarsko su komisija atskrido generolas leitenantas Paniukovas, buvęs Norilsko kombinato ir PDL viršininkas. Jis siūlo kalinams išeiti į darbą. 5-asis lagerio skyrius jį nušvilpė, 6-ojo skyriaus moterys irgi atsisakė su juo kalbėti, o 4-asis lagerio skyrius ir likusieji miesto statybų zonoje kaliniai jam įteikė lagerininkų reikalavimų kopijas.

Gegužės 29-oji. Visuose lagerių skyriuose pasirodė lapeliai: „Neklausykite PDL provokatorių!“ Tai Paniukovo komisijos darbas. Kaliniai kūrė savo atsakymus, norėdami neutralizuoti lapelių poveikį. Virš miesto statybų iškilęs aitvaras išmėto pačių kalinių lapelius ant miesto⁶⁶.

Gegužės 30-oji. 5-asis lagerio skyrius. 10 valandą ryto keturi ugniagesių automobiliai ir karininkų būrys, vadovaujamas generolo Semionovo, šaudydami į viršų ir į žemę priešais save, įėjo į zoną. Juos pasitiko maždaug pusantro tūkstančio kalinių minia. Iš paskutiniųjų eilių kažkas šūktelėjo: „Vyručiai, muškite juos, apsupkite! Atskirkim nuo sargybinės! Mirtis budieliams!“ Išsigandę karininkai atsitraukė. Ugniagesiai, nė nespėję išvynioti vandens žarnų, pasuko automobilius atgal: į juos pasipylė akmenų kruša. Per sumaištį vienas automobilis prie stulpo prispaudė karininką Kačajevą.

Gegužės 31-oji. 4-asis lagerio skyrius. Miesto statybų aptvaruose likę lagerininkai kalbėjo su generolu Goglidze, su komisija atvykusiu į zoną. Pokalbis nieko gero nedavė. Lagerininkai grįžo į gyvenamąją zoną. Lyg herojus, grįžusius iš kovos lauko, juos pasitiko iškilmingas katilinės sirenos kauksmas. Gindamiesi nuo provokacijų, lagerio skyriai įkūrė savigny nos būrius⁶⁷.

Birželio 1-oji. 1-asis lagerio skyrius. 13 valandą lagerio administracijos darbuotojai, susirinkę bylas ir dokumentus, demonstratyviai paliko kabinetus ir išėjo už sargybinės. Iš jų patirta, kad rytinė pamaina - 1400 kalinių - Medvežij Ručej kasybos gamybinėje zonoje atsisakė dirbti ir liko objekte. (Iš rūdyno iki streiko pabaigos jie taip ir neišėjo.) Dieninės pamai-

nos iš gyvenamosios zonos į darbą neišvedė. Į lagerio skyrių rūdyno kaliniai permetė lapelį „Kodėl mes streikuojame“, kuriame išdėstė savo reikalavimus⁶⁸.

5-asis lagerio skyrius. Čia daug kartų per radiją nuskambėjo raginimas tiems, kurių kalinimo laikas jau baigiasi. Jiems su savo daiktais siūlyta išeiti prie sargybinių. Susirenka keli šimtai žmonių. Juos išsiunčia į kuriąmą naują lagerį, bet ten palieka ne visus, o išrūšiuoja: dalis gauna komandą „į zoną žengte marš“, o dalis - į „draudžiamąją zoną“ - „veidu žemyn gulk“. Gulinčiuosius įlaipina į sunkvežimius, pridengia brezentu ir išveža į „Vakarų“ šachtos lagerį arba į lagerio punktą Kupec. Tą pačią dieną zonoje likę skundikai bando padegti maisto sandėlį. Kalinių sargybiniai provokaciją sustabdo. Nutarta daugiau už zonos nieko neišleisti⁶⁹.

4-asis lagerio skyrius. Sužlugdytas skundikų bandymas organizuoti tarpnacionalines skerdynes, supjudžius čečėnus ir Kubanės kazokus, ukrainiečius ir lenkus. Komitetas įkūrė specialią komisiją, kuri turėjo atidaryti operatyvinio skyriaus seifus, kad būtų galima išsiaiškinti ir nukenksminti lagerio administracijos bendrininkus. Sąrašuose būta 620 žmonių - kas penktas kalinys. Nutarta juos teisti atvirai. Tris išsiuntė už zonos. Kiti parašė atgailos laiškus „Kaip mane užverbavo skundiku“, - vyriausybinei komisijai⁷⁰.

Birželio 2-oji, 3-iasis lagerio skyrius. Neįprastu laiku katorgininkai iš objektų buvo grąžinti į zoną. Jiems pareinant, lagerio apsauga sustiprinta, pastatyti kulkosvaidžiai.

Birželio 3-ioji. Jau savaitę streikuoja 4-oji, 5-oji ir 6-oji zonos. 3-iojo lagerio skyriaus tą dieną neišvedė į darbą, o prisidengus gamybiniu poilsiu, visą dieną laikė lageryje. Kalinių susirinkimui lagerio viršininkas kapitonas Tarchovas negalėjo paaiškinti, kuriam reikalui sustiprinta apsauga.

1-asis lagerio skyrius nusprendė įkurti komitetą (atstovybę), o streikui vadovauti pasiūlė Pavlui Frenkeliui.

Birželio 4-oji, 1-asis lagerio skyrius. Į kalinių bendrą susirinkimą atvyko šio lagerio viršininkas majoras Nefedjevas, Gorlago (PDL) kontrahentų darbų valdybos viršininkas papulkininkis Černiakas ir vyresnysis medicinos tarnybos leitenantas Pavlikovas. Kultorgas Jevdokimovas perskaitė dokumentą „Kodėl mes streikuojame“. Savo pretenzijas išsakė dalis kalinių. Tuo metu savanoriška lagerio apsauga, kurią sudarė kaliniai, virš stacionaro, kur buvo ligonių, stogo pastebėjo dūmus. Lagerininkai užgesino

kylantį gaisrą ir nustatė, jog čia padegta. Kažkieno jau iš anksto iškvieštų ugniagesių automobilių nė neprireikė. Supratę, jog tai provokacija, minia sutankino savo gretas ir viršininkus išstūmė už sargybinės. Ten buvo nuvarytas ir pats padegėjas, kurį sugavo kaliniai. Administracija streikuojantiems perpus sumažino maisto davinį. Lagerininkai į tai atsisakė būti tikrinami - daugiau į zoną prižiūrėtojų neišleido. Komitetas (atstovybė) įkūrė tyrimų grupę (Galemas, Voljanas, Bykovskis) ir agitacijos bei propagandos grupę su Kasilovu priešakyje. Tą dieną Kasilovas parašė savo kreipimąsi į kalinius „Broliai belaisviai“, norėdamas įtikinti abejojančius ir tuos, kurie bijo streiko padarinių, likti zonoje, neišeiti iš lagerio, aktyviai veikti.

3-iasis skyrius. Kameros „kūjamušės“ banditai pradėjo riaušes su Ivano Vorobjovo kameros įnamiiais. Konfliktas baigėsi banditų pabėgimu iš ŠIZO į apsaugos divizioną ir kalinių sušaudymu gyvenamojoje zonoje. 4 žmonės nušauti, 17 sužeistų, iš kurių vėliau 2 mirė nuo žaizdų. Išjungusi elektrą administracija pabėgo iš zonos. Prie klubo iškeliami šūkliai ir skydas su kalinių reikalavimais. Iškeliamos juodos vėliavos.

Birželio 5-oji. Šią dieną visi Gorlago skyriai, išskyrus 2-ąjį, kuris jau išėjo į darbą, ima streikuoti.

Išplėstiniame 1-ojo lagerio skyriaus komiteto posėdyje, pakvietus kiekvieno barako ir netgi sekcijos atstovus, kaliniai svarstė Frenkelio dokumento „Kodėl mes streikuojame“ pataisas ir pareiškimo SSRS AT prezidiumui tekstą (kopija - SSRS Vidaus reikalų ministrui).

Iš 3-iojo lagerio skyriaus kitą dieną po sušaudymo niekas iš prižiūrėtojų ir operatyvininkų zonoje nepasirodė, ir kaliniai į darbą neišėjo. Per naktį katorgininkų apsauga dar labiau buvo sustiprinta. Bendras susirinkimas klube nutarė nužudytųjų ir mirusiųjų nuo žaizdų kūnų administracijai neatiduoti, kol atvyks iš Maskvos komisija, juodas vėliavas pakeisti raudonomis, parįstomis gedulo juostomis, leisti dirbti virtuvei, pirčiai ir t.t., atleisti vieni kitiems klaidas ir nusižengimus (tik 14 kalinių buvo pasiūlyta palikti zoną: žinomiems skundikams, brigadininkams, darbų skirstytojams, ir šie rytą visi išėjo)⁷¹.

Birželio 6-oji. Iš Maskvos atskrido komisija, vadovaujama SKM pulkininko Kuznecovo. Įvairiuose lagerio skyriuose jis pasirodė skirtingai: kartais - kaip asmeninis Berijos referentas, o kai kuriais atvejais - kaip VRM Kalėjimų valdybos viršininkas. Komisijos narius jis pristatė šitaip: SSRS

VRM Konvojinės kariuomenės viršininkas generolas leitenantas Sirotkinas (kitais duomenimis - Seredkinas)⁷², partijos CK atstovai Kiseliovas ir Michailovas. Kiseliovas sakėsi esąs komisijos sekretorius.

1-ajame lagerio skyriuje naktį, kai labai snigo ir siaustė miglos, vienas karininkas bandė atbulas įeiti į zoną pro tvoroje iškirptą plyšį, norėdamas sudaryti pabėgimo iš zonos įspūdį. Provokacijai užkirto kelią savanoriška lagerio apsauga. Į įvykio vietą pakviestas lagerio viršininkas Nefedjevas karininko ir apsaugos, perkirpusios vielą atkampiausioje vietoje, už ūkio kiemo, veiksmų paaiškinti negalėjo.

3-iasis lagerio skyrius. Tą dieną prie klubo buvo laidojami kaliniai, nužudyti birželio 4-ąją ir mirę nuo žaizdų. Bendram susirinkimui klube perskaitomas ir apsvarstomas pirmasis katorgininkų skundo, adresuoto SSRS vyriausybei ir vyriausybinei komisijai, variantas. Pirminio teksto autoriai - kaliniai Bondarenka ir Koliašnikovas.

5-asis lagerio skyrius. Čia pasirodė iš Maskvos atvykusi Kuznecovo komisija. Derybos užtruko beveik penkias valandas. Dėstydami savo skundus ir pretenzijas, lagerininkai pareikalavo atkasti apsaugos kareivių nušauto kalinio Aleksandro Popovo kapą (palaidoto per 20 metrų nuo draudžiamos zonos); jį atkasus nustatyta: jo krūtinėje buvo 4 kulkoj, o gydytojų kortelėje užrašyta - „ištiko mirtis plyšus širdžiai“⁷³. Komisija įsitikino, kad kaliniai teisūs, ir užtikrino, kad į juos daugiau niekas nešaudys, o už streiką niekas nebus baudžiamas. Tačiau iš visų reikalavimų punktų komisija sutiko patenkinti tik kai kuriuos: leido nuimti numerius nuo drabužių, grotas - nuo langų, spynas - iš barakų durų, leisti be apribojimų susirašinėti su artimaisiais, sumažinti darbo dieną iki 8 valandų ir įvesti darbo įskaitas, t. y. politkalinių teises sulyginti su kriminalistų padėtimi. Tęsti deryboms lagerininkams buvo siūloma išsirinkti delegatus, o kitiems - eiti į darbą. Komitetas (pirmininkas - Pavlas Filnevas, buvęs Raudonosios armijos karininkas) buvo tos nuomonės, kad į darbą nereikėtų eiti, kol nepatenkins pagrindinio reikalavimo - peržiūrėti bylas. Kuznecovo komisija paaiškino, jog neturinti įgaliojimų čia pat, vietoje, peržiūrėti bylų, todėl žadėjo visus skundus perduoti Maskvai. Didesnioji lagerininkų dalis jo pažadu patikėjo. Nepaisant nuovargio, komisija panoro patikrinti maisto sandėlį, kioską, kepyklą. Nei vagysčių, nei trūkumų sandėly ji neaptiko, o miltų kepykloje rado net šiek tiek daugiau. Komisijos nario Michailovo vadovaujama komisija reviziją darė dvi dienas⁷⁴.

4-asis lagerio skyrius. J. Griciakas savo atsiminimuose rašo, kad tą dieną Maskvos komisija apsilankė ir 4-ajame Gorlago skyriuje. Tačiau ji, anot G. Klimovičiaus, pas juos atėjo tik po to, kai jau susitiko su visais kitais skyriais, t. y. birželio 9-ąją.

Birželio 7-ąją Kuznecovo komisija atvyko į 6-ąjį (moterų) lagerio skyrių. Pokalbiai visur vyko maždaug vienodai: netoli nuo sargybinės pastatydavo stalus, apdengdavo raudonomis staltiesėmis, vienoje pusėje susėdavo „generolai“, kitapus - kalinių delegatės. Už sargybinės stovėjo kareivių grandis su automatais. Visur Kuznecovas reikalavo nedelsiant eiti į darbą, žadėjo patenkinti dalį kalinių reikalavimų. Šūksniais „Ura!“ kalinės pritarė komisijos leidimui nuo drabužių nuardyti numerius ir čia pat juos nuplėšė. Lygiai taip pat jos patenkintos sutiko žinią, kad nebus ribojamas susirašinėjimas su artimaisiais, kad bus leidžiama pasimatyti su giminėmis. Moterys liovėsi badavusios.

3-iasis lagerio skyrius. Zonoje - anarchija, kriminalistai plėšia asmeninių daiktų kamerą, klubą, iš kai kurių kalinių atiminėja maisto produktus ir pinigus. Bendrame susirinkime katorganinkai nusprendė įkurti komitetą, kuris vadovaus streikui.

Birželio 8-oji. Į lagerio 1-ąjį skyrių atvyko Kuznecovo vadovaujama Maskvos komisija. Su ja derėjosi Komiteto nariai Ivanas Kasilovas, Pavlas Frenkelis, Michailas Izmailovas. Kalinys Dubasovas papasakojo, kaip operatyvinio skyriaus darbuotojai juos muša, apie „ledo karcerį“. Kalbėjo ir užsieniečiai reikalaudami juos išleisti tėvynėn. Komisija zonoje buvo 40 minučių. Kuznecovas pasakė neturįs laiko išklausti visų, siūlė išrinkti 10 delegatų - po 5 žmones iš gyvenamosios ir gamybinės zonų. Su jais komisija vakare ir pratęs derybas. Tačiau ji nei šį vakarą, nei kitomis dienomis daugiau 1-ajame lagerio skyriuje nepasirodė. Kaliniai nusprendė toliau tęsti streiką, kol bus patenkinti visi jų reikalavimai.

3-iasis lagerio skyrius išsirinko komitetą, kurio pirmininku tapo buvęs sovietinės armijos karininkas Borisas Šamajevs. Agitacinis-propagandos darbas buvo pavestas Leonardui Doroninui, ūkinis-buities - Cygankovui ir Koroliui, už lagerio apsaugą ir naktines sargybas atsakomybės ėmėsi Zagoruiko ir Nikolajevs. Piotro Tarkovcadės grupė talkino ir padėjo mažaraščiams parašyti vyriausybinei komisijai individualius skundus.

Birželio 9-oji. Maskvos komisija apsilankė 4-ajame lagerio skyriuje. Už derybų stalo su ja atsisėdo kalinių delegatai Vladimiras Nedorostkovas,

Jevgenijus Griciakas, Grigorijus Klimovičius ir dar trys lagerininkai. Jie pateikė komisijai kalinių reikalavimus. Kuznecovas ultimatyviai reikalavo, kad kaliniai eitų į darbą. Jie sutiko tai daryti nusiraminę, kad dalis jų reikalavimų jau patenkinti, o kitus komisija perduosianti Maskvai. Kuznecovas žadėjo, kad nė vienas nebus išvežtas iš lagerio, kol nebus visiškai patenkinti kalinių reikalavimai, ir niekas nebus represuojamas.

4-oji, 5-oji ir 6-oji zonos išėjo į darbą (taip pranešė J. Griciakas, o G. Klimovičius pateikė visai kitą datą, kada jie išėjo į darbą, t. y. birželio 6-ąją).

1-ajame ir 3-iajame Gorlago skyriuose streikas tebesitęsė. Į kalėjimo, esančio šalia 3-iojo skyriaus, kiemą įvažiavo ugniagesių automobiliai tariamai „maišto malšinti kalėjime“. Grupė katorgininkų, reikalaujančių išsinešdinti, juos apmėtė plytomis. Konfliktui kelią užkerta Šamajevas. Bendrame kalinių susirinkime jis paaiškina, jog kalinių streiko taktika turi būti kitoniška: reikia taikiai laukti vyriausybės komisijos, vengti konfliktų, o pasipriešinimas - tai avantiūra, vedanti prie naujų sušaudymų. Pirmieji šūkiai zonoje buvo pakeisti kitais, sovietinio turinio.

Birželio 10-oji. Gorlago 1-asis skyrius. Gamybinės zonos kaliniams neįsivadė maisto daavinio. Frenkelis sukvietė komiteto narius posėdžiui. Protestuojant nutarta paskelbti bado akciją. Atsakydama lagerio administracija gyvenamąją zoną atskyrė nuo gamybinės draudžiama juosta ir šitaip nutraukė jų tarpusavio ryšius.

3-iasis lagerio skyrius. Atvyko Maskvos komisija, ją atlydėjo Gorlago viršininkas Semionovas ir zonos lagerio administracijos darbuotojai. Visų kalinių vardu komiteto narys Tarkovcadė pasiūlė lagerio administracijai palikti zoną: derėsimes, kai jos čia nebus. Šis noras buvo išpildytas. Tačiau Kuznecovas atsisakė patvirtinti komiteto įgaliojimus koku nors dokumentu, atsisakė apžiūrėti lagerį ir išklaustyti kalinių, laukusių komisijos prie savo barakų. Užtat pareikalavo, kad zonoje nedelsiant būtų atstatyta „sena tvarka“: įsileisti prižiūrėtojus, operatyvininkus ir rytoj pat išeiti į darbą, atiduoti užmuštųjų palaikus, išrinkti deryboms su komisija 5 delegatus ir juos atsiųsti į štabą. Apmąstymams katorgininkai gavo valandą laiko, vėliau, po antrojo ultimatumo, - 15 minučių. Net po trečiojo prašymo, kai mandagia forma į komisijos pirmininką Kuznecovą kreipėsi komiteto nariai Zaparenka, Voždevas, Jevtenka, Korolis ir Šamajevas, kad jis dokumen-

tu patvirtintų, jog komisiją į Norilską atsiuntė sovietinė vyriausybė, atsakymo kaliniai negavo. Supratę, kad turi reikalą su paprasta VRM komisija, kurios darbuotojus kaliniai ir norėjo apskusti, katorgininkai atsisakė su ja derėtis. Daugiau komisija lagerio 3-iajame skyriuje nepasirodė, o į lagerininkus kreipėsi tik per radiją. Bendram kalinių susirinkimui klube Šamajevs, Doroninas ir Tarkovcadė pareiškė, kad pasirengę išeiti už lagerio deryboms su komisija. Tačiau susirinkusieji, baimindamiesi dėl jų likimo, kategoriškai uždraudė komiteto nariams tai dalyti. Po valandos, kai komisija išvyko, jos nurodymu maisto norma katorgininkams buvo sumažinta 50 proc., neišskiriant nė sužeistųjų, invalidų bei ligonių.

5-asis lagerio skyrius. Sužinota, kad 5 kalinių delegatai išvežti nežinia kur. Juos žadama po kelių dienų grąžinti, bet dar jie negrąžinti.

Birželio 11-oji. 1-asis lagerio skyrius. Komiteto niais Levas Kovalenka nunešė į sargybinę ir per kapitoną Nefedjevą perdavė ryšulį su užrašu „Maskvos komisijai“. Pakete buvo kreipimasis „Į SSRS AT Prezidiumą“, laiškas SSKP CK, kalinio Dubasovo laiškas rašytojui Iljai Erenburgui, „Lagerio 1-ojo skyriaus tvarkos palaikymo ir jo gyvenimo įvykių registracijos žurnalas“. (Maskvos komisija šiuos dokumentus perduos Krasnojarsko VSK valdybos tardytojams.)

3-iasis lagerio skyrius. Bendrame susirinkime kaliniai nusprendė nusiųsti laišką K. Vorosilovui ir G. Malenkovui prašydami, kad į Norilską atsiųstų vyriausybinių komisiją. Po 2 prašymo egzempliorius įteikė Gorlago viršininkui Semionovui ir 3-iojo lagerio skyriaus viršininkui Tarchovui. Nė vienas iš jų laiško į Maskvą neišsiųs. Kariškių apsauga nuo šios dienos uždraudė laisvai samdomiems medicinos darbuotojams įeiti į lagerį.

Birželio 12-oji. 1-asis lagerio skyrius. Rytą lagerio dailininkas Samodurovas prie valgyklos iškėlė raudoną vėliavą ir šūkius, šlovinančius partiją ir vyriausybę. Vakare apsauga iš Medvežij Ručej rūdyno į lagerį atvedė gamybinės zonos kalinius. Zonos apsauga buvo sustiprinta, kulkosvaidžiai pūpsio iš bokštelių, stovi ant kelio.

Birželio 13-oji. 1-asis lagerio skyrius. Per radiją (garsiausiai įtvirtinti aplink visą zoną) pulkininkas Kuznecovas įsako kaliniams išeiti už zonos. Jis šaukia: „Išlaužkite langus ir duris! Nebijokite Frenkelio ir Kasilovo! Muškite juos! Pjaukite!“ Supratę, kad tolesnis pasipriešinimas gresia kraujo praliejimu, komitetas įsako kaliniams išeiti iš zonos. Sargybinėje

apsauga iškart areštuoja Frenkelį, Kasilovą, Kovalenką, Izmailovą, Galemą ir dar du komiteto narius ir išsiunčia į Gorlago centrinį baudos izoliatorių.

Birželio 14-oji. 1-asis lagerio skyrius išėjo į darbą. 3-iasis, vienintelis Gorlage, tebestreikuoja. Į Norilską atskrido SSRS prokuratūros atstovas Vavilovas, valstybinis III klasės justicijos patarėjas.

Birželio 15-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Čia apsilankė Vavilovas. Su kapitonu Tarchovu jis apėjo zoną, pagyrė sovietinio turinio šūkius ir zonoje palaikomą tvarką, apžiūrėjo stacionare gydomus sužeistuosius ir ligonius, invalidus barakuose. Pastarieji jam padarė ypač sunkų įspūdį. Jam taip pat buvo įteiktas K. Vorosilovui adresuoto katorgininkų prašymo egzempliorius.

Birželio 16-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Kuznecovas per radiją kreipiasi į katorgininkus. Jis aiškina, jog komisijos pastangomis vyriausybė leido patenkinti dalį jų reikalavimų: nuimti numerius nuo rūbų, grotas - nuo langų ir spynas - iš durų, viena valanda sutrumpinti darbo dieną, vietoj 2 laiškų per metus galima bus rašyti kartą per mėnesį ir t.t. Kuznecovas žada „išaiškinti atsitikimą, kai 3-iajame skyriuje birželio 4 dieną buvo panaudotas ginklas“. Išgirdę apie „ginklo panaudojimą“, 336 katorgininkai išeina iš lagerio - jie nesuprato, apie ką jis kalba. Komitetas tęsia aiškinamąjį darbą.

Birželio 17-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Kuznecovo komisija organizuoja „psichinę ataką“: „Lagerį staiga apsupa viskam pasiruošę ginkluoti kareiviai. Jie prigula prie kulkosvaidžių. Jiems iš paskos pasirodo prižiūrėtojai su kirviais ir spygliuotoje tvoroje padaro išėjimus. Atidaromi visi vartai. Per radiją Kuznecovas kreipiasi į lagerininkus, ragindamas susidoroti su komiteto nariais ir išeiti iš lagerio“, - taip aprašo komisijos veiksmus B. Šamajevas. Iš lagerio daugiau nė vienas žmogus neišeina. „Psichinės atakos“ buvo kartojamos.

Birželio 22-oji. 4-asis lagerio skyrius vėl atsisakė išeiti į darbą, reikalaudamas grąžinti areštuotus draugus: iš 4-ojo lagerio skyriaus varydama kalinių koloną į 5-ąjį skyrių, apsauga tundroje sustabdė lagerininkus ir iš 100 žmonių atskyrė 7, kuriuos areštavo ir kažin kur išvežė. Jie visi buvo lagerio aktyvistai, streiko pirmojo etapo dalyviai⁷⁵.

Kasdien tardomi 1-ojo lagerio skyriaus komiteto nariai. Tą dieną areštuotam Frenkeliui pateikiami dokumentai „Kodėl mes streikuojame“, laišk-

kai „SSRS AT Prezidiumui“, SSKP CK ir kiti, kuriuos lagerininkai įdavė Maskvos komisijai, o jie pateko į tardytojų rankas.

Birželio 24-oji. 5-asis lagerio skyrius. 700 lagerininkų iškviesti į etapą. Tarp jų - lagerio aktyvistai, streiko pirmojo etapo dalyviai. Etapas atsiskaido - išeiti iš zonos. Konvojus pabandė panaudoti ginklą, ir 2 kaliniai buvo nušauti. Lageris vėl pakėlė juodą vėliavą su raudona išilgine juosta. Prasi-dėjo antrasis streiko etapas⁷⁶.

6-asis lagerio skyrius. Čia naktį taip pat buvo areštuojamos moterys - derybų su Kuznecovo komisija dalyvės. Po jų arešto iš ryto prasideda ant-rasis streiko etapas⁷⁷.

Birželio 26-oji. Maskvoje areštuojamas L. Berija, bet kol kas apie tai niekur pranešimų nėra. Norilske vėl streikuoja 4-asis, 5-asis ir 6-asis Gorla-go skyriai, be to, dalis 5-ojo skyriaus kalinių (1300-1500 žmonių) liko staty-bose, kiti - gyvenamojoje zonoje. Į statybvietais tris dienas neatgabeno maisto. 3-iasis lagerio skyrius tebetęsia protesto streiką. Kadangi sistemingai trūko maisto (jau septyniolika dienų katorgininkai tegauna perpus mažesnę mai-s-to davinį), zonoje kai kurie kaliniai susirgo dizenterija. Kalinys Piotras Mi-kolaičiukas pagamina savo darbo poligrafinio šrifto liejinius. Tuo pasinau-doję, katorgininkai nutaria išleisti lapelį - kreipimąsi į Norilsko gyventojus.

Birželio 27-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Aitvaras virš Norilsko miesto iš-barsto pirmojo katorgininkų lapelio egzempliorių šūsnį: „Mus šaudė ir kan-kina badu. Reikalaujame vyriausybės komisijos. Prašom, kad sovietiniai piliečiai praneštų vyriausybei apie savavališką elgesį su Norilsko kaliniais. Gorlago katorgininkai“.

Birželio 29-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Naktį į lagerį buvo atėję girtas Polstianojus, diviziono viršininkas, lagerio viršininkas Tarchovas, operaty-vinis įgaliotinis Kalašnikovas ir apsaugos diviziono štabo viršininkas Niki-forovas su dviem automatininkais. „Ugnis į fašistus!“ - rėkavo majoras Polstianojus, po to atsisukęs užpakaliu ir susilenkęs keikėsi ir šaukė: „Štai jums kas, o ne vyriausybės komisija!“ Rytą katorgininkai išleido lapelį su kreipimusi į kareivius: „VRM kariuomenės kariai! Nepaliekite broliško kraujo! Tegyvuoją taika, demokratija ir tautų draugystė!“ Nuo šios dienos katorgininkams atstatė ankstesnįjį dienos maisto davinį.

Birželio 30-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Per skyriaus štabą iškviesta „grei-toji pagalba“: susirgo kalinys Andrejukas. Gydytojų kalinių nuomone, jam tuoj pat reikia daryti operaciją. Lagerio skyriuje po to, kai apsauga uždrau-

dė medikams įeiti į zoną, jie net negalėjo prieiti prie vaistų. „Ligoniui - peritonitas“, - tokia buvo gydytojų kalinių diagnozė. „Labai išsekęs“, - jiems prieštaravo „greitosios pagalbos“ gydytojai ir po dviejų valandų grąžino ligonį į lagerį. Andrejukas mirė. Jis taip pat buvo palaidotas gyvenamojoje zonoje, kol atvyks vyriausybinių komisija. Šiam įvykiui atminti irgi išleistas lapelis.

Liepos 1-oji. Lagerio punktas Kupec. Pakarti vienas šalia kito veidas į veidą ant džiovyklos sijos du 1-ojo lagerio skyriaus komiteto nariai - Stavaras Voljanas ir Anatolijus Bykovskis. Ant kiekvieno kūno matyti įbrėžimai, mėlynės - mušimo žymės.

5-asis lagerio skyrius. Maskvos komisija *in corpore* pasirodė sargybinėje. Kuznecovas pareikalavo pašalinti vėliavą, išrikiuoti kalinius ir išvesti iš zonos. Jis pasakė: „Gaišatis peraugo į kontrrevoliucinį maištą. Maištininkai išsirinko valdžios organus, teismą, sudarė neteisėtus gynybos organus. Nepaklausius konvojus panaudos ginklą!“ Jį palaikė Vavilovas. „Atsitokėkite: jus pastūmėjo eiti prieš sovietinę valdžią!“ - kalbėjo jisai. Maždaug pusė kalinių išėjo iš lagerio, kiti išsislapstė barakuose. Kareiviai iš automatų ir kulkosvaidžių ėmė šaudyti. Kiek buvo aukų? Dar kartą perskaitykime V Tretjakovo laišką: „Į vieną baraką buvo sunešti užmuštųjų ir sužeistųjų daiktai. Jų buvo 58 ir 128. Geras mano pažįstamas Vasilijus Solovjovas šiuos daiktus inventorizavo“⁷⁸. Gydytojo S. Znamenskio, skrodžiusio lavonus, žodžiais, nušauta buvo daugiau kaip 20 žmonių; jis išlaikė 19 kulku, kurias išėmė iš jų kūnų. Albino Kruševičiaus skaičiavimais (jis su kitais nužudytųjų kūnus nešė į skrodimo vietą), užmuštųjų buvo 26. Komiteto narys Julius Aleknavičius sakė, jog tą dieną nušauta 49, o sužeista daugiau kaip 100. Matyt, inventorizacijos metu buvo suskaičiuotos visos aukos nuo gegužės 26-osios iki liepos 1-osios.

Liepos 2-oji. Maskvoje darbą pradėjo SSKP CK plenumas, kuriame svarstomas klausimas „Apie antipartinę ir antivalstybinę L. Berijos veiklą“. Pranešimų apie tai nei spaudoje, nei per radiją dar vis nėra.

Liepos 3-ioji. 4-asis lagerio skyrius. Maskvos komisija siūlo išvežti invalidus (o jų iš 5200 lagerininkų - 700); tvorose iškerpami keturi išėjimai. Vis daugiau bėglių išeina už sargybinės. Komitetas, matydamas, kad tęsti streiko dauguma kalinių nenori, nutaria visus išvesti už zonos. Sprendimas buvo savalaikis, nes po 2,5 valandų buvo rengiamasi lagerininkus sušaudyti⁷⁹. Tą pačią dieną areštuoti komiteto vadovai ir aktyvistai.

Liepos 6-oji. Liepos 6-osios naktį į 7-ąją kareiviai atėjo į 6-ąją (moterų) zoną „nuraminti maišto“. Išardę spygliuotą aptvarą, atidarę sargybinės vartus, į zoną pasuko ugniagesių automobilius, ir į moteris buvo nukreiptos didelio spaudimo vandens čiurkšlės. Padėję ginklus, kareiviai paėmė lazdas ir ėmė jomis pliekti moteris kur papuolė, o po to jėga išvilko į tundrą, už zonos. Trys moterų grandinės - jos, susiėmusios už rankų, stovėjo ir šaukė: „Mirtis arba laisvė!“ - buvo pralaužtos. Lagerį imta rūšiuoti: aktyviasias vedė į vieną pusę, o likusias per tundrą varė į kitą lagerį. Sužeistosioms medicininės pagalbos niekas neteikė. Komiteto narės Marija Nič, Lina Petroščiuk, Lidija Dauge, Stefanija Kovai', Hana Mazepa, Lesia Zelinskaja, Irena Martinkutė, Asta Tofri, Marija Čiorna buvo areštuotos ir įgrūstos į 4-ojo ir 6-ojo lagerių skyrių baudos izoliatorius.

Sukilimas buvo numalšintas 1-ojoje, 4-ojoje, 5-ojoje ir 6-ojoje zonose, kaliniai išėjo į darbą. Komitetų nariai, agitatoriai, kultorgai ir kiti aktyvesni lagerininkai, buvo žiauriai sumušti (dėl to priekyje kareivių dažniausiai išrikiuodavo kriminalistus, skundikus ir kitus lagerio administracijos bendrininkus), o kai kurie po ligoninės, kur jiems susiuvo žaizdas, buvo išvežti į čionykščius kalėjimus. Ir dieną, ir naktį vyko tardymai.

Likusi visiškai viena toliau tebestreikavo katorgininkų 3-ioji zona.

Liepos 9-oji. Vėlai vakare per radiją nuskambėjo pranešimas apie SSKP CK plenumo nutarimus ir apie Berijos, Goglidzės ir kitų jo artimiausių padėjėjų areštą. Tuo metu tardytojo kabinete buvęs 4-ojo lagerio skyriaus kalinys G. Klimovičius girdi šią stulbinančią naujieną. Tardymas nutrūksta. Naujiena pasiekia ŠIZO.

Liepos 10-oji. Naktį per radiją naujasis Gorlago viršininkas generolas Cariovas ir pulkininkas Kuznecovas kreipiasi į 3-iojo skyriaus kalinius, ragindami nutraukti „antitarybinį maištą, nuimti „antitarybines vėliavas ir šūkius“, neleisti „antitarybinių proklamacijų“. Vakare Kuznecovo komisija skubiai išvyko iš Norilsko - pasirodė laikraščiai su oficialiu pranešimu apie Berijos areštą. Apie tai sužinojo ir visų Gorlago skyrių, išskyrus 3-įjį, kaliniai. 3-iojo skyriaus katorgininkai sudarė savigynos būrius zonai ginti nuo galimo kriminalistų įsiveržimo. Zona padalyta į 4 ruožus, paskirti vyresnieji, atsakingi už ruožus, barakus, sekcijas. Jų buvo 88 žmonės. Nustatytos vietos, kur buvo budima ištisą parą, patrulių stebėjimo punktai.

Liepos 16-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Komitetas sužinojo, jog 2-ojo barako rūsyje komiteto nario Ivano Vorobjovo nurodymu kriminalistas Ignatjevas organizavo kalvę, kurioje iš langų grotų buvo gaminami smailgai ir peiliai savigynos būriams apginkluoti. Komiteto nutarimu kalvė uždaryta ir užantspauduota, o prie įėjimo pastatyta sargyba, budėjusi visą parą.

Liepos 18-19-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Per radiją kasdien skamba naujojo Gorlago viršininko Cariovo raginimai: kalinių protestą jis vadina antitarybiniu maištu ir grasina rūsčiai susidoroti.

Liepos 20-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Iš atsitiktinai į lagerį patekusio laikraščio kaliniai sužinojo apie Berijos areštą. Tą dieną komitetas dar vieną laišką parašė K. Vorosilovui ir G. Malenkovui, prašydami atsiųsti į Norilską vyriausybinių komisiją. „Prašymas“ užklijuotame voke įteiktas lagerio skyriaus viršininkui Tarchovui, kad šis išsiųstų pagal adresą, bet į Maskvą jis, žinoma, išsiųstas nebuvo. Per vyresniąją operatyvinę įgaliotinę Jegorovą katorganinkai kombinato politinio skyriaus viršininkui įteikia laišką, prašydami atvykti į lagerį. Bet atsakymo katorganinkai negavo, politinio skyriaus viršininkas nepasirodė.

Liepos 27-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Streikuojančių katorganinkų kova su Gorlago valdyba pasiekia kulminaciją. Pernelyg ilgai laukiant vyriausybinių komisijos atsirado abejojančių, svyruojančių, vieni pajuto bejėgiškumą, kiti - atkakliai norėjo veikti. Kaliniai Kirpičenkovas, Liubineckis, Michailovas ėmė raginti draugus pralaužti zoną ir užimti divizioną. Bendrame kalinių susirinkime komitetas paaiškino, koks avantiūriškas šis sumanymas.

Komiteto narys Ivanas Vorobjovas siūlo apsvarstyti jo „Programą“, kurią sudaro dvi dalys: „Mūsų trūkumai“ ir „Ką daryti“. Vorobjovas siūlo „aiškinti masėms, kad netikėtų sovietine vyriausybe, nes karinės organizacijos, karinės diktatūros dvasia lageryje“. Vorobjovo programa buvo visų atmesta, o pats jis pašalintas iš komiteto už tai, kad jau kitame barake įrengė kalvę šaltiems ginklams gaminti.

Tarp kalinių slankioja gandai, jog Kuznecovo komisija gali grįžti į Gorlagą, kai gausianti naujus įgaliojimus, kai apie viską praneš - sau palankioje šviesoje - vyriausybei apie Norilsko įvykius. Komitetas paveda Šamajevui numatyti tolesnių įvykių programą.

Liepos 29-30 dienos. Šamajevs parašė tezes „Kaip kalbėtis su vyriausybine komisija“. „Jei antrąkart atvyks Kuznecovo komisija, būtina ją apstulbinti kolektyviniu prašymu (lagerio skyriuje - 3,6 tūkstančio žmonių), kad būtų pakeistas nuosprendis - užuot nuteisus sunkiesiems katorgos darbamams, pasmerkti aukščiausiai bausmei - myriop sušaudant“. Jis teigė, kad toks neįprastas prašymas sukels rūpesčių Kuznecovo komisijai: tokio prašymo ji išspręsti savarankiškai negalėsianti (argi juokas - sušaudyti 3,6 tūkstančio žmonių!), ir ta aplinkybė privers į Norilską atvykti tikrąją vyriausybinių komisiją. Jo programos simbolinis šūkis „Mirtis arba laisvė!“ po sukilimo numalšinimo čekistų bus aiškinamas kaip sovietinei vyriausybei pateiktas ultimatas, kad visiems lagerio kaliniams būtų suteikta laisvė.

Rugpjūčio 4-oji. 3-iasis lagerio skyrius. Šią dieną suėjo lygiai du mėnesiai, kai katorgininkai pradėjo streiką. Rugpjūčio 3-iosios naktį į 4-ąją apie 23 val. 45 min. lagerį apsupo trys kareivių grandys, taip pat laisvai samdomi Norilsko piliečiai. Per garsiakalbius atkakliai buvo kartojamas reikalavimas išeiti iš lagerio. Nusprendęs, jog tai įprasta „psichinė ataka“, komitetas visiems savo nariams ir lagerio aktyvistams pasiūlė išsivaikščioti į barakus. Lageris jau miegojo, kai prie vartų iš dviejų pusių priartėjo automobiliai su automatininkais. Visu greičiu jie įsiveržė į lagerį ir ėmė šaudyti. Jau pirmais kulku pliūpsniais buvo sužeistas Šamajevs (vietoj ligoninės jį nusiuntė į kalėjimą). Nukrito paskutinė sukilėlių vėliava. Protestas buvo žiauriai numalšintas: nušauti 57, sužeisti 98 kaliniai, apie 100 katorgininkų, žiauriai sumuštų, sužeistų, įgrūsta į kalėjimus - į centrinį Gorlago ŠIZO, kur katorgininkus vis dar mušė 18 valandų (I. Kasilovo liudijimas⁸⁰), į Kolargoną, į lagerio punktą Kupec. Buvo areštuoti katorgininkų komiteto nariai Tarkovcadė, Doroninas, Gulis, Jevtenka, Kazlauskas, Mikolaičiukas ir kt. Prasideda tardymas byloje „apie antitarybinį ginkluotą sukilimą, kurį organizavo užzoninės jėgos“. Tardo Krasnojarsko VSK valdybos majoras Ušackis, vyresnysis leitenantas Leščenko, leitenantas Razumovas ir kt.

Rugpjūčio 27-oji. Didelė aktyvių Norilsko sukilėlių grupė iš Dudinkos etapu išsiunčiama į Krasnojarską. Areštuoti komiteto nariai ir aktyvistai pateko į VRM Krasnojarsko vidinį kalėjimą. Likusieji išgabenami į įvairius lagerius - į Magadano sritį, Kengirą (Džezkazganą), Mordoviją, į Irkutsko, Vladmiro ir Kurgano kalėjimus.

Netgi visiškai slaptose 1953 m. Norilsko kombinato darbo ataskaitose apie kalinių sukilimą buvo rašoma gana miglota, mįslinga kalba. Pavyzdžiui, „Metinėje ataskaitoje apie kapitalinius įdėjimus“, kuri saugoma Norilsko miesto valstybiniame archyve, pažymėta: „Nuo 1953-ųjų metų gegužės 26-osios iki rugpjūčio dėl daugelio aplinkybių, nepriklausančių nuo kombinato, statyba atsidūrė itin sunkioje padėtyje - tiek aprūpinant darbo jėgą, tiek tiekiant statybines medžiagas. Nuo gegužės 26-osios iki liepos pabaigos Gorlago režimo sąlygomis į Norilsko miesto įvairių objektų statybas - nikelio gamyklos, nikelio kasyklos, gamyklos Nr. 25 ir į kitas - pagrindinė darbo jėga visai nebuvo išvedama arba ją išvesdavo itin retai ir ne visos buvusios sudėties. Ši aplinkybė paralyžiavo taip pat visų pagrindinių statybinių medžiagų gamyklų darbą... Dėl viso to Norilsko miesto ir svarbiausių pramonės objektų statybos ilgoką laikotarpį geriausiu - vasaros - metu visiškai sustojo arba veikė itin lėtai ir tik kai kuriuose ruožuose. Kapitalinių įdėjimų planas per antrąjį ketvirtį įvykdytas 95,2 proc., o per III ketvirtį - tik 73,4 procento...“⁸¹

Nuostolių, kurių patyrė kombinatas per kalinių streiką, dydžiai kartojami daugelyje ataskaitų. Dažniausiai minimi 6 milijonų rublių nuostoliai. Bet kartais jie susiejami vien su statyba, o kartais - su viso kombinato darbu. To kaltininkais laikomi tai visi lagerio skyriai, tai vieni katorgininkai, kaip tai užrašyta Krasnojarsko krašto teismo B. Šamajevų grupės bylos nuosprendyje. O Norilsko lagerių prokuroro pavaduotojo J. Pavlovskio, vedusio katorgininkų (komiteto nario Aleksandro Gulio ir kt.) bylas, teigimu, nuostoliai sudaro 2-2,5 milijono rublių. Iš visko sprendžiant, kombinatui iš tikrųjų laikinai trūko pigios darbo jėgos, žlugo planas, bet matyti ir aki-vaizdžios pastangos streikui suversti padarytus neapskaičiuotus nuostolius.

Norilsko sukilimui numalšinti buvo sutelkta nemaža jėgų ir priemonių: savo pastangas sujungė „raudonieji“ ir „mėlynieji“ antpečiai - PDL ir Gorlago apsauga; yra žinių, jog specialiai šiai akcijai į Norilską, kaip rašo G. Klimovičius, „Jenisejaus upe buvo atplukdyti du „raudonųjų antpečių“ pulkai, kurie pakeitė vietinius⁸².

Puolant katorgininkų lagerį (3-įjį skyrių), taip pat buvo mobilizuoti civiliai asmenys - Norilsko komunistai ir komjaunuoliai, įmonių ir cechų

vadovai. Kaip prisimena S. Golovko, šie slinko trečioje grandinėje iš paskos kareiviams. Buvęs Gorlago 6-ojo lagerio skyriaus cenzorius I. Kisiliovas liudija, kad kalinių sukilimui malšinti buvo kviečiami visų lagerių valdybų darbuotojai, bet akcijos dalyvavo tik savanoriai⁸³.

Susidorojimo metodai su streikuojančiais buvo palyginti vienodi: iš pradžių įkalbinėjimai, raginimai išeiti iš lagerio, pirmiausia tuos, kurie nuteisti neilgam ir kurie nori, žadėdavo iš dalies palengvinti režimą, po to imdavo grasinti, o vėliau panaudodavo karinę jėgą ir techniką. Norint priversti kalinius, neišėjusius iš zonos, paklusti, keliose vietose būdavo perkerpama viela, ir pro laisvus tvoros tarpus automobiliais įvažiuodavo arba įeidavo automatininkai, pasidalindavę lagerį į sektorius ir vieną po kito užimdavo barakus, kur slėpdavosi lagerininkai. Čia pat kalinius išvarydavo už zonos komanduodami „bėgte marš, rankos už galvos“ (A. Liubčenka prisimena, jog kai kuriuose lagerio skyriuose būdavo liepiama ant kelių ropoti sargybinės pusėn pro automatais ginkluotą kareivių „koridorų“)⁸⁴. Malšinant sukilimą, plačiai buvo naudojamosi kriminalistų parama: pavyzdžiui, kaip prisimena B. Šamajevas, 3-iajame lagerio skyriuje „...malšinant protestą, kaliniai buvo mušami masiškai. Vyresnysis operatyvinis įgaliotinis Jegorovas organizavo specialią banditų grupę, kuriai vadovavo kalinys K. Borisenka, 1952 metais nužudęs vyresnįjį darbų skirstytoją Kučerevskį. Mušama buvo taip. Visi lagerio įnamiai buvo išvesti už zonos, o po to pavieniui kiekvienas turėjo prieiti prie sargybinės, kur prie stalo buvo patikrinama kalinio asmenybė pagal formuliarą. Po tokio patikrinimo kalinius vėl įleisdavo į zoną, o čia, prie pat įėjimo, paties vyresniojo leitenanto Jegorovo nurodymu Borisenkos banditų grupė kalinius mušdavo...“⁸⁵ O toliau mušėjau izoliatoriuose, į kuriuos uždarydavo aktyviausius lagerininkus. Ypač žiauriai mušė Gorlago centriniame ŠIZO, kur tuo metu jau dirbo vyresnysis leitenantas Širiajevas (tas pats, kuris Medvežkoj nušovė vieną tikintįjį, o antrąjį sunkiai sužeidė). Ne veltui kaliniai šį kalėjimą praminė „Širiajevo mėsos kombinatui“. Štai kaip prisimena I. Kasilovas: „1953 metų rugpjūčio 4-ąją buvo sumušti 85 žmonės - vieniems sulaužytos galūnės ir šonkauliai, beveik kiekvienam sumuštajam sužaloti vidaus organai. Po mano kameros langu be paliovos per 18 valandų buvo girdėti baisūs riksmas ir dejonės. Tuos, kurie rėkė ypač garsiai, per galvas mušė lentomis. Operacijai vadovavo leitenantas Širiajevas.

Egzekuciją vykdė viršila Beineris, vyresnysis seržantas Vorobjovas, ūkvedys Groševas (pažemintas karininkas) ir dar apie 10 žmonių - jaunesniųjų seržantų ir eilinių⁸⁶.

Šį vaizdą papildė kaip tik rugpjūčio 4 dieną į „Širiajevo mėsos kombinatą“ patekęs B. Šamajevas: „Netekęs daug kraujo, aš nusilpau ir netekau sąmonės. Atsigavau ir atsistojau, kai pajutau, jog mane muša. Mane mušė operatyvinis įgaliotinis viršila Kalašnikovas stebint kapitonui Tarchovui. Kai paprašiau neleisti tokio žvėriškumo - mušti sužeistąjį, Kalašnikovas mane ėmė pliekti dar žiauriau, ir aš netekau sąmonės. Štai tokios būklės mane, kaip pasakojo draugai, įmetė į „voronoką“ (suimtųjų automobilį - L. S.) ir išbogino į Gorlago centrinį izoliatorių (ŠIZO). Dvi paras buvau be sąmonės, o perrišo mane tik po 5 dienų... Kalinys A. Gulis, kurį irgi į izoliatorių atgabeno tuo pačiu automobiliu, matė, kaip ten elgėsi su manimi, netekusiu sąmonės po sužeidimo ir žvėriško Kalašnikovo mušimo. Jis pasakojo, jog mane, atgabentą į baudos izoliatorių, tiesiog iš automobilio išmetė ant žemės, o po to kažkoks prižiūrėtojas, užšokęs ant mano krūtinės, pasišokinėdamas kojomis mane ėmė trypti. Mušė taip pat vyresnysis leitenantas Nikiforovas, viršilos Kalašnikovas, Larinas, Beineris, prižiūrėtojai Vorobjovas, Šniperovas ir kiti“⁸⁷.

Norilsko sukilimas baisiai supykė ir įgąsdino lagerių valdybos darbuotojus. Pavyzdžiui, prieš puolant lagerį, buvo taip bijomasi, kad automobilių bortai buvo sustiprinti šarvuotais lakštais. Taip pranešė Gorlago transporto skyriaus viršininkas B. Kaširinas⁸⁸. Toks atsargumas buvo nereikalingas - pasipriešinimo kareiviams iš esmės nebuvo, lageris miegojo, absoliuti užmuštųjų ir sužeistųjų dauguma aukomis tapo būdami patalpose, tarp gultų. Tai rodo baudžiamosioje byloje esančios fotografijos. Tik nedidelė katorgininkų grupė bandė gintis smagiais ir verdančiu vandeniu, bet prieš kulkas ir sprogstamuosius paketus tokie „ginklai“ buvo juokingi. Tarp šturmuojančiųjų 3-iąją lagerio skyrių praktiškai nuostolių nebuvo, nė viename iš 13 B. Šamajevo grupės baudžiamosios bylos tomų nepaminėta nė vieno jų užmuštojo ar sužeistojo pavardė. Ko gera, nė vienas puolantysis nebuvo nė nubrozdintas.

Tuo tarpu kalinių aukos vis dar tikslinamos, nors tai padaryti beveik neįmanoma. Šiandien žinomi skaičiai oficialiame akte po 3-iojo lagerio skyriaus „nuraminimo“: buvo užmušta 57, o sužeisti 98 žmonės, taip pat skai-

čiai nuostolių, kuriuos patyrė, suskaičiavus 5-ojo lagerio skyriaus nuostolius - užmušti 58, sužeisti 128 žmonės. Prie šių aukų būtina pridėti kitas, kurios išaiškėjo gegužės-birželio mėnesiais, kai streiko išvakarėse kareiviai nušovė kalinius. Tai buvo 1 nušautasis ir 1 sužeistasis 1-ojo lagerio skyriaus kalinys, nežinomas 2-ojo lagerio skyriaus kalinių aukų skaičius, 6 užmušti ir nuo žaizdų mirę 3-iojo skyriaus kaliniai (plius - nuo peritonito miręs Andrejukas) ir 15 sužeistų, nušautas 4-ojo lagerio skyriaus kalinys Sofronikas, apie 10 aukų 5 lagerio skyriuje ir užmuštoji 6-ojo lagerio moteris, kurios pavardė nežinoma. Kapinių knygoje, kur paprastai įrašomi visi palaidotieji, yra eilutė, kad 1953 m. bendrajame kape palaidota 150 nežinamų mirusiųjų. Kaip pranešė K. Kolesnikova, dirbusi 1953 m. kapinėse prie Šmidtichos, kaip tik ten palaidotos sukilimo aukos, kur dabar stovi kryžius ir koplyčia, kuriuos sumūrijo „Memorialas“. Ten, ant broliškų kapų (palaikai buvo perlaidoti 1990 m. liepos 1 d.), užrašyta „Ramybė palaikams, garbė nekaltai represuotiems, amžina atmintis ir liūdesys dėl tų, kurie buvo GULAG’e“⁸⁹.

Už šias nekaltų žmonių žudynes nebuvo nubaustas beveik niekas. Tiesa, vėl buvo teisiamas V. Cygankovas, nušovęs kalinį Sofroniką, ir nuteistas 3 metus kalėti ir 2 metams apribojant pilietines teises. Buvo teisiamas ir Polstianojus, davęs įsakymą sušaudyti katorgininkus 1953 m. birželio 4-ąją. S. Golovko savo prisiminimuose rašo (jis buvo iškviestas į šį teismą kaip liudytojas, drauge su kitais trimis kaliniais), prie jų pripuolė Polstianojaus žmona, prašydama dovanoti majorui dėl jo sergančių vaikų, kurie buvo čia pat, salėje. Liudytojai kaliniai teismui pareiškė: jie atleidžia, nes mirusiųjų jau nesugrąžinsi. Po teismo, kai Polstianojus gavo lygtinę bausmę, jis buvo degraduotas, pašalintas iš pareigų ir su šeima išvyko iš Norilsko. 1954 m. Gorlagas liovėsi veikęs kaip savarankiškas: buvo sujungtas su PDL. Teko pašalinti iš darbo politinio, operatyvinio skyrių viršininkus bei dar kai kuriuos buvusio Gorlago valdybos darbuotojus, dalis jų buvo pašalinti iš VRM organų. Taip atsakė į vieną skundą Krasnojarsko krašto specialiųjų bylų prokuroro pavaduotojas A. Solovjovas⁹⁰.

Pirmuosius Norilsko sukilimo rezultatus kaliniai pajautė dar 1953 m.: buvo palengvintas režimas, grąžintos teisės, kurias iš jų atėmė Gorlage. Vėliau, t. y. 1954 m., buvo likviduotas ir pats Gorlagas. Į Norilską iš Maskvos atvyko komisija peržiūrėti politinių kalinių bylų, o jai išvykus, vietoje

buvo sudarytas Norilsko PDL likvidavimo komitetas. 1953-1954 m. buvo paleisti tik „stambieji dydžiai“ (žinomi mokslininkai, partijos ir komjaunimo funkcionieriai, žymesni ekonomikos veikėjai), o 1955-1956-aisiais laisvės vėją pajuto absoliuti buvusio Gorlago kalinių dauguma. Po SSKP XX suvažiavimo šis procesas buvo baigtas, ir Norilsko kombinatas turėjo remtis laisvai samdoma darbo jėga.

Tai ir buvo pagrindinis Norilsko sukilimo, pakirtusio tvirtus lagerio sistemos pamatus, rezultatas. Sovietų šalis neteko daugiataūkstantiniu vergų darbo rankų: tai jų dėka ji klestėjo, kilo, statėsi.

Ekonominiai kalinių reikalavimai buvo patenkinti iškart ir visiškai, o politiniai - tik iš dalies ir ne tuoj pat (po pusmečio buvo likviduotas Ypatingas pasitarimas, imta peržiūrėti politinių kalinių bylas, surinkti užsieniečiai, kuriuos reikėjo išsiųsti į tėvynę, paleisti invalidai ir t.t.). Kai kurie punktai, pavyzdžiui, reikalavimai aprašyti kalinių gyvenimą spaudoje, panaikinti pasų režimą ir politinių kalinių, paleistų iš lagerių, teisių apribojimus, suteikti lygias teises su visais šalies piliečiais, taip pat jų šeimoms, ir kiti įgyvendinama tik dabar, septintajame ir aštuntajame dešimtmėčiais, o kai kurie reikalavimai ir šiandien dar iki galo neįgyvendinti (pvz., nubauti buvusius VRLK-VRM-VSK darbuotojus už nusikaltimus, teisti juos viešai). Demokratinė sovietinės visuomenės pertvarkymo programa, taip pat jos penitenciarinė pertvarka, numatyta Gorlago kalinių reikalavimuose, pranoko anuos laikus. Jų drąsa tiesiog pribloškia: juk komitetai, formuluodami savo reikalavimus, susidūrė su dideliais sunkumais, nes turėjo atsižvelgti ir į socialistinius principus, ir, negalėdami pasmerkti totalitarinio režimo pagrindų, išdėstyti masių valią ir ryžtą. Nelengva tai padaryti sovietinio teisėtumo ribose.

Norilsko sukilimo reikšmė, ko gera, dar iki galo neįvertinta. Tai buvo ne vien pirmą kartą po Stalino mirties kalinių pareikštas protestas prieš šalyje įvestą asmenybės slopinimo sistemą. Be to, sukilimas buvo masinis: jame dalyvavo apie 30 tūkstančių žmonių. Anksčiau lagerių sistemoje tokio masto protestų nebūta, ir su jais nesiskaityti jau nebuvo galima.

Norilsko sukilimas įrodė, kad net sunkiausiomis išnaudojimo sąlygomis galima kovoti su totalitariniu režimu, ir visai ne teroro metodais (tai prieštarauja žmogaus prigimčiai ir demokratinės visuomenės dėsniams), o legaliai kolektyviai protestuojant. Tam reikalui sukilimo idėjos turėjo

palaikyti mases, atsikračiusias daugelį metų sistemos įdiegtos baimės. Čia kur kas labiau tiko ne ginklai, o propagandistų ir agitatorių žodis, nukreiptas į žmogų. Kaip žinoma, kaip tik nepaliamajam aiškinant Norilsko sukilimo idėjas lapeliuose, laiškuose, kreipimuose, susilaukta paramos, tegu ir neilgam, kai kuriuose PDL skyriuose (streikavo 9-asis, 20-asis ir kiti lagerio skyriai) sukilėlius užjautė ir dalis laisvai samdomų darbuotojų (šitaip dalis dokumentų vis dėlto buvo perduoti Maskvai, o žinių apie Norilsko sukilimą pasirodė net užsienio spaudoje ir nuskambėjo per Amerikos radiją - radijo stotis „Amerikos balsas“ pranešė, jog Norilске streikuoja iki 20 tūkstančių politinių kalinių).

Didžiausios vėlesniųjų kartos pagarbos ir susižavėjimo verti Norilsko sukilimo vadovai. Nemirtinga jų narsa, vyriškumas ir organizacinis talentas. Taimyro lagerių krašto centre, režimo zonose, kurias saugojo automatininkai ir į kurias buvo nutaikyti kulkosvaidžių vamzdžiai, jie sudarė „kalinių respubliką“ ir stojo į kovą su didžiule prievartos ir išnaudojimo sistema, su bedvase teroro mašina. Be abejo, tai buvo tikras heroizmas, ir ne mažesnis nei fronte.

Atskira tema būtų vis dar mažai ištirtas Norilsko sukilimo vadovų likimas. Dabar mes žinome dešimtis vardų, o jų būta šimtai. Už dalyvavimą Norilsko sukilime kiekvienas iš jų buvo nuteistas iš naujo. Dauguma jų iki šiol nereabilituoti. Norilsko „Memorialas“ susirašinėja su B. Šamajevu, L. Kovalenka, J. Griciaku, G. Klimovičium, I. Smetoniene ir kitais Norilsko sukilimo vadovais, komitetų pirmininkais ir nariais. Betgi iki šiol nežinome, kaip susiklostė Pavlo Frenkelio, Ivano Kasilovo, Vladimiro Nedorostkovo, Pavlo Filnevo ir daugelio kitų likimas. Mes toliau ieškome jų gyvenimo pėdsakų.

Pasak Dmitrijaus Panino, „kalinių pasaulis atspindi sovietinę tikrovę, o ji daug kuo primena gyvenimą už spygliuotų vielų“. Taigi, permainos kalnimo zonose galimos tik pasikeitus pačiai visuomenei. Dabar Rusijoje daug kas keičiasi. Todėl negalima užmiršti tų, kurie jai atsinaujinti pamatus padėjo prieš 40 metų lagerių sukilimais. Pranašingai tai nusako „Norilsko kalinių himno“ eilutės:

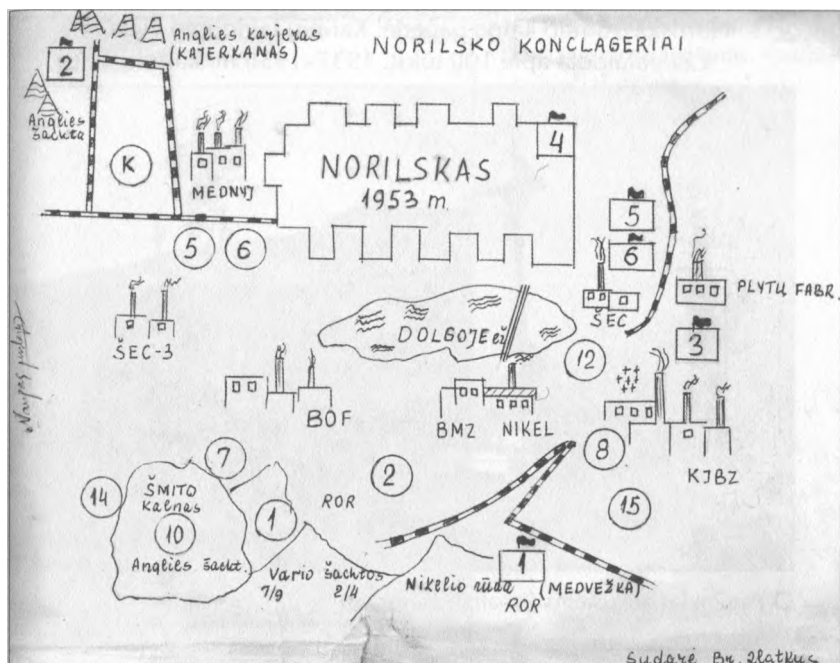
*Bet iš tamsybės kils šalis ir tautos,
Ir laisvė neužges Norilsko žiburiuos.*

- ¹ «Норильский Мемориал» № 2, 1991. - А. Makarovos redakcija.
- ² Д. Волкогонов. Триумф и трагедия, «Октябрь». № 9, 1989 г.
- ³ Д. Панин. Лубянка - Экибастуз. М., 1990 г., с. 475.
- ⁴ Д. Волкогонов. Триумф и трагедия, «Октябрь». № 9, 1989 г.
- ⁵ Д. Панин. Лубянка - Экибастуз, с. 465-467.
- ⁶ Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- ⁷ «Норильский Мемориал» № 2, 1991 год. - А. Makarovos redakcija.
- ⁸ В. Н. Третьяков. Письма в «Мемориал» (Норильский музей), П. Венгров.
«Вестник института по изучению СССР» № 4/2. Мюнхен, октябрь-декабрь 1957 года.
- ⁹ Л. Ф. Суховеева-Волчанская. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1991 m.).
- ¹⁰ «Норильский Мемориал», № 2, 1991 год.
- ¹¹ В. Г. Воробьев. Воспоминания «Поздний реабилитанс». Журнал «Енисей» № 2, март-апрель 1991 года.
- ¹² Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 2.
- ¹³ Там же. Показания Б. А. Евдокимова о восстании на Медвежке (1-е лаго/деление Горлага).
- ¹⁴ 77. Л. Павлов. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1987 m.); А. М. Любченко. Воспоминания (rankraštis - Norilsko muziejui); С. Г. Головки. Сопротивление в ГУЛАГе (Воспоминания. Письма. Документы.). М., «Возвращение», 1992 г., с. 22-26.
- ¹⁵ Е. Грицак. История норильского восстания (atsiminimų santrumpa). «Смоло-скип», Балтимор-Торонто, 1980 г.
- ¹⁶ Г. Климович. Восстание в Горлаге, «Независимая газета» № 107, 11 сентября 1991 года.
- ¹⁷ Ю. Лукиш. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1990 m.).
- ¹⁸ «Норильский Мемориал» № 2, 1991. - А. Makarovos redakcija.
- ¹⁹ Л. Л. Павлов. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1987 m.).
- ²⁰ С. Г. Головки. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1992 m.).
- ²¹ Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 3.
- ²² Там же.
- ²³ Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- ²⁴ Я. Венгров. «Вестник института по изучению СССР» № 4/25. Мюнхен, октябрь-декабрь 1957 года.
- ²⁵ Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 6.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Е. В. Павловский. Письма в Норильское общество «Мемориал».
- ²⁸ В. Н. Третьяков. Писма А. Б. Макаровой.
- ²⁹ Е. В. Павловский. Виновата тревожная память. «Норильский Мемориал» № 2, 1991 г.
- ³⁰ Е. Грицак. История норильского восстания (sutrumpinti atsiminimai), «Смолоскип», Балтимор-Торонто, 1980 г.

- 31 Г. Климович. Восстание в Горлаге. «Независимая газета» № 107, 11 сентября 1991 года.
- 32 КиБЗ - кирпичные и блочные заводы управления подсобных предприятий в Норильске (Norilsko pagalbinų įmonių valdybos plytų ir blokų gamyklos).
- 33 В. Н. Третьяков. Письма в Норильское общество «Мемориал».
- 34 Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- 35 И. Сметонене (Мартинкуте). Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1990 m.).
- 36 Л. Ф. Сухоева-Волчанская, Я. В. Малевич. И. Улинаускайте. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1990-1991 m.).
- 37 И. Улинаускайте. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1990 m.).
- 38 Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись, № 1, дело 3, том 3.
- 39 Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- 40 Б. С. Костинский. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1991 m.).
- 41 Там же.
- 42 Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 1.
- 43 Г. С. Климович, Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- 44 Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- 45 Б. Балайка. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1990 m.).
- 46 Л. Трус. Лагерная экономика. Журнал «ЭКО» № 5-6, 1990 г.
- 47 Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 2.
- 48 Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- 49 ККГА. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 3.
- 50 Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- 51 Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 3.
- 52 Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- 53 Л. А. Пожарский. Карагандинский этап. «Звенья». Прогресс-Феникс-Атенеум. М., 1991 г.
- 54 Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- 55 А. Макарова. Медвежка в июне 53-го. «Заполярная правда», 16-18 апреля 1991 г.
- 56 С. И. Хаблак. Письма А. Б. Макаровой.
- 57 Копия приговора судебной коллегии по уголовным делам Красноярского краевого суда в г. Норильске 17-24 июля 1954 года (по делу Б. А. Шамаева, И. Е. Воробьева, П. У. Тарковцаде, П. В. Миколайчука и А. Д. Игнатьева).
- 58 Norilsko sukilimo dalyvių himną parašė G. Klimovičius būdamas baržoje, kurioje į Krasnojarsko kalėjimą 1953-ųjų rugpjūtį buvo gabenami komiteto atstovai ir aktyvistai. Autografas - Norilsko muziejuje.
- 59 Украинские мадонны. «Життя и слово» за 19 марта 1991 года.
- 60 Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- 61 И. С. Касилов. Жалоба в Верховный суд РСФСР. Красноярский крайгосархив. Фонд № 2141, опись № 1, дело № 3, том 3.

- ⁶² А. Б. Логинов. Лагерь есть лагерь, но..., «Заполярная правда», ноябрь 1989 года.
- ⁶³ Б. С. Костинский. Воспоминания (užrašė A. Makarova).
- ⁶⁴ Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 6.
- ⁶⁵ Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 1.
«Заполярная правда», 16-18 апреля 1991 года.
- ⁶⁹ В. Н. Третьяков. Письма А. Б. Макаровой.
- ⁷⁰ Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- ⁷¹ Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой; С. Г. Головки. Сопrotивление в ГУЛАГе (Воспоминания. Письма. Документы). М., «Возвращение», 1992 г.
- ⁷² Г. Климович. Восстание в Горлаге, «Независимая газета» № 107, 11 сентября 1991 года. Допросы П. А. Френкеля, Л. В. Коваленко, И. С. Касилова.
Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, тома 1-2.
- ⁷³ В. Н. Третьяков. Письма А. Б. Макаровой.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ И. Сметонене. Мы были непокорными. И. Улинаускайте. Потому и выжила.
«Заполярная правда» № 123 за 28 июня 1990 года.
- ⁷⁸ В. Н. Третьяков. Письма А. Б. Макаровой. А. Крушавичюс, Ю. АлякПавичюс.
Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1990 m.).
- ⁷⁹ Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- ⁸⁰ И. С. Касилов. Жалоба в Верховный суд РСФСР. Красноярский крайгосархив.
Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 3.
- ⁸¹ Норильский городской государственньй архив. Фонд № р-11, опись № 1, дело
№ 345. Годовой отчет по капвложениям. 1953 г., на 91 л.
- ⁸² Г. С. Климович. Воспоминания (rankraščio kopija - Norilsko muziejuje).
- ⁸³ И. И. Киселев. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1992 m.).
- ⁸⁴ А. М. Любченко. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1991 m.).
- ⁸⁵ Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- ⁸⁶ И. С. Касилов. Жалоба в Верховный суд РСФСР. Красноярский крайгосархив.
Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 3.
- ⁸⁷ Б. А. Шамаев. Письма А. Б. Макаровой.
- ⁸⁸ Б. Н. Каширин. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1991 m.).
- ⁸⁹ К. И. Колесникова. Воспоминания (А. Makarovos užrašyti 1990 m.).
- ⁹⁰ Красноярский крайгосархив. Фонд № 2041, опись № 1, дело № 3, том 4.

Vertė *Leopoldas Stanevičius*
(Воля. 1993. № 1. С. 68-108.)

MEDNY

NIKEL

BOF

BMZ

ROR

KIBZ

ŠEC

PAAIŠKINIMAI

ypatingojo režimo lageriai – Gorlagas

Norilsko pataisos darbo lageriai

Kolargono baudžiamasis kalėjimas

1942 m. pabaltijiečių karininkų sušaudymo vieta, apie 90 žmonių

vario lydymo gamykla

nikelio, kobalto lydymo gamykla

didysis įsodrinimo fabrikas

didžioji mechaninė gamykla

atviras rūdos gavybos karjeras

plytų, betono gamyba

šiluminė elektros centralė

geležinkelis

Norilskas. Šmito kalno papėdė. Kalinių laidojimo vieta.

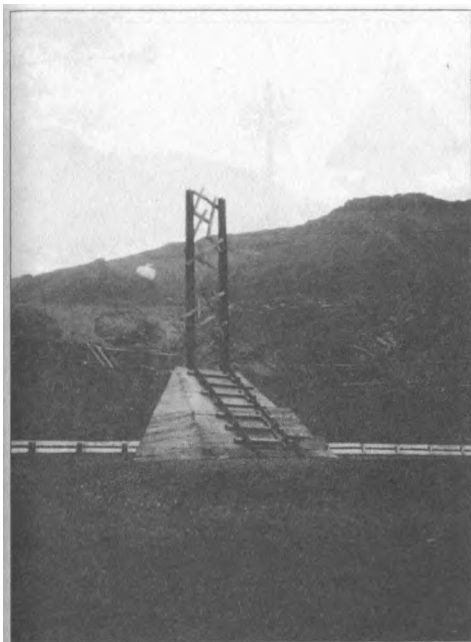
Čia palaidota apie 100 tūkst. 1937-1956 m. kalinių

□ Paminklas buvusiems Pabaltijo karininkams ir kryžius

□ Paminklo fragmentas

□ Paminklas žuvusiems Norilsko lageriuose lenkams. Pastatė tautiečiai

□ Varpinė. Žuvusiems Norilsko lageriuose

□ Lama. Čia kalinti 1941 m. atvežti aukštieji Pabaltijo karininkai. Paminklas pastatytas 1990 m.

□ Norilskas. 1949-1950 m. kalinių statytas prekybos centras ir kiti pastatai

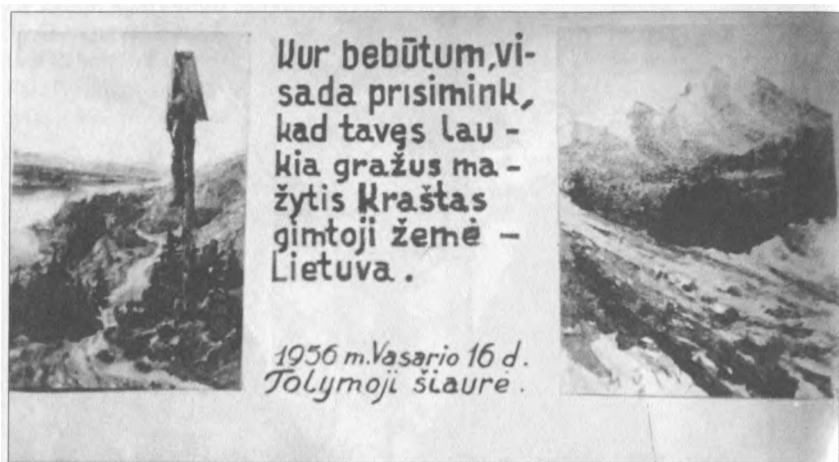

□ Norilskas. 1993 m. birželio 14 d. Dono kazokai prie paminklo pabaltijiečiams. Antras iš kairės atamanas Borisas Šamajevs, ketvirtas - esaūlas Semionas Colovko. Mes buvome su jūsų tautiečiais katargoje ir 1953 m. Norilsko sukilime.

Esaūlas Semionas Colovko su savo kazokais pagerbia draugus pabaltijiečius.

*Mes esaūlas Semionas Colovko
(priešas prie fotografijos)*

□ Sveikinimas Vasario 16-osios proga

□ Norilskiečiai Telšiuose 1991 m.

Прошло уже больше года, с этого дня когда безвинная кров заключенных была пролита за Свободу. За этое долгое время, мы уже наслушались довольно много разных обещани, которые в нашей жизни фактами неаяляется.

Малолетки, инвалиды, лица отбывшие $\frac{2}{3}$ части своего срока наказаний, до сегодняшнего дня продолжают находится вместе с другими безвинными людьми, которые тенут тяжелый двадцатипетилетний иг наложеный Берии и его сторонниками. Мы уже знаем, его нет. Но его наследники продолжают эксплуатировать жизнь рабочего класса. Разными обманами оттягивают от нас, то, что обещала правитель-ство.

Товарищи, довольно гнутся перед ними. Все новые барикады созданные из старого ложа и обмана. Будущим, следует нам вечный позор если мы своей могучей силой не пробем путь в Свободу!

Перед! Долой предателей которые послушные Бериявским наследникам!

Долой выполнения плана, до тех пор пока нам нет Свободы!

Да здравствуют могучий рабочий класс в борьбе за Свободу!

Да здравствуют Свобода!

Северный Союз
- Борцов за Свободу -

□ Piešinys, atsiųstas į Lietuvą iš Vorkutos

□ Vorkuta. Ajač Jagos lageris. Aplankoma kalinių laidojimo vieta

IŠSILAISVINIMO KOVŲ PĖDSAKAIS

Užgrobę valdžią 1917 m., komunistai tuoj pat ėmė steigti koncentracijos lagerius, kuriuose nuo pirmųjų dienų prasidėjo įvairūs maištai, bendri bado streikai ir sukilimai, kūrėsi pagrindinės organizacijos. Todėl prie kiekvienos didesnės lagerių grupės buvo ir baudžiamieji mirties lageriai, kuriuose išaiškinti aktyvūs pasipriešinimo dalyviai buvo sunaikinami. Atsitiktinai likę gyvi, subrandinę pasipriešinimo idėjas, paskleisdavo jas lengvesnio režimo lageriuose. Kildavo streikai, sukilimai ir laisvės bei antikomunizmo mintys užvaldydavo vergų galvas. Sukilėlius sušaudydavo, bet po kiek laiko šių sukilimų legenda vienur kitur įžiebėdavo naujus masinius pasipriešinimus priespaudai. Čekistai, komunistų nurodymu, žalojo kalinius fiziškai, bet palaužti žmogaus valios ir dvasios nesugebėjo. Po šaudymų ir kitų represijų kaliniams pavykdavo atsigauti, kol 1955 m. Vorkutoje buvo pasiektas esminis persilaužimas. Lagerininkų nebešaudė. Apie 50 aktyvesnių kalinių išvežė į Vladimiro kalėjimą ir apie 300 į Taišeto lagerius. Vienur perteisė sumažindami bausmes, o kitur be konvojaus išleido į darbus šachtose. Pagaliau išsigando „draugai“ Kremliuje ateityje bręstančių sukilimų GULAG'e ir 1956 m. įkūrė AT Prezidiumo komisiją, kuri 80 proc. visų kalinių ir 100 proc. tremtinių paleido į „laisvę“.

Komunizmo aukas ir sovietinio genocido laikotarpį, kuriame apie 70 mln. žmonių buvo sunaikinta, t.y. per metus po milijoną, prisimename su kiekvieno žmogaus likimu, su jo fiziniais ir dvasiniais jausmais bei skausmais, su jo šeimos artimųjų ir giminaičių slogiais išgyvenimais. Noriu priminti tų metų didvyriškus lagerių pasipriešinimo legendų atgarsius, kurie pasiekia mus iš likusiųjų gyvų žmonių prisiminimų ir iš tų genocidą vykdžiusiųjų skurdžių rašytų dokumentų. Nepretenduoju į išsamią įvykių chronologiją, negaliu pateikti tikslaus jame dalyvavusių žmonių skaičiaus, tačiau noriu pasidalyti mintimis apie didvyrius, kurie surakintomis rankomis, beginkliai nepabūgo atsistoti visu ūgiu prieš XX a. piktuosius viešpačius, prieš kuriuos drebėjo ir tebedreba laisvasis pasaulis.

O štai ką liudija ištraukos iš oficialių čekistų pranešimų savo vadovams bei kiti šaltiniai, skelbti spaudoje, ar papasakojimai įvykiuose dalyvavusiųjų. Tarp jų leidiniai - *Soprotivlenije v GULAG'e*. M., 1992 (toliau - SvG) ir A. Šerėnas. *Vorkutos mirties lageriai*. V., 1997 (toliau - A. Š.).

1923 m. kaliniai Solovkų salose paskelbė bado streiką ir buvo sušaudyti (Volia Rosiji, Nr. 16-17, 1924, Praha).

1929 m. spalio mėn. už maištą Solovkuose buvo sušaudyta 300 žmonių. Po to buvo sunaikinti kriminaliniai kaliniai, kurie laidojo nušautuosius.

1930 m. Verchneuralsko centrale kaliniai paskelbė bado streiką ir reikalavo politinio kalinio statuso. Buvo sumušti ir aplieti vandeniu iš ugnies gesinimo žarnų.

1936 m. rugpjūčio 24 d. kaliniai paskelbė bado streiką Kolymoje.

1936 m. Kotle (Komijos ASSR), pradėjus Europoje sklisti kalboms apie kalinių panaudojamą darbo jėgą, prieš atvykstant Tautų Lygos komisijai, čekistai suvarė kalinius į gyvulinius vagonus ir, nuvežę į nuošalią stoties vietą, nedavė nei valgyti, nei gerti. Kaliniai mirė bado ir troškuliu. Šauksmas ir aimanos sklido aplink. Likę gyvi įsiūbavo vagonus, kurie apvirto. Čekistai pradėjo šaudyti. Likusius gyvus jie surinko ir išvežė etapais;

1936 m. Vorkutoje 500 trockistų (50 proc. žydų, 40 proc. rusų ir 10 proc. gruzinų) paskelbė bado streiką. Reikalavo politinio kalinio statuso. (A. Š., p. 222)

1937 m. gruodį Kolymoje Zelionų Myse sukilo kaliniai. Visi sušaudyti ir sudeginti. (SvG., p. 170).

1937-1938 m. Kolymoje viršininko Garanino įsakymu už nepaklusnumą sušaudyta 26 tūkst. žmonių. Vėliau buvo sušaudytas ir jis pats.

...1938 m. mokslininką Piotrą Polevojų, kuris nuodugniai ištyrinėjo Vorkutos anglies baseiną, su 200 kitų įžymių „liaudies priešų“, reikalavusių nors elementarių žmogaus teisių, čekistai gyvus sudegino barake-prie Uchtos. (A. Š., p. 221)

1936-1937 m. per visus Komijos krašto lagerius nusirito bado streikų banga. Politiniai kaliniai reikalavo atskirti juos nuo kriminalinių. Numalšinus streiką, į Vorkutos plytinę iš lagerių suvežti visi aktyvistai ir po 20-30 žmonių grupėmis sušaudyti. Pagal dokumentus, sušaudyta 173 žmonės, tarp jų du lietuviai - Povilas Venckus, g. 1899 m., ir Galinaitis, miręs tardant. Tuo metu daug kalinių sušaudyta prie Uchtorkos upės. Aukos užkasinėtos dar gyvos. Gyvos ir degintos. Visa tai įvykdė lagerių viršininko

Kašketino įsakymu. Beje, ir jis pats 1938 m. sušaudytas Kotle. Per kalėjimo langą šaukęs: „Žmonės, aš Kašketinas! Aš tas pats, kuris Vorkutoje sušaudė visus liaudies priešus! Gelbėkite!“ (A. Š., p. 223)

1940 m. Uchtižemlago naftos šachtroje išaiškinta 15 kalinių kontrrevoliucinė diversinė grupė, kuri gadino stakles ir įrengimus.

1941 m. birželio mėn. Urale iš Nerojaus kasyklos bazės, nuginklavę sargybą, 15 kalinių apsilaukė karių uniformomis ir pagrobė dokumentus pabėgo. (A. Š., p. 296)

1941 m. liepos mėn. iš Pečiorlago pabėgo 15 žmonių. Visi jie buvo suilaikyti, tačiau vėl išsilaisvino, užmušę sargybinius, paėmė ginklus, uniformas, susibūrė į „grobiančią ir žudančią banditų gaują“. (A. Š., p. 292)

1941 m. rugpjūčio 16 d. iš Vorkutlago Jedžyd Kyrtos pabėgo 8-ių kalinių grupė - buvusių jūreivių, nuteistų už kontrrevoliuciją. Šiai grupei vadovavo jūrų (Sevmorfloto) leitenantas Piatychas. (Ten pat)

1941 m. rugsėjo 22 d. iš Ustvymlago, užmušę šaulį, pagrobė šautuvą ir pabėgo kalinių grupė, kurie buvo teisti už kontrrevoliuciją. (Ten pat)

1941 m. rugsėjo 20 d. Sevželdorlage likviduota kontrrevoliucinė grupuotė, turėjusi tikslą sukilti, užgrobti ginklų sandėlius, paleisti kalinius ir susijungti su vokiečiais. (A. Š., p. 89 ir 294)

1941 m. spalio 16 d. likviduota kalinių kontrrevoliucinė organizacija, platinusi atsisaukimus, kuriuose buvo kviečiami visi kaliniai sukilti ir nuversti sovietų valdžią. (A. Š., p. 294)

1941 m. prie Leningrado sustreikavo kaliniai, kuriuos atvarė apkasų kasti. NKVD būriai sušaudė 300 kalinių.

1941 m. gruodžio 10 d. likviduota sukilėlių organizacija, Abezės Centras, kuri 1941 m. gruodžio 11d. ruošė sukilimą. Jų tikslas užimti Abezės gyvenvietę, aerodromą, radijo stotį. Suimta 22 žmonės. (A. Š., p. 83 ir 295)

1941 m. gruodžio 31 d. kaliniai sudegino Kanino raj. pašto pastatus.

Per 1941 m. iš lagerių, esančių Komijos ASSR teritorijoje, pabėgo 2500 kalinių, iš kurių 465 nebuvo sulaikyti, iš jų - 7 žm. ginkluoti. (A. Š., p. 295)

1942 m. sausio 5 d. sudeginta Pečiorstrojaus elektrinė. (A. Š., p. 292)

1942 m. sausio 8 d. sudegintas Kožvos VKP(b) rajkomo pastatas. (Ten pat)

1942 m. sausio mėn. Sevželdorlage Josezo skyriuje likviduota antisovietinė organizacija, tarp kalinių nuolatos skleidusi karo pralaimėjimo priežastis ir kvietusi susiburti lageryje į sukilimo komitetą Komijos ASSR. (A. Š., p. 83)

1942 m. tik sausio ir vasario mėnesiais pabėgo ir nesulaikyti 103 žmonės: iš Pečiorlago 37 žm., iš Uchtižemlago 30 žm., iš Sevželdorlago 36 žm. (A. Š., p. 292)

Iš NKVD Vorkutstrojaus politinio skyriaus viršininko Zachlamino pranešimo 1942 m. vasario 20 d.

„Bėglių sulaikymui antrajame pusmetyje įkūrėme 54 operatyvinius postus, kuriuose yra 115 operatyvinių šaulių. Įkurta 80 sąveikos grupių iš vietinių gyventojų. Jose - daugiau kaip 900 žmonių“. (A. Š., p. 116 ir 276)

1942 m. sausio 24 d. įvyko ginkluotas sukilimas Vorkutai priklausančiame lageryje, apie kurį daug būdavo pasakojama, be to, nemažai yra medžiagos ir oficialiuose čekistų ir komunistinės nomenklatūros archyvuose. Pasinaudodsiu Irinos Osipovos žiniomis apie Ypatingosios paskirties būrio Nr. 41 apkaltos bylą Nr. 785, patvirtintą Komijos ASSR prokuroro Fotijevo 1942 m. rugpjūčio 9 d., bei Algirdo Šerėno archyvine medžiaga.

PRANEŠIMAS

Apie ginkluotos gaujos likvidavimą prie Pečioros. 1942 m. sausio 24 d. gaujai užpuolus Ust Usą užmušti: 9 banditai ir sulaikyta 40 iš gaujos pasitraukusių žmonių. Banditai užmušė 14 mūsiškių, iš jų: NKVD rajono vako pavaduotoją Selkovą, 3 milicijos darbuotojus, Valstybinio banko darbuotoją Rodiną, 4 Pečioros laivininkystės darbuotojus ir 3 lagerių šaulius. Sužeista 11 žmonių. 1942 m. sausio 24 d. miške, už 105 km nuo Ust Usos, prie Lyžos upės nukauta 15 banditų, mes netekome 15 žmonių, iš jų Sevželdorlago skyriaus viršininko Barabanovo, 9 sužeistieji vėliau mirė.

GAUJOS SUDETIS

Gaujos vadeivos Retiunino užrašai apie gaujos narių pareigų pasiskirstymą, aptikti jo planšetėje.

Vadovaujantis branduolys:

Gaujos vadas - J. Zverevas, g. 1906 m., buvęs VKP(b);

Štabo viršininkas - Dunajevs, g. 1904 m.;

Karo komisaras - Makejevas, g. 1902 m.

Skyriaus vadas - V. Solominas, g. 1905 m.

Skyriaus vadas - S.Prostakovas, g. 1907 m.

Gurguolės vadas - A. Jaškinas.

Iš jų gyvas paimtas tik A. Jaškinas. Kiti nukauti mūšio metu ar patys nusišovė.

Iš 109 nuo pradžios dalyvavusių ginkluotame sukilime 51 teistas už kriminalinius prasižengimus. Pastarieji po mūšio prie Ust Usos nuo gaujos atsiskyrė. Gaujoje liko 41 žmogus - 35 nubausti už kontrrevoliucinę veiklą, 2 - laisvai samdomieji, buvę banditai, ir 4 kriminaliniai.

Suimtas banditas A. Jaškinas, apklausiamas miške, man asmeniškai pasakė apie sukilimo tikslus ir konkrečius planus, kad sukilimas ruoštas nuo 1941 m. rugpjūčio mėnesio ir užmojai buvo platesni, negu faktiškai išėjo. Kartu su „Reidu“ planuota nuginkluoti ir Pečiorlago komandiruotę „Pulja Kurja“ bei jos laisvai samdomą viršininką Poliakovą ir juos prijungti prie Retiunino būrio. Abu šie būriai turėjo užimti visas Ust Usos rajonines organizacijas, suimti visą partinį sovietinį aktyvą ir įvesti savo valdžią. Po to nedelsiant Vorkutlago viršininkui Tarchanovui pateikti ultimatumą - paleisti kalinčius. Jei to nepadarytų - sukelti sukilimą Vorkutlage, o vėliau Pečiorlage.

Smulkiau apklausti A. Jaškiną nėra galimybės. Dabar jis lėktuvu nuskraidintas į Ust Usą, tačiau dėl prastos jo sveikatos neįmanoma išgauti smulkesnių parodymų.

Galutinai susiformavusi gauja, kurioje buvo 41 žmogus, sausio 25 d. turėjo:

1. Šautuvų - 41 vnt., šovinių jiems 11 558 vnt.,
2. Revolverių „Nagan“ - 15 vnt., šovinių jiems 1270 vnt.,
3. Pistoletų TT - 2 vnt., šovinių jiems 187 vnt.,
4. Mauzerių „Korovina“ - 4 vnt.,
5. Rankinių granatų - 5 vnt.,
6. Įvairių signalinių, apšvietimo šovinių - 878 vnt.,
7. MK šautuvų - 2 vnt., šovinių - 2872 vnt.,

Iš viso - 67 vnt. Ir jiems šovinių - 16 765 vnt.

GAUJOS LIKVIDAVIMO EIGA

Už 40 km nuo Ust Lyžos sausio 28 d. 22 val. Prochorovo 100 žm. būrys susitiko su manim. Jie grįžo po kovos su gauja. Būrys užklupo gaują

prie Čiumos elnių sovchozo, už 70 km nuo Ust Lyžos, ir sausio 28 d. atkakliai kovojo. Pasak jų, gauja buvo geriau ginkluota už būrį - turėjo kulkosvaidį, rusiškus šautuvus; puikiai apsikasusi iš specialiai įrengtų slėptuvių paleido stiprią ugnį. Netekę vilties gaują nugalėti, jie pasitraukė. Moralinė būrio būklė stūmė į pakrikimą. Dalis karių, galimas daiktas, sąmoningai nusišaldė, kad išvengtų mūšio.

1942 m. vasario 12 d.

Komijos ASSR vidaus reikalų liaudies komisaro
pavaduotojas Valstybinio saugumo
kapitonas *Simakovas*

Kaltinamasis aktas byloja:

„1942 m. sausio 24 d. 16 val., Vorkutos lagerių „Lesoreido“ lagpunkto kaliniai, vadovaujami laisvai samdomo Marko Retiunino, įvykdė karinį sukilimą prieš Sovietų valdžią...“

„...1942 m. sausio 24 d. (šeštadienį) lagerio viršininkas - karinio sukilimo vadovas Retiuninas įsakė kaliniui, pirties vedėjui, sukilimo dalyviui Liu Fa, kad jis praneštų karinei sargybai, jog pirtis dirbs tik iki 17 val. Gavę pranešimą sargybos šauliai, išskyrus budėjusius postuose, visi atėjo į pirtį. Retiuninas su jam patikimais kaliniais, ginkluotais šaltais ginklais, nuginklavo sargybą ir apginklavo kalinius. <... > Zverevas, Paškevičius, Dunajevas, Avakjanas, Cvetkovas ir kiti užpuolė kareivines, <...> pagrobė 12 šautuvų, 4 revolverius, 1682 vnt. šautuvų šovinių, 105 „Nagano“ šovinius ir t.t. Apginklavęs kalinius Retiuninas suėmė sargybos šaulius pirtyje ir uždarė daržovių saugykloje. <...> Susidorojęs su karine apsauga lageryje, Retiuninas pasiūlė visiems kaliniams, kurie nori dalyvauti sukilime, prisidėti prie jo.

...Retiuninas davė įsakymą atrakinti maisto ir drabužių sandėlius ir išduoti visiems sukilėliams naujas ir šiltas uniformas, o visą važiuojamąjį transportą pakrauti maisto atsargų ir suformuoti maisto gurguolę <... > 8 vežimus <...>. Dalis kalinių išsigandę išsibėgiojo, o likusieji sukilėliai - 82 žmonės, vadovaujami sukilimo vadų Retiunino, kalinių - darbų vykdy-

tojo Dunajevo, ūkio dalies vedėjo Zverevo, miško biržos vedėjo Makejevo ir inžinieriaus Solomino apie 17 val. nuvyko į Ust Usos centrą.

Ust Usos centro užpuolimas buvo iš anksto suplanuotas. <...> 17.30 sukilėliai nutraukė visą telefono ryšį centre. Po to, išsiskirstę grupėmis, ginkluoti ir neginkluoti apie 18 val. vienu metu užpuolė rajono ryšių skyrių ir valstybinio banko kontorą, apsupto rajono NKVD skyrių ir tardymo izoliatorių, taip pat buvo apsuptos Pečioros valdybos laivininkystės kareivinės. Iš izoliatoriaus išlaisvintų 38 sulaikytųjų 12 žmonių kaltinami kontrrevoliucine veikla, susijungė su sukilėliais ir aktyviai dalyvavo sukilime.

... Apie 21 val. ryšių kontoroje sukilėliai sunaikino visą telefono ir telegrafo aparatūrą ir radijo stotį.

Ketvirtoji sukilėlių grupė pabandė užgrobti aerodromą, kuriame tuo kartu buvo 2 lėktuvai. Šiai operacijai įvykdyti 20 val. buvo pasiūsti 6 sukilėliai, bet operacija sužlugo <...>, nes buvo sutikta organizuota ugnimi ir atsitraukė.

...Nuo 18 iki 24 val. ginkluoti sukilėliai savo rankose laikė visas Ust Usoje rajono įstaigas. Tuo metu pavyko pabėgti milicininkui Artejevui į Pečiorlago NKVD „Polja Kurja“ lagpunktą ir pranešti, kad Ust Usą užpuolė ginkluoti sukilėliai.

Iš „Polja Kurja“ lagpunkto į Ust Ūsą buvo pasiūsta 15 karių su lengvuju kulkosvaidžiu, kurie 24 val. užpuolė ginkluotus sukilėlius.

...Šios kovos rezultatas Ust Usoje: buvo nukauta 9 sukilėliai ir 1 sužeistas. Sulaikyta 40 sukilėlių ir kai Ust Ūsą sukilėliai paliko, pasidavė dar 21 žmogus. Sukilėliai nukovė 14 ir sužeidė 11 žmonių. Ust Usoje gausiai pasipildę ginklais...41 sukilėlis su 10 vežimų patraukė Pečioros upe į Akis ir Ust Lyžos gyvenvietes. Ust Usą palikę, sukilėliai pasidalijo į dvi grupes, pirmajai vadovavo Cvetkovas, antrajai - Dunajevas“.

Tuo laiku Komijos sostinėje Syktyvkare sužinota apie įvykius Ust Usoje ir buvo pranešta visiems rajonų komitetams, juose sutelktos jėgos sukilimui likviduoti. Sukilėliai užsukdavo į lagerius, atimdavo ginklus ir pasipildydavo maisto. Jiems buvo žinoma, kad tuo laiku buvo gabenami ginklai į Vorkutą, todėl Dunajevo, Solomino, Prostakovo ir Kriukovo grupėms pavyko pavyti ginklus vežančią gurguolę ir ją paimti. Žuvo vienas šaulys ir sužeistas gurguolės sargybos viršininkas. Sukilėliai atėmė 18 šautuvų, 2 revolverius, granatų ir daug šovinių.

„...Ust Usos kaime sukilėliai buvo sausio 25 d. nuo 10 val. iki 15 val. Apiplėšę sandėlį, vienas iš sukilėlių vadų F. Makejevas paliko pakvitavimą pardavėjai apie paimtas prekes „Ypatingosios paskirties būrio Nr. 41“ vardu - taip sukilėliai vadino savo kontrrevoliucinę sukilėlių grupę.

...Pirmieji 55 ir 70 žmonių būriai, organizuoti sukilėlių likvidavimui, atvyko į Ust Lyžą sausio 26 d. 14.30 val. Vienas iš jų 20.30 val. buvo pasiųstas sukilėlių persekiojimui, kitas sausio 27 d. 4 val. irgi prisijungė. Sausio 28 d. sukilėliai užėmė gynybą dešiniajame ir kairiajame Lyžos krantuose.

...Sausio 28 d. rytą įvyko sukilėlių ir karių kautynės.

...Šauliai, buvę blogesnėse pozicijose negu ginkluoti sukilėliai, patyrė didelių aukų - nukauta 16 žmonių ir sužeisti 7 žmonės. Be to, apie 50 karių apšalo pirmu ir antru laipsniu. Buvo nukauta 16 sukilėlių. Patyrus tokius didelius nuostolius, šaulių būrio vadovybė nutarė būrį iš kautynių išvesti, pergrupuoti jėgas ir toliau persekioti, kol galutinai bus likviduotos ginkluotos sukilėlių grupės. Tuo metu karinė sukilėlių vadovybė, pamačiusi savo padėtį, nusprendė išsiskirstyti mažomis grupėmis ir gelbėtis bėgant į įvairias puses.

...Trečioji, 11 žmonių pagrindinė sukilėlių grupė, vadovaujama Retiunino, buvo pavyta vasario 1 d., prie Malyj Terechovejaus (Lyžos intakas) upės apsupta ir po 23 valandų mūšio, vasario 2 d. 16 val. sunaikinta. Kovoje buvo nukauti 3 sukilėliai. Sukilėlių vadovybė Retiuninas, Dunajevs, Avakjanas ir dar 6 žmonės, nematydami jokios išeities, nusišovė, o du sukilėliai - Jaškinas ir Liu Fa paimti gyvi.

... Ust Usos rajono centre likviduojant sukilėlius mūsų netektis - 33 nukauti ir mirę nuo žaizdų, 20 žmonių sužeisti, o 52 žmonės su 1-ojo ir 2-ojo laipsnio nušalimais.

...1941 m. spalio mėn. įkurta iš atliekančių bausmę trockistų kontrrevoliucinė sukilimo organizacija įkalbėjo ir įtraukė į savo organizaciją buvusį Vorkutlago „Usinskij Lesoreid“ lagpunkto viršininką M. Retiuniną.

Tardymo metu išaiškinta, kad 1941 m. gruodžio mėn. Retiunino bute, viename iš kontrrevoliucinės sukilimo organizacijos susirinkimų, buvo įkurtas sukilimo štabas.

Jaškino protokoliniai parodymai

1. Kontrrevoliucinio karinio sukilimo įvykdymas „Lesoreide“ ir visuose Komijos respublikos lageriuose nuverčiant Sovietų valdžią buvo suplanuotas taip:

- a) išvaduoti visus kalinius iš lagerių ir kalėjimų,
- b) įtraukti į sukilimą tremtinius ir vietinius gyventojus, nepatenkintus Sovietų valdžia,
- c) įkurti ginkluotą reguliarią armiją iš savanorių, kurie yra priešiški Sovietų valdžiai,
- d) tuojau pat atkurti asmeninę nuosavybę visose ekonomikos srityse - pramonėje, žemės ūkyje. Išardyti kolūkius.

Kaliniai trockistai Zverevas, Dunajevs, Makejevas, Solominas ir kt., turintys politinės kovos patirtį su bolševikais ir Sovietų valdžia, suprato, kad sėkmingo karinio sukilimo nepavyks įgyvendinti vien tik Vorkutlago izoliuotame Ust Usos „Lesoreide“ ir todėl organizavo analogines kontrrevoliucines grupes lageryje „Polja Kurja“ Pečiorlago MVD, Kožvos OLP Vorkutlage ir lageryje „Kyz-Raz-Dy“ Vorkutlage“.

Byloje buvo įtraukti kiti kaliniai: J. Dojčius, B. Murmillas, V. Šatalovas, A. Plečiovas, A. Randveejus, N. Stepninas, A. Bobrovas, B. Alchimovičius, G. Atomčiukas, kurie neprisipažino kaltais. Pagal karinio sukilimo bylą Nr. 785 Vorkutlage buvo nuteisti 68 žmonės, iš jų 49 sušaudant. (A. Š., p. 288-293 ir *I. Osipova*. Ypatingosios paskirties būrys Nr. 41.)

1942 m. Krasnojarsko PDL išaiškinta organizacija „Lietuvos išvadavimas“. Vadovas Šilingas, buvęs Lietuvos teisingumo ministras. Dalyviai - buvusieji vyriausybės nariai ir politiniai veikėjai.

1942 m. gruodžio 17-18 d. nuteisti sušaudyti už kontrrevoliucinį sukilimą Vorkutlagui priklausančiame Abezės lageryje: J. Tatarinovas, V. Starkovas, V. Ladyševas.

Šie žmonės vadovavo „Komitet Samoosvoboždenije Kolony“ (Kolonos išsilaisvinimo komitetas) organizacijai. (SvG., p. 143)

„Gulago archyvuose yra pranešimas, kad Intoje pabaltijiečiai, ukrainiečiai, lenkų kontrrevoliucinės organizacijos dalyviai vadinami „nacionalais“ apkaltinti sukilimų rengimu ir ginkluotų pabėgimų organizavimu turint tikslą tęsti kovą su Sovietų valdžia, kad savo tėvynę atskirtų nuo Sovietų Sąjungos. „Pabaltijo išvadavimo sąjungos“ dalyviai - latviai ir lietuviai. Intos PDL 1944 m. (A. Š., p. 348)

1944 m. pradžioje Vorkutlago kombinate veikė karinė sukilėlių organizacija, kuri metų gale buvo išaiškinta ir 1945 m. buvo nuteisti jos vadovai:

- 1) B. Ivanovas, gim. 1903 m., rusas, inžinierius,
- 2) M. Perelšteinas, gim. 1907 m., žydas, žurnalistas,
- 3) N. Ordinskis, gim. 1897 m., rusas, akademikas.

Iš viso pagal šią bylą nuteista 29 žmonės. (SvG., p. 144.)

1941-1945 m. lageriuose buvo likviduota 31 kontrrevoliucinė karinė sukilėlių grupė. Per tą laiką represuoti 4452 žm.; iš jų teisti už kontrrevoliuciją (už politiką) - 3561 žm. Nuteista 3121 kalinys, iš kurių 1232 žmonės nubausti mirties bausme. (A. S., p. 82)

Irina Osipova remiasi kitokiais VRM oficialiais duomenimis: per visą karo laikotarpį lageriuose buvo nuteista 225 877, iš jų sušaudyti 9680 žmonių. (SvG., p. 205)

1946-1947 m. „...Per 1946 m. ir 1947 m. penkis mėnesius užkirstas kelias 556 pabėgimams, iš jų 139 grupiniams. Suimta ir patraukta baudžiamojon atsakomybėn 129 tėvynės išdavikai, pasidavėliai ir kitoks priešiškas elementas. Vien per 1-ąją ketvirtį teismui perduoti 73 specperkeltieji...Pabėgo 20 ginkluotų žmonių grupė“. (A. Š., p. 299.)

1946 m. viename iš Šiaurės lagerių už maištą dujomis išžudyta apie 5 tūkst. kalinių. (S. *Jurusov*. Na rubeže 1952 g.)

1946 m. lageriuose buvo nuteista dar 9141 kalinys. (SvG., p. 208)

1947 m. 1 ketvirtyje - 10 261 kalinys. (Ten pat)

1947 m. birželio mėn. išrašas iš Ustvymlago v-ko Moisejevo pranešimo rezoliucijos.

„...Š. m. gegužės mėn.

a) išaiškinta ir patraukta baudžiamojon atsakomybėn už kontrrevoliucinių sabotažą - 12 žmonių ,

b) demaskuota pabėgimų - 130 žmonių. (A. Š., p. 428)

1947 m. rugpjūčio 10 d. buvo likviduotas ruošiamas karinis sukilimai kuriam vadovavo Tulyzinas. Sukilėliai planavo susprogdinti šachtas, išlaisvinti iš lagerių kalinius ir traukti Baltijos link. Sukilime dalyvavo 250-300 kalinių. Lietuviams vadovavo Kėkštas, Vaškevičius ir kt. (A. Š., p. 204)

1947 m. prie Igarkos prieš vietinę savivalę protestuoja kaliniai, buvę frontininkai. Administracija su jais susitvarko kriminalinių recidyvistų rąkomis. Vėliau tuos pačius recidyvistus sušaudo.

Pasakoja Juozas Krakauskas, kuris vėliau dalyvavo Vorkutos 29-osios šachtos sukilime:

„1947 m. gruodžio 27 d. lageryje vyksta teismas. Grupė kalinių sudarė štabą, kuris vadovautų Komijos kalinių sukilimui. Tikslas - sukilusius kalinius per Ukrainą, Karpatus išvesti į laisvą Europą. Teismo sprendimas kap. Draugeliui, Gruodžiui ir J.Krakauskui - sušaudyti. Vėliau bausmę pakeitė į 25 metus kalėjimo...“

1947 m. ginkluotas pabėgimas iš atominio objekto Arzamase-16 (Sarovo miestas). Visi dalyviai (apie 50 žmonių) apsupti ir nukauti. (SvG., p. 209)

1947 m. sukilimas laivo „Kim“ triumuose. Kaliniai buvo vežami į Kolyumą, juos prie minusinės oro temperatūros apipila vandeniu iš gaisro gesinimo žarnų. Rezultatas: keletas šimtų apledėjusių lavonų ir daugybė apšalusių invalidų.

1948 m. kovo mėn. MVD įsakymu Nr.00233 įkurti ypatingieji kalėjimai: Vladimire, Aleksandrove (Irkutsko sr.), Verchneurske (Čeliabinsko sr.). Čia sutalpinta 5000 kalinių.

Ypatingiesiems lageriams konspiraciniais tikslais suteikti pavadinimai:

Nr. 1. Minlagas. Inta,

Nr. 2. Gorlagas. Norilskas,

Nr. 3. Dubrovlagas. Mordovija,

Nr. 4. Steplagas. Kazachstanas,

Nr. 5. Berlagas.Kolyma,

Nr. 6. Rečlagas. Vorkuta,

Nr. 7. Ozerlagas (1948 m. gruodžio 7.). Taišetis,

Nr. 8. Peščianlagas. Kazachstanas,

Nr. 9. Lugavojlagas,

Nr.10. Kamyšlagas. Kemerovo sr.,

Nr. 11. Dalnijlagas. Pavlodaras,

Nr. 12. Vodorazdelnyjlagas.

(A. Š., p. 237 ir *Žak Rossi*. Spravočnik po GULAG'u. Č. 2. M., 1991., p. 378.)

PAŽYMA

„Vorkutlagas turi 62 lagerių punktus ir padalinius, kai kuriuos lagerio punktus, todėl atsiskaitytini tik 54 vienetai. Gyv. plotas 1 kaliniui Ajač Jagos šachtose 2 m², šachtoje Nr. 18 - 1,21 m², kalkių gamykloje - 1,13 m²,

Kožvoje 1,12 m². Iš viso barakų - 830. Barakuose po tris sekcijas. Kiekvienoje 100 kalinių“.

1948 05 18

Majoras Čepiga (A. Š., p. 244)

Iš viso: $830 \times 3 \times 100 = 249\,000$ žm. (mano paskaičiavimu. - *Aut.*).

Iš Rečlago v-bos partinio biuro sekretoriaus ataskaitos:

„Tik užliūliavimas kaltas, kad šachtos Nr.7 gamybinėje bazėje kaliniai suorganizavo granatų gamybą ir netrukdomi nešdavosi jas į lagerio gyvenamąją zoną. Be to, nešdavo amunalą ir ruošėsi užpulti MVD darbuotojus, su ginklu sukilti ir pabėgti... 14-ajame lageryje nevykdo normų 2478 žmonės iš 12 629 dirbančiųjų...“

Rečlago valdybos partinis sekretorius

Avdochinas (A. Š., p. 246)

Iš MVD GULAG'o politinio skyriaus v-ko pavaduotojo Sažino kalbos konferencijoje 1948 m. vasario 17-18 d.:

„...Faktai byloja: pirmas vagono sprogdymas palaikytas atsitiktiniu reiškiniu. Nei politinis skyrius, nei statybos vadovybė tam neskyrė reikšmės, nors ir anksčiau būta bėgių išjudinimo faktų ir kt. Arba paimkim kalinių ir laisvųjų ryšių faktus - tai gėdingas reiškinys“ (A. Š., p. 300)

1948 m. Aščabade žemės drebėjimo metu kaliniai sukilo, išlaužė kalėjimų duris ir pabėgo. Kurie pasiliko ar nespėjo pabėgti, milicija apsupo kalėjimus ir visus kalinius sušaudė, nes jų nebuvo kur talpinti.

1948 m. sukilimą 501-ojoje statyboje atskirai aprašo A. Šerėnas, A. Vologodskis, K. Zavojskis ir A. Dobrovolskis.

Politbiuras, laukdamas sėkmingos supergalingos atominės ginkluotės kūrimo pabaigos, iš karto suplanavo, kur ją išdėstyti, kad apsisaugotų nuo Vakarų. 1947 m. vasario 7 d. priėmė nutarimą Nr. 228-104 už Uralo, Ledinuotojo vandenyno pakrantėje, pastatyti superslaptą uostą su toliašaudėmis raketomis Obės žemupio įlankoje. Šiam reikalui reikėjo per neperainamus Šiaurės Uralo kalnus nutiesti 700 km geležinkelį. Šiam Užpoliarės projektui įgyvendinti vadovavo plk. Baranovas. Jis sutelkė daugiau kaip 60 tūkst. žmonių kontingentą, kuriame buvo apie 4 tūkst. moterų ir apie 1200 lietuvių. Šią statybą kaliniai vadino „Penki šimtai verkia, vienas juokiasi“ (A. Š., p. 393, 401)

Politinio skyriaus v-ko Ponfilovo pranešimo partinėje konferencijoje 1949m. gegužės 28-29 d. ištrauka:

„Mes 1948 m. neužkirtome kelio ginkluotam didelės grupės itin pavojingų kalinių pabėgimui. Įvyko 64 pabėgimai, pabėgo 129 kaliniai. <...> 66 banditai sugebėjo įveikti ir visai nuginkluoti apsaugos būrį, paimti visus ginklus, atidaryti vartus kolonos, kur buvo 500 kalinių, svarbiausia - nuteistų didelėmis bausmėmis“. (A. Š., p. 403)

A. Šerėnas rašo: „1948 m. rudenį iš 501-osios statybos bėgo ne 500 kalinių, o kur kas daugiau. Sukilusieji norėjo eiti į Vorkutą, pakeliui iš lagerių išlaisvindami kalinius <...> ir per radijo stotį kreiptis į pasaulio visuomenę su pareiškimu apie žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Sąjungoje. Sukilimą valdžia užgniaužė tankais ir lėktuvais. Sukilėliai buvo sunaikinti visi iki vieno. Tarp sukilėlių buvo daug lietuvių“. (A. Š., p. 403-404)

Apie 501-osios statybos sukilimą 1948 m. oficialioji spauda tylėjo iki šiol. Tačiau 1995 m. rugsėjį laikraštyje „Argumenty i fakty“ pasirodė A. Dobrovolskio straipsnis „Mažasis karas poliariniame Urale“.

„...Daugėjo vergų - Šiaurės užkariautojų <...> atvežė apie 40 tūkst. žmonių, daugiausia nuteistų pagal garsųjį 58-ąjį straipsnį. 1948 m. rudenį, per patį statybų įkarštį, keliuose lageriuose įvyko sukilimai... Jo šerdis - buvę kariškiai, vadovaujami vieno pulkininko.

Matyt, rizikingai veiklai ruošiasi iš anksto. Paskirtą valandą viename smėlio karjere grupė kalinių užpuolė ir nuginklavo sunkvežimius lydėjusią sargybą. Šiais automobiliais ginkluoti automatais kaliniai atlėkė į savo lagerį, suguldė apsaugą ir atidarė vartus. Taip pat žaibiškai sukilusieji užėmė ir gretimus lagerio punktus. Į laisvę išsiveržė keletas tūkstančių kalinių. Sukilusieji iškart pasidalijo. Dalis patraukė į Vorkutą, matyt, norėdami sukelti gausybę Vorkutlago kalinių. Kitas stambus būrys „išsilaisvinusiųjų“ patraukė Užpoliarės tundra į Šiaurės rytus - prie Obės įlankos. Tikėjosi ten užgrobė laivus išplaukti dar toliau į rytus, pasislėpti bekrasėse Arkties vandenyno pakrantėse. (Dar sklido viena versija - neva sukilimo vadovai turėję ryšį su užsieniu ir tikėjosi, kad į Obės žiotis atplauks užsienio laivai paimti sukilėlių.)

Sukilimą žiauriai numalšino. Buvo skelbiama, kad sukilo vlasovininkai, kurių nėra ko gailėtis. Kovai su kalinių būriais greitai buvo permesti Komijos respublikoje dislokuoti MVD pulkai. Iš didžiosios žemės pasiuntė

netgi ešeloną su tankų batalionu, tačiau pasirodė, kad poliarinio Uralo sąlygomis jų panaudoti negalima. Pagrindinis vaidmuo kovoje su sukilėliais teko vietinei aviacijai. „Kukurūznikai“ buvo paskubomis apginkluoti kulkosvaidžiais ir per keletą dienų iššukavo teritoriją iš oro. Pavymui aviatoriams į darbą stojo MVD „užtveriamieji būriai“. (A. Š., p. 404)

„Keletą dienų, kol tundroje vyko mūšis, lageriuose likusius kalinius laikė uždarytus zonose. Dieną prie lagerių miestelių sustodavo „agitaciniai traukiniai“, ant kurių platformų buvo suversti sukilimo dalyvių lavonai. O naktimis uždaruose vagonuose vežė užmuštus MVD dalinių kareivius ir karininkus. Kiek iš viso per „mažąją karą“ poliariniame Urale žuvo žmonių - nežinoma. Archyvai, aišku, neišsaugoti, na o gyvų liudytojų nebeliko: juk belaisvių arba pabėgėlių šiame kare nebuvo“.

Komentaruose A. Šerėnas rašo, kad laisvai samdomas K. iš Vorkutos pasakojo: „Prieš sukilimą į vieną zoną atvyko papildymas - apie tūkstantį kalinių. Jie specialiai buvo MGB organų atrinkti - išprovokuoti sukilimą. Gal tai buvo kriminaliniai, gal politiniai, kuriems, atlikus uždavinį, buvo pažadėta laisvė. Ant „bušlatų“ nugarų, netoli apykaklės, daugeliui jų buvo užsiūti pistoletai (paprastai, einant pro sargybą, sargybiniai nugaros nečiupinėdavo, o „glostė“ šonus). Štai šie provokatoriai ir sukėlė sukilimą. Daugelis drąsių galvų nuėjo paskui juos. Buvo sunaikinti visi provokatoriai ir jais patikėję. Kalba, kad žuvo keturi Raudonosios armijos generolai“. (Neįtikėtina - E. B.). (A. Š., p. 405)

Žiauriai būdavo susidorojama su sukilusiais kaliniais ir po Stalino mirties. Štai eilutės iš J. Belikovo straipsnio „Mirtinas turizmo žygis“ (Komsomolskaja pravda, 1996 m., vasario 2):

„...VS karininkas išklaušė manęs ir pasakė: „6-ojo dešimtmečio pabaigoje Sverdlovsko srities šiaurėje prasidėjo kalinių bado streikai. Kaliniai nukovė apsaugą ir metėsi prie geležinkelio, pakeliui išlaisvindami kitus lagerius. Prie geležinkelio buvo sutelkta kariuomenė - su tankais ir artilerija. Dalis kriminalinių pasidavė, tačiau didžioji dalis pasuko vėl į taigą. Jų buvo daug. Jie galėjo miškais pereiti į Komijos ASSR, o iš ten į Leningrado sritį. Žinodama šį pavojų, vyriausybė nusprendė apšaudyti perėjas ir kalinių susitelkimo vietas sparnuotųjų raketų vakuuminėmis bombomis. Žuvo daug kalinių, medžiotojų, turistų, geologų, miškininkų. Mišką kerta - skiedros lekia...“ (A. Š., p. 406)

1949 m. ginkluotas pabėgimas iš Berlago (Nižnij Aturjakas). Pabėgimui vadovavo gen. Semionovas. Visi bėgliai žuvo. (SvG., p. 209)

1949 m. stambus sukilimas Sučjane (Tolimieji Rytai). Čia sukilo politiniai ir kriminaliniai kaliniai. Žuvo daugiau kaip 1000 kalinių. (SvG., p. 176)

1949-1950 m. ginkluotas sukilimas politinių ir kriminalinių kalinių „El-nugugol“ (Kolyma) lageryje. (SvG., p. 209)

Apie nepasisekusį 1949-1950 m. ruošiamą sukilimą Intoje prisiminiuose kalba Benediktas Trakimas, labai abejojęs šio (apie 30 tūkstančių kalinių) sukilimo sėkme. Jame dalyvavo ir lietuviai. Bataliono vadas ir kartu 3-iosios kuopos vadas buvo Benediktas Trakimas; 1-osios kuopos vadas - Jonas Boruta, jo adjutantas karininkas Algirdas Gasiūnas; 2-osios kuopos vadas - Anicetas Kalytis; Med. tarnybos v.-kas - chirurgas Jonas Daulenskis.

Pasekmė: suimti kaliniai sukilimo organizatoriai - pplk. Pavlovas, rumunas, ukrainietis, estai ir latviai. Kai kuriuos nuteisė sušaudyti. Vieną tikrai sušaudė, o kitų likimas nežinomas. Išdavė šachtos Nr. 2 dispečeris. (A. Š., p. 375)

1950 m. kaliniai sukėlė maištą Uchtoje. Išlaužė siuntinių saugyklą ir maisto produktų sandėlį. Jį numalšinusi, lageryje buvo išrikiuoti kaliniai ir kas penktas žmogus, taip pat ir organizatoriai be teismo sušaudyti. (A. Š., p. 180)

1950 m. lageriuose atsikūrė ir pradėjo veikti Rusijos socialdemokratų partija. Pirmininko pavaduotoju išrinktas Jemiljanas Repinas. (Jo paliudijimas)

1950 m. iš Džezkazgano lagerio bandė pabėgti ginkluota kalinių karininkų grupė, vadovaujama Kudriavcevo. Dalyviai nuteisti. (SvG., p. 174)

1951 m. Rečlago 9-ajame skyriuje išaiškinta antisovietinė organizacija. (A. Š., p. 268)

1951 m. kovo 4 d. Kraslage įvyko didelis kalinių sukilimas, kuriame buvo nušauti 64 kaliniai. (SvG., p. 172 ir 209)

1951 m. Sachalino saloje Vachrušensko lageryje 500 kalinių badavo 5 dienas. (SvG., p. 209)

1951 m. balandžio 4 d. Sosnovkoje Taišeto raj. buvo suimtas Zakiras Gabaidulinas, kuris su kitais kaliniais nuginklavo sargybinius, pagrobė garvežį ir nuvažiavo į Rešiotų pusę. Pakeliui čekistai minavo geležinkelį ir pa-

kėlės pasalose. Pusę bėglių iššaudė. Buvo nukautų ir čekistų. (Volia, 1993, Nr. 1, p. 9)

1951 m. masinis bado streikas Uchtižemlage. Daugelis dalyvių išvežti į Norilską. (SvG., p. 209)

1951 m. Leningrado persiuntimo kalėjime „Kresty“ atkurta Lietuvos Laisvės Kovotojų Sąjunga. Pirmininku išrinktas gydytojas Rubenšteinas.

1951-1952 m. Intoje buvo 10 pabėgimų, iš jų - 4 grupiniai, bandymų pabėgti - 21, pasiruošimai pabėgti - 139. (A. Š., p. 367)

1950-1951 m. Mordovijos lageryje 385/14 leistas laikraštėlis „Žalgiris“. Išleista 20 numerių. Redaktorius mokytojas Valys. (A. Ruzgas. Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai 1940-1989 /kompiuterinis leidinys/, 2002 ir Laisvės kovų archyvas 19, p. 274 - 275)

Iš 1952 m. rugpjūčio 1 d. Uchtižemlago lagerio viršininko ataskaitos:

„Išaiškinta 28 žmonės, kurie leido antisovietinę literatūrą. Konfiskuoja 900 rankraščių ir antisovietinių lapelių“. (A. Š., p. 490)

„1952 m. Vorkutos 1-ajame lagskyriuje atimta daug antisovietinio teroristinio turinio atsišaukimų. Su jais susiję laisvai samdomi, o 2-ajame lagskyriuje kaliniai į gyvenamąją zoną atnešė sprogstamosios medžiagos ir kovinių granatų“. (A.Š., p. 268)

1952 m. sausio mėn. Vorkutoje iš kapitalinės šachtos per šurfą (šachtos ventiliacijos oro padavimo anga) bandė pabėgti du katorgininkai (Dobroštanas ir Sablinas). (A. Š., p. 276)

1952 m. sausio mėn. masinis bado streikas Ekibastuzlage. (SvG., p. 209)

1952 m. didelis kalinių maištas Ozerlage, jį sukėlė be jokios priežasties kalinių sušaudymas jiems grįžtant iš darbo kolonoje. (Ten pat)

1952 m. 505-ojoje statyboje tiesdami kelią (Mirties kelio trasa: Labyt-nango - Jenisejus) įvykdė karinį sukilimą kaliniai, kuriems vadovavo SSRS didvyris pulkininkas Jeršovas. Nuginklavę kelis divizionus ir išlaisvinę kelis lagpunktus, jie pasitraukė į taigą. Čia buvo sumušti. (Ten pat)

Apie šį sukilimą girdėjau (1953-1955 m.) 1-ojoje, 7-ojoje ir 4-ojoje šachtose bei persiuntimo etape Gorkio kalėjime. 505-oji statyba tiesė kelią per Uralo kalnus į Salechardą. Čia buvo labai dideli du lageriai - po keliolika tūkstančių kalinių, daugiausia nuteisti vlasovininkai.

Jiems vadovavo aukšti karininkai, vienas iš jų plk. Mechtejevas. Šeštadienį, kai garnizono kariai maudėsi pirtyje, juos suėmė kaliniai. Apsivilkę

karių uniformomis, jie nuginklavo sargybinius ir užgrobė ginklų sandėlius, radijo stotį, visureigius. Paskelbė kalinių mobilizaciją atleidžiant tik mažabausmius ir kuriems mažai liko kalėti. Nepaklusnius iššaudė. Kareivius ir karininkus uždarė į BUR'ą ir tardymo izoliatorių. Iš čia patraukė į už 20 km esantį kitą lagerį, nuginklavo sargybą ir išlaisvino kalinius. Atlikę tuos pačius veiksmus, surengė karo tarybą. Nuomonės išsiskyrė - vieni siūlė eiti į žemyno pusę, pakeliui išvaduoti lagerininkus ir ištirpti taigų masyvuose, kiti, dauguma su pulkininku Mechtejevu, -Vorkutos link, išvaduoti čia esančius lagerius ir vėliau patraukti jūros prie Karos Vartų link, tikintis sulaukti pagalbos iš NATO, kurių laivais galėtų pasiekti laisvąjį pasaulį.

Pirmieji teigė, kad toks daugumos planas yra utopija ir, net jeigu amerikiečiai ateis į pagalbą, sovietų kariuomenė neleis sukilėliams priartėti prie jūros. Taigi vieni nužygiavo taigos link, juos sekė lėktuvai, prie kažkokios gyvenvietės kareiviai juos sumušė, bet vis dėlto tuo laiku pabėgo. Vėliau per kelerius metus bėglių kelias dešimtis sugaudė, vienus nuteisė sušaudyti, kitus iki gyvos galvos uždarė kalėjimuose. Vienas iš jų Mitia Safronovas (ar Safonovas) 1955 m. rudenį Kirovo persiuntimo punkte visa tai papasakojo, teigdamas, kad turėjo akistatą su plk. Mechtejevu, kurį su keletu vadų prie Šiaurinės Vorkutos paėmė gyvus ir visus nuteisė sušaudyti.

Kitų pasakojimu (minėtame persiuntimo kalėjime ir iš kitų šaltinių) sukilėliai užėmė keletą lagerio padalinių ir priartėjo prie Šiaurinės Vorkutos lagerių dalies. Čia jų laukė apginkluoti mobilizuoti laisvieji Vorkutos gyventojai, garnizonai ir desantininkų divizija, lėktuvais atgabenta iš Leningrado, apginkluota visureigiais šarvuočiais. Užvirė žūtbutinė kova prie Ajač Jagos ir 7 šachtų lagerių. Čekistai, negalėdami atremti sukilėlių spaudimo, išsikvietė karinę aviaciją, kuri be pertraukos bombardavo sukilėlių pozicijas. Vieni sako, kad mūšis trukęs 3 dienas, kiti - savaitę. Baigėsi šoviniai, baigėsi ir sukilėliai. Likusiems gyviems buvo duota komanda pasilikti po vieną šovinį sau. Iš kelių tūkstančių liko apsupti tik apie šimtas sukilėlių, kurie, apnuoginę krūtines, pakilo visu ūgiu ir šaukdami: „Už Tėvynę! Už laisvę!“ su pritvirtintais ant šautuvų durtuvais metėsi į priešus. Čekistai juos skynė kulkosvaidžių ugnimi, bet, nesitikėję tokios atakos, pasileido bėgti palikdami ginklus. Saujelė sukilėlių, pasipildę ginklų, priartėjo prie mirtininkų lagerio „Cementnaja“. Čia prie pat draudžiamosios lagerio zonos jie buvo galutinai sumušti. Ir kai iš šio lagerio buvo atvestas

uzbekas felčeris, kad suteiktų šiokią tokią medicinos pagalbą kai kuriems tyčia paliktiems sukilėliams, kad patvirtintų sovietų galią, vienas sukilėlis jam išpoškino: „Ek, jūs vergai, mesėjome jūsų vaduoti, o jūs net piršto nepajudinate!“ - ir spjovė jam į veidą. Gretimai stovėjęs desantininkas karininkas pridėjo prie sužeisto sukilėlio galvos pistoletą ir iššovė pasakęs: „Priešą didvyrį reikia gerbti. Jam taip bus geriau“.

1952 m. Uchtimžemlage 1000 kalinių, paskelbusių bado streiką, buvo išvežti į Norilską. Be to, ten išvežti ir kaliniai iš Salechardo - Igarkos geležinkelio ruožo, kuriame buvo įvykęs sukilimas, taip pat iš Omskstrojaus lagerio, kuriame buvo užmuštas prižiūrėtojas ir operatyvinis darbuotojas („kūmas“), užpulta ir paimta lagerio administracija.

1952 m. rugpjūčio 1 d. MVD Uchtimžemlago apsaugos skyriaus partijos uždaro susirinkimo ištrauka:

.. Romanovo kalba: „Didelį <...> operatyvinį darbą atlikau 46-ojo lagerio punkte <...>, išsiaiškinau kurstytojus - 28 žmones. Streikas greitai buvo nutrauktas: gegužės mėnesį išsiaiškinau agitavusį tęsti badavimą; jį po 4-ių apklausos valandų pasiūliau ministrui Noginovui ir drg. Judinui (Uchtižem-lago viršininkas) išsikviesti, manydamas, kad tai bus badavimo nutraukimo pradinis taškas. Mano viltys išsipildė.

Didelį darbą balandžio ir gegužės mėnesį atlikau lagerio skyriuje Nr. 13, kur tikėtasi sukilėlių išpuolių: ten išsiaiškinau 8 žmones, visi jie buvo izoliuoti...

Be to, ten pat atėmiau ir peržiūrėjau 900 rankraščių ir išsiaiškinau antisovietinių kurstomojo pobūdžio lapelių autorių. Jis patrauktas baudžiamojon atsakomybėn“. (A. Š., p. 460)

„1953 m. gegužės - liepos mėn. Intos antrajame lageryje kaliniai padegė transporterio juostą ir elektros kabelius. Šeštajame lageryje rasti užrašai „Laisvę kaliniams!“ Visa tai reakcija į Vorkutos ir Norilsko įvykius. Vakarų ukrainiečiai ir pabaltijiečių autoritetai, kurstomi trockistų, provokuoja netvarką“.

1953 m. vasarą Uchtoje įvyko grupinis kalinių pabėgimas (pabėgėlių nesugavo). (A. Š., p. 197)

1953 m. birželio 2 d. ištrauka iš pranešimo (Vorkuta):

„Š. m. kovo 20 d. sulaikyti keturi iš 15-ojo lagskyriaus pabėgę žmonės, jie, lydimi į zoną, įsakius 57-ojo lagskyriaus operigaliotiniui Jevsejevui, konvojaus Čerkašino, Belousovo ir Ovsianikovo buvo sušaudyti“. (A. Š., p. 269)

1953 m. Vorkutoje įvyko 18 grupinių ir pavienių pabėgimų. Iš viso pabėgo 31 žmogus. Sulaikyta - 21 žmogus. Be to, 1953 m. kaliniai įvykdė 10 816 lagerio režimo pažeidimų. (A. Š., p. 246)

1953 m. liepos 21 d. Rečlago partinių organizacijų susirinkimo protokolas:

„Šiandien šachtoje Nr. 2 sustreikavo brigada ir nėjo į darbą. Reikalavo pakeisti konvojų“. (A. Š., p. 247)

„18-ojoje šachtoje aptikta vieta, kur kaliniai, pasigaminę radijo imtuvą, klausėsi „Amerikos balso“. (Ten pat)

„19-ojoje šachtoje kalinių brigada sustreikavo: susėdo ant kelio, reikalaudami komisijos iš Maskvos“. (Ten pat)

1953 m. rugpjūčio 31 d. ištrauka iš Intos Minlago viršininko Fatovo pranešimo:

„Dabar Minlage yra: ukrainiečių 28,5 proc., rusų 12,5 proc., lietuvių 15,5 proc. Moterų lageris slapta leido žurnalą „Tautos keliu“.

Kun. Adomas Alminas organizavo materialinę paramą Abezės invalidų lagerio lietuviams. (A.Š., p. 373)

„...Pavojingiausia Minlage laikoma kalinių kategorija <...> yra Vakarų Ukrainos ir Pabaltijo kaliniai. Šios kategorijos nusikaltėlių veikla turi tikslą: nelegaliai įsigyti šaltąjį ginklą;

persekioti aktyviausius kalinius gamybininkus - jiems grasinta, jie gąsdinti, su jais fiziškai susidorota;

nustatyti nelegalų ar kitokių ryši su bendraminčiais už lagerio ribų per buvusius kalinius.

Aktyviausia šios kategorijos kalinių veikla paskutiniu metu išryškėjo 2-ojo, 3-iojo, 6-ojo lagerių skyriuose ir Kozymo lagerio skyriuje. Šachtoje Nr. 5, sprogdus kalinių padarytai granatai, vienas kalinys žuvo ir vienas sužalojintas. Šis faktas liudija, kad granata gaminta nusikalstamais tikslais.

Be to, nusikaltėliai du kartus tyčia padegė šachtą - pirmąsyk transporterio juostą, antrąsyk elektros kabelį.

Trečiajame lagerio skyriuje paskutiniu metu aktyviai reiškiasi banderininkai - jie terorizuoja lagerio gyventojus, chuliganiškai užpuola vidury dienos lagerio aptarnautojus, muša kriminalinį elementą, sąmoningai siekdami šias grupes supriešinti, sukelti netvarką.

Operatyviniai gretimo MVD Rečlago (Vorkutos) duomenys byloja, kad daugelis aktyvių tenykščių įvykių dalyvių bando vėl masiškai sukilti ir, pa-

sak jų, „viską pakartoti, ištaisyti anksčiau padarytas klaidas“; savo uždavinį jie laiko kenkėjišką darbą plėtoti šiomis kryptimis:

a) organizuotai ruošti visus lagerio gyventojus sukilti. Užmegzti ryšį tarp visų lagerio skyrių ir su kitais lageriais masiškai vienu metu sukilti;

b) užmegzti ryšius su aplinkiniais lageriais, su jiems pritariančiais spectremtiniais, buvusiais kaliniais ir kitais elementais, siekiant šiuos kviesti palaikyti ir kartu sukilti;

c) remiantis palankiais nusiteikusiais jiems gyventojais, organizuoti ir vykdyti skaldomąjį darbą tarp sukarintos apsaugos ir prižiūrėtojų, siekiant patraukti į savo pusę moraliai neatsparius ir nedisciplinuotus asmenis“. (A. Š., p. 372)

1953 m. rugpjūčio 31 d. Minlago partinio aktyvo susirinkimo protokolo ištrauka:

„Š. m. rugpjūčio 29 d. operatyvinis skyrius sutrukdė šachtą Nr. 11-12 ruošiamą diversiją; ten aptikta ir paimta 3 kg 200 gr sprogstamosios medžiagos ir kapsulės - detonatoriai. <...> Turime kalinio B. bylą. Šis kalinys ant drobės parašė atsišaukimą“. (A. Š., p. 374)

„1953 m. spalio 19 d. ir 1954 m. lapkričio 6-7 d. streikavo Intos šachtos Nr. 11-12. 1954 m. birželio 29 d. ir liepos 6 d. įvyko politinių kalinių ir kriminalinių kalinių bado streikas Kozymo lagerio punkte“. (Ten pat)

1953 m. Poliarno lagpunkte prie Sobės upės įvyko maištas. Kaliniai likvidavo lagerio viršininką Udotą. (Žurn. Karta, Nr. 4, 1994., G. Archipenkovas.)

1953 m. visuotinis streikas Vorkutoje. „Sukurti sukilimo komitetai, į kuriuos įėjo įvairių tautybių atstovai, sava milicija, maisto dalijimo komitetas. Kova prasidėjo 1953 m. liepos 20 d. kalinių sukilimu prie šachtų Nr. 7, 12, 14, 16“. (Streikavo visi, išskyrus šachtą Nr. 6. Ši šachta streikavo 1954 m.) Nedarbo visi kaliniai, išskyrus darbininkus prie šachtos vandens siurblių ir ventiliacijos. Plytinės streikavo taip pat. Kaliniai atsisakė derėtis su vietine Vorkutos administracija. Atvyko generalinis prokuroras R. Rudenka, MVD kariuomenei vadovaujantis generolas plk. Maslenikovas, generalinio prokuroro pavaduotojas Barsukovas ir kt.

Šachtos Nr. 9 streiko komitetas perdavė pareiškimą sovietų vyriausybei. (A. Š., p. 248-249)

Rugpjūčio 1-ąją į šachtą Nr. 29 atvyko ta pati komisija. Gen. Maslenikovas prisistatė kaip CK narys. Kalbėjo kalinys mokytojas iš Baltarusijos,

po to kiti. Reikalavo laisvės. Gen. Maslenikovas pasakė, kad bausmę vis tiek reikės atlikti, tačiau pažadėjo:

- „1. Nuimti nuo drabužių nešiojamus numerius;
2. Leisti auginti plaukus;
3. Įvesti už gerą darbą įskaitų sistemą;
4. Neriboti rašomų ir gaunamų laiškų;
5. Nuo barakų langų nuimti grotas;
6. Atlikusiems du trečdalius bausmės išduoti leidimus laisvai vaikščioti už lagerio zonos“. (A. Š., p. 249)

Kaliniai išsiskirstė, bet į darbą nėjo. Kareiviai, ginkluoti automatais ir kulkosvaidžiais, išsikasė apkasus ir apsupo lagerį. Kitą dieną į zoną suėjo grupė karininkų ir fotografavo. Kaliniai sudaužė aparatą ir susikibę rankomis išstūmė čekistus iš zonos. Bandė su gaisrinių mašinų žarnomis vandeniui išsklaidyti kalinius, bet jie supjaustė žarnas. Tada generalinis prokuroras R. Rudenka davė įsakymą šaudyti. Šaudė ir jis pats iš pistoleto. Šaudymas truko dvi tris minutes, pauzė ir vėl ugnis.

Grupė sektantų atsiskyrė iš minios ir pradėjo melstis. Tada kareiviai iš sargybos bokštelių nukovė ir juos.

Visa tai įvyko 1953 m. rugpjūčio 1 d., 11.30 val. Pagal netikslius duomenis žuvo 66 žmonės, sužeisti -134. Kiti šaltiniai sako, kad žuvo keli šimtai kalinių, tarp jų - „...11 lietuvių:

1. Augustas Bernotėnas (1912 m.)
2. Afanasijus Kazanas (1898 m.)
3. Alfonsas Kilbauskas (1923 m.)
4. Mykolas Čechavičius (1919 m.)
5. Kazys Kairys (1917 m.)
6. Vaclovas Milkauskas (1925 m.)
7. Vitolis Martinavičius (1929 m.)
8. Bronius Pukys (1930 m.)
9. Juozas Riauba (1927 m.)
10. Edvardas Velička (1929 m.)
11. Lenconas (galbūt Lenciūnas).

...Lagerio sukilimo komitete prie šachtos Nr. 29 lietuviams atstovavo kap. Afanasijus Kazanas. Svarbiausi protesto akcijos organizatoriai čia buvo Edvardas Bucas ir Igoris Dobroštanas“. (A. Š., p. 250)

Vorkutoje streikas prasidėjo 7-ojoje šachtoje. Buvo sudarytas streiko komitetas, kur vienas iš vadovų buvo lietuvis Jaškūnas. Streikui impulsą davė atvežtieji politiniai kaliniai iš Karagandos ir Kemerovo. Pradėjo streikuoti ŠEC-2 ir Ajač Jagos šachtos Nr. 12, 14, 16 bei kitos ir pagalbiniai lageriai.

Ajač Jagoje atvežtieji iš Karagandos kaliniai buvo uždaryti BUR'e. Sužinoję, kad prasideda streikas, bandė iš šio kalėjimo prasiveržti į lagerio zoną. Sargybinis iš bokštelio pradėjo šaudyti, tačiau nušovė nieko nenuvuokiančius prie barakų sėdėjusius du kalinius. Vienas iš jų buvo lietuvis Vytautas Maknevičius, Kauno universiteto studentas. Šis įvykis perpildė kantrybės taurę ir sukilimas įsiliepsnojo visu pajėgumu. Buvo sudarytas streikų komitetas, kuriam oficialiai vadovavo Kolesnikovas, o faktiškai Stasys Ignatavičius, sudaręs visų barakų kalinių komitetų patikimą tinklą. Uoliai jam talkininkavo studentas Vladas Šiška iš Zarasų ir Vytautas Vaineikis iš Šiaulių. Per Ajač Jagos komutatorių streikuojantieji palaikė telefoninį ryšį su kitais lageriais. To ryšio čekistai nesusiprato iš karto atjungti, o vėliau, kai darbas visose Vorkutos šachtose buvo atliktas, jį atjungė, tačiau sukilėliai ryšiui panaudojo veidrodėlius.

Kulkosvaidžiais ginkluoti kareiviai reikalavo nutraukti streiką, o gen. Derevianka kreipėsi į susirinkusiuosius „nedaryti kvailysčių“, bet jis buvo nušvilptas ir izoliuotas, kaliniai nuo jo nususuko. Po jo kalbėjęs MVD ministro pavaduotojas Maslenikovas pradėjo prašyti nutraukti streiką. Pažadėjo nuimti nuo rūbų numerius, išsiaiškinti ir nubausti nušautųjų kalinių žudikus, nuo barakų langų ir durų išmontuoti grotas, leisti laisvą susirašinėjimą, mokėti pinigus ir pasiūlyti vyriausybei peržiūrėti kalinių bylas, o jei kaliniai nepaklausys, gali įvykti nepataisoma klaida.

Daugelis kalinių šitoje sueigoje išsakė savo mintis, išklejo savo vargus, pažeminimus ir XX amžiaus pasaulinę gėdą, kurią sankcionuoja Sovietų Sąjungos vyriausybė. Ypač griežtai ten nuskambėjo Vytauto Vaineikio kalba.

Ajač Jagos streiko komitetas, pasitaręs ir įvertinęs grėsmingą padėtį, čekistų paruoštus kulkosvaidžius ir nugirdytus kareivius, nutarė laikinai sustabdyti streiką. Kitą dieną, liepos 31-ąją, Ajač Jagos lageris išėjo į darbą. Po kelių dienų komiteto vadovybė buvo areštuota. Stasys Ignatavičius, Viktoras Kolesnikovas, Stepanas Kovaliovas ir Jurijus Prusalovas buvo užda-

ryti į tardymo izoliatorių 8-ojoje šachtoje. Po kelių mėnesių karinis tribunolas visus nuteisė sušaudyti, o po mėnesio pakeitė nuosprendį į 25 metus, atliekant bausmę sustiprinto režimo lageriuose.

Kapitalinėje šachtoje Nr. 1 irgi buvo sudarytas slaptas streiko komitetas, kuris ragino neišeiti į darbą. Jeigu išėjai į šachtą, tai streikuok itališku streiku - neduok produkcijos. Anglies gamyba sumažėjo kelis kartus, o surasta ir išminuota bomba šachtos nusileidimo angoje išgąsdino ne tik čekistus, bet ir pasyviuosius ar streiko priešininkus. Mirti neturinčioje kategorijos pilnoje dujų šachtoje niekas nenorėjo, tačiau streiko komitetas vis lūkuriavo, nes lagerio kontingentas, daugiausiai iškentėjęs čekistų ankstyvesniųjų metų savivales, buvo labai konservatyvus. Pagaliau čekistai leido nuimti nuo langų grotas, nuo rūbų numerius ir paskelbė kitas lengvatas. Į darbą neišėjo tik antra ir trečia pamaina, matyt, bijojo šachtos susprogdinimo. Pasklidus gandui apie 29-osios šachtos sušaudymą, Streiko komitetas paragino išeiti į darbą. Iš lietuvių komitete, Vytauto Svilo žodžiais, dalyvavo jis, Edvardas Laugalys, Juozas Grušys, Albinas Bliujis. Streiko komiteto pirmininkas buvo rusas Rybalka.

Paskandinus kraujuje 1953 m. sukilimus Norilske ir Vorkutoje, kaliniai tik trumpam laikui buvo ištikti šoko. Atsitokėjo tuojau pat ir dar su tvirtesniu ryžtu, taisydami savo klaidas, pradėjo ruoštis sukilimams ir ateinančioms kovoms, pralaimėjimams ir pergalems, nes monolitinis sovietinis režimas vis dar buvo pakankamai stiprus. Aktyviosios lagerio masės pasipildė radikaliu elementu, kuris negalvodamas stačia galva veržėsi į kovą, nes buvo patyręs aukos kartėlį ir nors menko laimėjimo saldų širdies virpulį tikint savo teisėta pergale. Reikėjo išlyginti gretas, patikrinti jų kiekybę ir kokybę, nukreipti radikaliuosius į šnipų išaiškinimą ir jų likvidavimą, įtikinti visus politinius kalinius, kad galima išlikti tik vienas kitą palaikant, t. y. sukuriant naują visuomenę.

1953-1954 m. Vorkutoje buvo išaiškinta ir likviduota nemažai „stukačių“.

Susprogdinta 7-osios šachtos elektros pastotė ir čekistų 7-osios šachtos administracijos komunistų partijos susirinkimas (1954 m. sausio 14 d.), 4-ąją šachtą maitinantis elektros kabelis (1955 m.) ir sutrauktas kelių šimtų metrų pagrindinis šachtos transporteris. Anglies gavyba krito pusiau.

1954 m. sustreikavo Vorkutos 6-oji šachta (4 lagskyrius).

„1954 m. 4-ajame lagskyriuje (virš. drg. Žilinas) netinkamas elgesys su ginklu sąlygojo nepaklusnumo aktą. <...> 1953 m. daugelį dienų nedirbo pusė Rečlago, o dabar 4-ajame lagskyriuje vėl kartojasi pernykščiai įvykiai...“

Iš politinio sk. v-ko Popovo pranešimo Vorkutos partinėje konferencijoje, įvykusioje 1954 m. balandžio 24-25 d. (A. Š., p. 268)

Algirdas J. Kujalis pasakoja apie Vorkutos 7-ojoje šachtoje veikusią kovinę organizaciją „Juodoji kaukė“, kuri baudusi „stukačius“ ir vykdžiusi diversijos aktus šachtoje. Toliau jis apibūdina (1954-1955 m.) :

„...užsiverbavau į slaptą organizaciją „Juodoji kaukė“. Tai lyg kovinė grupė „stukačiams“ bausti ir kitoms diversijoms vykdyti...“

Noriu priminti, kad ir politinių kalinių buvo ne viena kategorija. Vieni atlikinėjo bausmę tyliai, pasyviai, kiti visais galimais būdais stengėsi kovoti ir lageriuose, net tada, kai atrodė nuveikti nieko neįmanoma“. (Vorkutos politinių kalinių atsiminimai. V., 1998, p. 107)

„1954 m. pavasarį Kniažpogosto 21-ajame OLP'e įvyko kalinių streikas. Organizavo kriminaliniai kaliniai. Prižiūrėtojus išvijo iš zonos. Įkai tais buvo paimti v-ko pavaduotojas Zavjalovas ir sveikatos skyriaus v-kas Okunevas. <...> Užlipęs ant vieno barako stogo dūdų orkestras ištisas paras griežė gedulingą Šopeno melodiją. <...> Penktą dieną kaliniai streiką nutraukė“. (A. Š., p. 423)

1954 m. suaktyvinama LLKS veikla Vorkutos lageriuose.

1954 m. įkurta organizacija „Sojuz borcov za svobodu“ ir „Severnoj sojuz za svobodu“. Vadovas Jemeljanas Repinas.

1954 m. Rusų kalba išspausdintas pagrindinis laikraštis „Severnoje sijanije“ ir keletas atsišaukimų į Vorkutos kalinius, raginantys ruošti sukilimui.

1954-1955 m. Intos moterų lageryje (Nr. 4) buvo leidžiamas pagrindinis laikraštėlis „Žiburėlis tundroje“. Redagavo Natalija Pupeikienė. (A. Ruzgas. Min. str.)

1954 m. Intos lageriuose buvo leidžiamas satyrinis pagrindinis laikraštėlis „Po šimts kalakutų“. Redagavo Algirdas Čeponis. (Ten pat)

1954-1955 m. Žigulių (Kuibišėvo elektrinės statyba. HES) lageryje buvo leidžiamas iki 24 pusl. apimties pagrindinis laikraštėlis „Tėvynės Aidas“. Išleista 13 numerių. Jį redagavo ir leido: B. Jancevičius, A. Stasiškis, A. Ra-

manauskas, K. Ramanauskas, J. Vaidelis ir kt. (Laikr. Širvinta, 1990, ir A. Stasiškis)

1954-1955 m. Magadano lageriuose buvo leidžiamas pagrindinis laikraštis „Toli nuo Tėvynės“ apie 30 puslapių apimties. Leido A. Ruzgys, J. Vyšniauskas, P. Paulikas, P. Karčiauskas, B. Šapka, Č. Kavaliauskas ir kt. (A. Ruzgas. Min. str. ir B. Zlatkus)

1954-1956 m. Džezkazgano Rudniko lageryje buvo leidžiamas pagrindinis proginis laikraštėlis „Svajonė“. Išleisti 8 numeriai. Redagavo Celestinas Ajauskas. Leidybai vadovavo ir apipavidalino Stasys Sloveckas.

(A. Ruzgas. Min. str. ir C. Ajauskas)

1954 m. už tai, kad 22 metų Smirnovas Intos v-kui Chalejevui nenukėlė kepurės, buvo pasodintas į kalėjimą, kur jis susidegino. Todėl kaliniai paskelbė 7 dienų bado streiką. Lietuviai dalyvavo aktyviausiai. (A. Š., p. 356)

1954 m. Maskva, Lukjanovui

„GULAG'o nurodymu iš visų Šiaurės lagerių į Intą numatyta pasiųsti kitų šalių piliečius. Numatyta pervesti 3 tūkst. žmonių. Atvykę į Intą, jie ėmė reikšti pretenzijas.<...> Todėl jie visi organizuotai atsisakė dirbti...“ (A. Š., p. 278)

1954 m. įvyko stambiausias SSRS sukilimas Džezkazgane, nusinešęs daugiau kaip 600 kalinių gyvybių. Numalšintas tankais.

1955 m. streikas baudžiamajame lageryje „Izvestkovaja“ Kolymoje.

(SvG., p. 209)

1955 m. Vorkutoje ypatingajame spec. baudžiamajame lageryje Nr. 62 pagamintas detektorinis radijo imtuvas, kurio du mėnesius nuolat klausėsi kaliniai. Dėl to įkurtas Visuotinis Vorkutos streiko komitetas, kuris paruošė 1955 m. streiką ir jam sėkmingai vadovavo.

1955 m. tame pačiame lageryje atkurtas pagrindinis laikraštėlis spausdintas rusų kalba „Severnoje sijanije“. Redagavo J. Repinas. Leido V. Vainėkis ir kt.

1955 m. tame pačiame lageryje buvo leidžiama ranka rašytas pagrindinis laikraštėlis „Varpas“, kurį redagavo Pranas Veverskis, Edvardas Laugalys, Aloyzas Kudukis, Povilas Vaičekauskas, Adomas Lukaševičius ir kt.

1955 m. tame pačiame lageryje išleistas spausdintas pagrindinis laikraštėlis „Protėvių takais“. Redaktorius Teodoras Kilikevičius. Leido LLKS. Taip pat buvo išleista keletas spausdintų atsišaukimų, kurių dalis yra saugoma Lietuvos ypatingame archyve Vilniuje.

1955 m. Vorkutos 62-ajame lageryje įkurta pagrindinė antisovietinė kovos mokykla. Dėstė rusų antikomunistai.

1955 m. rudenį tame pačiame lageryje internuota apie dešimt aukštų GULAG'o karininkų. Reikalauta iš karcerio paleisti neteisėtai izoliuotus kalinius.

„Stalinui mirus, buvo paskelbta amnestija, bet politinių kalinių lūkesčiai neišsipildė: pirmiausia buvo paleisti kriminalistai, žmogžudžiai, vagys ir kitas gaivalas. Trūko politinių kantrybė. Prasidėjo streikai (I streikas - 1953 m. liepos 21 d.; II streiką 1955 m. vasarą Vorkutoje pradėjo lietuviai)“.*(B. Brazdžionis. Poezijos pilnatis. V., 1989, p. 531)*

„Varpo“ laikraštyje 1996 m. Nr. 2 (21) ir Nr. 3 (22) Vincas Gurskis aprašo apie atsikuriančias LLKS organizacijas ir bręstančius sukilimus sovietų konclageriuose: „Kovos grupės veikė Vorkutos konclageriuose. Anglies kasyklose buvo vykdomi diversiniai aktai, sprogdinami mechaniniai įrengimai, elektros pastotės. Šioje veikloje aktyviai reiškėsi E. Buroko, E. Laugalio, V. Svilo ir E. Smetonos suburtos grupės, kurios 1954 m. susijungė su LLKS grupėmis. Pradėta bendrauti su kitų tautybių politinių kalinių organizuotomis grupėmis, kurias ėmė vadinti bendru vardu „Sojuz borcov za svobodu“ (Laisvės kovotojų sąjunga). Taip brendo jėgos bendram politinių kalinių sukilimui“.

Praūžus 1953 m. sukilimo bangai Vorkutos lageriuose ir atsigavus nuo šoko, patirto kalinius šaudant, 1954 m. vėl atkuriamos pagrindinės grupuotės ir jungiamos su LLKS.

LLKS tikslams pasiekti buvo numatyta agitacija, propoganda, sabotazas, diversijos. Visos šios priemonės jau buvo vykdomos. Svarbiausias tikslas lageriuose turėjo būti visuotinis kalinių streikas, reikalaujantis pagal aplinkybes dalinės ar visiškos laisvės.

LLKS per laisvai samdomus lagerio ar šachtų darbuotojus užmezgė pastovius ryšius su visais Vorkutos lageriais. Išsiuntinėjo laikinus LLKS įstatus ir veikimo planus. Beveik visuose lageriuose susikūrė LLKS komitetai, kuriems vadovavo autoritetingi, kovose užgrūdinti vadovai. Kiek prisimeinu, šachtoms Nr. 1 - V. Svilas ir E. Laugalys; Nr. 8 - J. Klastauskas, A. Brunza; Ajač Jagoje Nr. 12,14,16 - Skačkauskas, Ivaškevičius, Mileris; Nr. 3 - P. Aleksiejūnas; Nr. 4 - M. Kemtytis, T. Kilikevičius, E. Smetona; Nr. 9, Nr. 10 - J. Žilinskas; Nr. 6 - J. Skaržinskas; sanmiesteliui - Z. Pal-

davičius, 62-ajam spec. ypatingajam lageriui - S. Ignatavičius; Nr. 40 - V Svetikas, A. Petraitis ir daugelis kitų. Vėliau šie žmonės (1955 m.) tapo šachtų streiko komitetų vadovais.

1953-1954 m. Norilsko, Vorkutos ir Džezkazgano kalinių krauju iškovoti lagerių režimo palengvinimai kalinių nebetenkino. Jie troško laisvės ir idėjų pergalės, dėl kurių buvo netekę laisvės. Abiejų barikadų pusės aiškiai suprato, kad taikos nebus, kalinių pasipriešinimas vis stiprės.

Sutrikę čekistai vartojo smurtą, už menkiausią įtarimą sodino į karcerius ar vežė į garsųjį spec. ypatingąjį griežto režimo 62-ąjį lagerį. Tuo būdu lagerių vadovybė, pati to nenorėdama, subūrė laisvės kovotojų grupuotę, kuri, vykdydama LLKS tikslus, siekė visuotinio Vorkutos kalinių streiko. Dar didesnę poveikį padarė studento iš Kauno Povilo Ulozo išaugintas kristalas ir iš jo pagamintas detektorinis radijo imtuvas, per kurį rusų kalba iš „Amerikos balso“ išgirdome, kad 1945 m. Jaltos konferencija laikinai perdavė SSRS valdyti Lietuvą, Latviją, Estiją, Vakarų Baltarusiją ir Vakarų Ukrainą. Šiuo pagrindu buvo pradėtas ruošti visuotinis 1955 m. Vorkutos streikas.

Suderinus su daugelio lagerių LLKS skyriais, štabas buvo perkeltas į spec. ypatingąjį režiminį 62-ąjį lagerį. Buvo sudaryta nauja ryšių sistema. Iš gretimos 8-osios šachtos atvedavo remontininkų brigadą, kuriai vadovavo Stasys Laskauskas. Jis ir tapo tiesioginiu ryšininku. Išskaptavęs kaplio kote tuštumą, didžiai rizikuodamas, kasdien pirmyn ir atgal nešė atsišaukimus, nurodymus, laikraščius ir pinigus, kuriais kitų lagerių kaliniai rėmė čia esančius. Jis visą korespondenciją perduodavo Jonui Navickui, o šis per ištremtus Pavolgio vokiečius su motociklais išvežiodavo adresatams.

Vorkutos streikui parengti ir vykdyti buvo sudarytas streiko komitetas:

S. Ignatavičius - pirmininkas, V. Vaineikis - spaudos reikalai, J. Valaitis - koviniai reikalai ir disciplina, E. Burokas - saugumas ir ryšiai, I. Uogintas - strategija ir taktika, V. Šiška - ryšiai su kitataučiais, A. Plepys - ūkio ir kt. reikalai.

S. Ignatavičius „Mindaugo“ vardu parašė laišką kreipimąsi į visus Vorkutos ir Intos politinius kalinius; jo leitmotyvas - Vakarai 1945 m. Jaltos konferencijoje mus išdavė. Praėjo dešimt metų, kovos mes nenutraukėme nei Tėvynėse, nei lageriuose, todėl kreipiamės į lietuvius, latvius, estus, bal-

tarusius ir ukrainiečius kviesdami skelbti visuotinį 1955 m. streiką. Mes galime sutikti su kompromisu dirbti nelaisvėje tik savo Tėvynėje, o čia - tik laisvais žmonėmis. Kitų tautybių kaliniai kviečiami solidarizuotis su mumis, nes būdami laisvi padėsime ir jiems. Streikas turi būti taikus, bet kokiomis priemonėmis išvengti konfliktų su ČK. Atsiradus pavojui susidoroti su kaliniais kaip 1953 m. - streiką nutraukti. Ir perspėti čekistus: jeigu būtų lemta įvykti kruviniems įvykiams, kaliniai padarys taip, kad Vorkutos anglies šachtos nebus tinkamos eksploatuoti šimtmetį. Streiko data bus paskelbta vėliau.

Čekistai užuodė, kokie įvykiai bręsta Vorkutoje, tačiau tiksliai nežinojo, kas ir kur vadovauja ir kada streikas įvyks. Per savo agentus iš pradžių gąsdino, kad streikas neįvyks, kad streiką rengia provokatoriai su čekistų žinia, norėdami politiniams kaliniams „nuleisti kraują“ ir atkurti buvusį lagerių režimą, nes sovietų valdžia kaip niekad yra tvirta ir ultimatumais nieko nepeši.

Vėl buvo atnaujintas rusų kalba laikraščelio „Severnoje sijanije“ („Šiaurės pašvaistė“) leidimas. Išleisti du numeriai. Pradėtas leisti spausdintas laikraščelis lietuvių kalba „Protėvių takais“, redaguojamas T.Kiliukevičiaus, spausdinami atsišaukimai ir sukilimo instrukcijos. Vienu metu dirbdavo net iki 20 kaligrafiškai rašančių žmonių. Tai V. Korsakas, P. Vyturys, J. Mike - lionis, E. Smetona ir daugelis kitų.

Atvežus į 62-ąjį lagerį E. Laugalį, P. Veverskį, A. Brunzą, A. Kudukį, A. Lukaševičių, P. Vaičekauską ir kitų mūsų inteligentų, buvo nutarta leisti ranka rašytą „Varpą“. Tai buvo stiprus sąsiuvinio apimties politinis bei literatūrinis laikraštėlis, kvietęs kalinius į streiką, į kovą dėl laisvės. Ukrainiečiai leido vieno lapo laikraštuką, atrodo, „Nepodleglost“ (Nepriklausomybė).

Politiniai kaliniai ėmėsi saugumo priemonių: buvo tikrinami laiškai, vienas žmogus neturėjo teisės priėti prie prižiūrėtojo. Svarbiausią įnašą saugumo srityje atliko T. Kiliukevičius. Jis su savo žvalgybininkais išaiškino kelis, atrodo, pasitikėjimo vertus žmones, kurie buvo agentai, per kuriuos suklaidino čekistus - atseit streikas įvyks porą savaičių vėliau, t. y. rugpjūtyje.

„X“ streiko diena - liepos 21-oji. Apie ją žino tik centrinis Streiko komitetas ir kitų lagerių streiko komitetų pirmininkai. Tačiau 4-ojoje šach-

toje įvyksta priešlaikinis streikas. Kaliniai dėl nesutarimo su konvojumi negrįžta į gyvenamąją zoną, o čia, nesulaukdami grįžtančiųjų, neišeina į darbą ir kiti. Čekistai dezinformuoja, tarsi 4-oji šachta sušaudyta. Provokatoriai tiesiog šaukia: „Streikas - provokacija!“ Jau ir taip stipriai ginkluotą sargybą pastiprina Leningrado ir Kontemirovo divizijos, kurioms vadovauja pats generalinis prokuroras Rudenka. Silpnesniųjų valia mažėja, prasideda murmesys: „Kam to reikėjo, iššaudys kaip kiškus“... Delsti nebuvo laiko. Reikėjo ankstinti sukilimą. Aušo lemiamoji 1955 m. liepos 19-oji diena - visuotinio Vorkutos sukilimo diena, čekistų pavadinta „Pabaltijiečių streiku“.

Pagal Streiko komiteto instrukcijas, kiekviename lageryje 5 val. ryto ginkluoti peiliais LLKS aktyvistai ateina į gyvenamuosius barakus ir perspėja, kad nė vienas kalinys neitų į darbą. Tai pasiekus, visos lagerių zonos pereina į karinį režimą. Dieną ir naktį, vykstant streikui, budi kalinių sargyba.

TEC-2 lageryje šios instrukcijos kaliniai nesilaikė. Naktį nugirdyti kareiviai prakirpo spygliuotas vielas ir, užklupę miegančius kalinius, sumušė. Tai vienintelis streiko metu nukentėjęs lageris.

Atomazga vyko greitai. Valdžia, supratusi, kad nieko nepeš, o gal išsigandusi, kad kaliniai gali pradėti sprogdinti šachtas, ėmėsi taikių priemonių. Kai kuriose šachtose vyko teismai. Nepilnamečius ir atlikusius du trečdalius bausmės paleido, o trečdalį atsėdėjusius - išleido už zonos.

7-ojoje šachtoje panaikino sargybą bokšteliuose ir leido politiniams kaliniams apsigyventi už zonos, kad tik šie eitų į darbą.

Pasiekta pergalė 1955 m. Vorkutos streike pagrindinę politinių kalinių masę patenkino ir visos šachtos pradėjo kasti anglis.

Streiko nuostoliai: už 1955 m. streiką - sukilimą 47 žmonės vieneriems metams buvo išvežti į uždarą politizoliatorių - Vladimiro kalėjimą. Kiti aktyvesni kaliniai, daugiau kaip 300 žmonių, išvežti į Taišeto lagerius Bratsko rajone.

1953-1954 m. sukilimai Norilske, Vorkutoje, Džezkazgane ir kitur buvo spontaniški, paskandinti kalinių kraujuje, tačiau kiekvienas jų davė rezultatų: lengvino nepakeliamą kalinių dalį, rodė ir ugdė viltį, kad suderinus bendrus veiksmus galima įveikti „nenugalimąją“ vienu ar kitu būdu beveik visą pasaulį pasiglemžusią SSRS.

1955 m. Vorkutos konclagerių streikai jau organizuoti. Tai generalinė repeticija „pakartot ištaisant anksčiau padarytas klaidas“ (rašoma Komijos ASSR archyvuose rastame čekistų dokumente (PAKO, f. 2174 A. 1, b. 258, 1. 188-19P). 1956-1957 m. visuotinis SSRS kalinių streikas turėjo ekonomiškai parklupdyti „blogio imperiją“, nes visa jos ekonominė sistema laikėsi tik prievarta ir nelaisvu dvidešimties milijonų politinių ir kriminalinių kalinių darbu.

Komunistai užbėgo įvykiams į priekį. Jie 1956 m. išsiuntė į kalinimo vietas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo komisijas, kurios beveik 90 proc. kalinių išleido į laisvę, kitiems sumažino bausmes.

LLKS, „Sojuz borcov za svobodu“, „Norilsko Vyčiai“ ir kitų pagrindžio organizacijų nariai nenuliūdo, kad 1956-1957 m. neįvyko visuotinis streikas, nes jo pasekmių niekas nenumatė, bet jie džiaugėsi savo laikinąja pergale, po kurios priešas turėjo trauktis. Ne dėl Stalino mirties, o nuo politinių kalinių streiko pradžios pradėjo byrėti SSRS imperija. Stalino mirtis nenutraukė represijų, žudymo ir genocido. Komunistai savo ideologija per visą valdymo laikotarpį naikino savas ir svetimas tautas. Jau po Stalino mirties „demokrato“ Chruščiovo įsakymu 1953-1954 m. atvirai buvo šaudomi ir tankais trauškomi beginkliai politiniai kaliniai - vyrai ir moterys, 1959 metais - Voronežo Telmano gamyklos dirbantieji, 1960 metais - Temir-Tau (Karagandos srityje), 1962 m. - Novočerkasko (Rostovo srityje) gyventojai.

Gal užmiršome Gorbačiovo inspiruotas žudynes Tbilisyje, Baku, Vilniuje? Daugelis dabar rašančių prisiminimus džiaugėsi: Stalinas mirė, re-
težiai krito! Visi laimingi „gerųjų komunistų“ laiminami išėjo į laisvę. Ne-
klaidinkime nežinančiųjų, - kad tapome laisvi, padėjo sukilėlių nekaltas
kraujas, jų ryžtas ir pareiga tęsti kovą už Tiesą. Tai jie mums suteikė lais-
vę, o ne Stalino mirtis. Prisiminkime „gerojo komunisto“ A. Sniečkaus laišką
SSKP CK SSRS, rašytą 1956 m. gruodžio 6 d.:

„Respublikos politinę padėtį neigiamai veikia ir tai, kad paskutiniuoju metu į Lietuvą po amnestijos ir atlikę bausmę sugrįžo daug asmenų, anksčiau įvykdžiusių sunkius kontrrevoliucinius nusikaltimus. Daugelis jų kitados buvo buržuazinių partijų lyderiai, ginkluotų pasipriešinimo būrių vadai“. (Russkije vojenyje archyvy, Č. 1, 1953, M., p. 257-258)

A. Šerėno knygoje „Vorkutos mirties lageriai“ (p. 260) yra įdėtas į akį nekrentantis, bet įdomus dokumentas, rastas Komijos ASSR partiniame archyve Syktyvkare.

„Komijos sr. SSKP komiteto sekretoriui drg. Osipovui

PRANEŠIMAS

Apie SSRS Vorkutos PDL politinio skyriaus 1955 metų II pusmečio darbą

(streiko laikotarpis. - *Aut.*).

...Iki 1956 metų sausio 1 dienos apgyvendinti už zonos išleisti 14 919 žmonių, palengvinto režimo - 12 264, bendrojo režimo - 19 210 žmonių. Kai kurių zonų išardyti aptvėrimai (27-asis OLP'as, aptarnaujantis šachtą Nr. 7, lagerio skyrius Nr. 3, aptarnaujantis šachtos valdybą Nr. 2 (SU-2), buvęs lagerio skyrius Nr. 15, aptarnaujantis šachtas Nr. 3 ir Nr. 4).

Politinio skyriaus viršininko pavaduotojas pulkininkas *Popovas*“.

(A. Š., p. 260)

1955 m. išardytos lagerių zonos, išleisti 14 919 žmonių, o SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo komisija pradėjo amnestuoti kalinius tik 1956 m. vasarą.

Kuo 1955 m. Vorkutos politiniai kaliniai tapo geresni ir nusipelnė priešlaikinės laisvės? Darbu? Ne - streiku! (nors apie 1955 m. streikus Vorkutoje oficialiai nenorima niekur skelbti, išskyrus BI-BI-SI ir Bernardą Brazdžionį).

Adomas Lukoševičius „Su „Varpu“...

„Po 1953 m. streikų ir kruvino susidorojimo su kaliniais 1955 m. buvo vėl pradėta ruošti streikui.

Iš „Kapitalinės“ anglių kasyklos Nr. 1 buvo išvežti į 62-ąją ypatingąją baudžiamąją lagerį Albinas Brunza, Edvardas Laugalys ir Adomas Lukoševičius, kurie aktyviai ruošė kalinius streikui 1-ojoje šachtoje. 62-ajame lageryje visa savo esybe įsijungiau į streiko eigą. Pradėjom leisti laikraštėlį „Varpas“, kuris iš rankų į rankas keliavo po Vorkutos gulagus ir kvietė į žūtbūtinę kovą su komunistų ideologija, už tautų ir žmogaus teises, už teisę gyventi... Laikraščiu medžiagą ruošė P. Veverskis, E. Laugalys, A. Kudukis, A. Lukoševičius ir daugelis kitų.

Mūsų kova davė rezultatų. 1956 m. buvo peržiūrėtos politinių kalinių bylos ir didelė jų dalis buvo paleisti iš lagerių ir kalėjimų“. (Varpas, 2000, Nr. 6, p. 20)

Ignas Uogintas „Vorkutos kaliniai sukilo“

„1955 m. į spec. ypatingąjį režimo lagerį Nr. 62 buvau atvežtas kaip streikų agitatorius. Čia tokių pačių, netinkančių kitų lagerių režimams, radau daugiau. Susitikę aptarėme tarptautinę ir SSRS vidinę ekonomiką, kuri laikėsi ant kalinių ir tremtinių darbo. Nutarėme paruošti ir paskelbti 1955 m. „Pabaltijiečių“ streiką, kuris, mano galva, turėjo peraugti į visos Vorkutos kalinių streiką. Sudarėme Vorkutos Streiko komitetą. Pirmininku buvo išrinktas Stasys Ignatavičius, aš buvau pavaduotojas ir atsakiau už strategiją ir taktiką. Stasį išvežus į uždarą Staraja Russ kalėjimą, streikui vadovauti teko man. Po visus lagerius išsiuntinėjome nurodymus, ypač pabrėždami, kad nekartotų 1953 m. klaidų ir vengtų bet kokių aukų. Matant, kad čekistai gali susidoroti su kaliniais, streiką tučtuojau nutraukti. šis streikas turėjo būti generalinė repeticija. Gavus kitų lagerių pritarimą, pasiruošimas vyko sklandžiai ir rezultatas buvo teigiamas, išskyrus kelias dešimtis kalinių, kurie buvo išvežti iš Vorkutos į Vladimiro kalėjimą. Po 1953-1955 m. streikų bangos komunistai 1956 metais turėjo atverti lagerio vartus ir šimtai tūkstančių žmonių sugrįžo pas savas šeimas“. (Ten pat)

Stasys Ulevskis. „Streiko įkvėptas“

„Pagal Visuotinio Vorkutos streiko komiteto instrukciją ir vietos lagerio 7-osios šachtos kalinių sutarimą 1955 m. liepos mėnesį įvyko politinių kalinių streikas.

Buvo reikalaujama išleisti kalinius į laisvę. Streiko metu atėjo lagerio viršininkas Sičiovas su svita nepažįstamų karininkų ir gražiai prašė eiti į darbą, žadėdamas kalinius išleisti į laisvę. Kaliniai jo žodžiais nepatikėjo. Tada jis davė ženklą sargybai bokšteliuose, kad jie iš ten dingtų, o kaliniams pasakė, kad eitų į darbą ir įsikurtų kur nori, net už lagerio zonos. Sargybiniai išlipo iš bokštelių, o žmonės, pasičiupe savo asmeninius daiktus ir patalynę, paliko lagerį.

Kadangi 7-osios šachtos streiko vadovas Feliksas Kirvelaitis jau ankščiau buvo perkeltas į TEC-2, man teko streiko rūpesčiai. Aš kreipiausi į Juozą Žilinską ir kitus, užklaudamas, ką daryti. Gavau atsakymus: tikslas pasiektas, eikite į darbą ir ruoškitės tolimesnei ateities kovai. Žmonės apsigyveno kas kur sugebėjo, o vietoj buvusio lagerio buvo įkurta čekistų seržantų mokykla. Kaliniai turėjo registruotis komendantūroje, kol 1956 m.

birželio - liepos mėn. atvykusi iš Maskvos komisija apie 90 proc. kalinių išleido į namus.

Iš viso to supratau, kad laisvę Lietuvai gali atnešti tik kova bet kokiomis sąlygomis ir aplinkybėmis. Todėl būdamas Lietuvoje iš karto įsijungiau į LLKS ir su Juozu Žilinsku dalyvavau Klaipėdoje SSRS antikomunistų suvažiavime ir pagrobiant aukšto rango čekistą Vilniuje. Taip pat iki Atgimimo platinau laikraštį „Varpas“ ir kitus įvairius antisovietinius atšaukimus Suvalkijoje“. (Ten pat, p. 21)

Juozas Grušys. „Pradėjom...“

„1954 m. Vytautas Svilas, Edvardas Laugalys, Adomas Lukaševičius ir aš pagal LLKS direktyvas pradėjome ruošti streiką šachtoje „Kapitalinė“, bet buvau išaiškintas ir uždarytas į izoliatorių. Čekistai nesugebėjo įrodyti mano dalyvavimo ruošiant streiką, bet, anot jų, bus geriau, jei aš būsiu atskirtas nuo masių. Tais pačiais metais mane išvežė į 59-ąjį lagerį, kuriame buvo laikomi kriminaliniai kaliniai. Čekistai nesugebėjo palaužti LLKS ryžto ir streikas „Kapitalinėje“ šachtoje, kaip ir visuose Vorkutos lageriuose, įvyko.

Jaučiu pasitenkinimą, kad ir aš prisidėjau prie XX amžiaus monstro krito“. (Ten pat, p. 23)

Vincas Korsakas. „Vieningai“

„Tai atsitiko 1955 m. liepos mėnesį Vorkutos 7-ojoje šachtoje. Į darbą eidavau retai. Septynias paras atsėdžiu izoliatoriuje, tris keturias praleidžiu gyvenamojoje ar darbo zonoje, po to vėl į izoliatorių. Einančiam iš izoliatoriaus sutikę draugai pasakė, kad rengiamas streikas. Tačiau surengti streiką, kai lageryje keturi penki tūkstančiai įvairių tautybių, įvairaus amžiaus, įvairiai mąstančių kalinių, ne taip paprasta. Norėdamas, kad streikas įvyktų, ir aš vaikščiojau po barakus ir kalbėjausi su streikui nepritariančiais. Vieni bijojo, kad bus sušaudyti, kiti, jog praras lengvesnį darbą, dar kiti, kad bus uždrausti namiškių siuntiniai. Iš savo pusės jie buvo teisūs, tačiau masinis streikas - tai ne kelių asmenybių reikalas. Čia sprendžiamas tūkstančių likimas. Streiko atmosfera buvo jaučiama ne tik lageryje, bet ir už jo: į sargybų bokštelių kėlė kulkosvaidžius. Vietoj vieno sargybinio atsistojo du.

Numatytą dieną streikas prasidėjo. Į pirmąją pamainą ne tik į šachtą, bet ir į antžeminius darbus neišėjo nė vienas kalinys. Tačiau lagerio administracija, matyt, irgi rengėsi iš anksto. Zonoje įtaisė keliolika garsiakalbių ir nuolat kartojo: „Gerbiami kaliniai, neprisidėkite prie sabotažininkų ir streikuojančių. Eikite į darbus be sargybos!“ Atidarė lagerio vartus, iš sargybos bokštelių nuėmė sargybinius.

Streiko organizatoriai tokio negirdėto įvykio SSRS nebuvo matę. Visi tikėjosi griežtesnių veiksmų, gal net represijų. O čia iš garsiakalbių liejosi kuo gražiausi pažadai. Pirmoji ir antroji pamaina į šachtą nenusileido. Trečioji - į darbą išėjo beveik visa. Tačiau buvo ir tokių, kurie streiko nenutraukė. Juos, kartu ir mane, išvežė į 62-ąjį lagerį, o iš čia į Vladimiro politiziatorių - kalėjimą. Kalėjimo viršininkas perskaitė nuosprendį: sabotažas, atsisakymas eiti į darbą, streikų rengimas... - nubaustas vieneriems metams atlikti bausmę Vladimiro kalėjime“. (Ten pat)

1955 m. sausio mėn. Tiumenės sr. 501-ojoje statyboje prasidėjo bruzdėjimas. Užuo nuginklavę sargybą ir pradėję išvaduoti lagerius, buitiniškai su ginklais pabėgo į tundrą. Kalinius lageryje čekistai kulkosvaidžiais iššaudė.

Ona Lešinskaitė-Švedienė:

„Dar lageryje būdama buvau įkliuvusi su lagerio spauda - laikraščiais. Bet spėjau laukan išbėgusi paslėpti. Prižiūrėtoja rado. Aš išsigyniau, už tai manęs pusę metų neišleido už zonos. Du kartus buvau nuėjusi, kur griežto režimo lagery sėdėjo vyrai. Tarp jų buvo man žinomas Juozas Jencevičius“ (vienas iš 1955 m. streiko vadovų. - E. B.). (Vorkutos politinių kalinių atsiminimai. V, 1998, p. 115)

Antanas Latūžys atsiminimuose rašo:

„1955 m. liepos 26 d. (streikas prasidėjo liepos 19 d. - E. B.) pašaukė mane ir liepė atiduoti patalynę. Surinko apie šimtą vyrų, išleido pro vartus, susodino ir mus paliko be sargybos, be šunų. Sėdim, nė iš vietos, laukiam kas bus. Negreitai iš būstinės išėjo du sargybiniai su mūsų dokumentais ir veda. Mes nustebome, kaip čia yra, kad iš paskos niekas neseka. Atvedė ir paliko prie moterų lagerio. Laukiam, laukiam, o mūsų vadovų nėra. Bijom nuo žemės pasikelti, kad iš sargybos bokštelio į mus nepaleistų

automato serijos. Pradėjo spausti gamtos reikalai, nes jau pusė dienos praėjo. Pabandėm atsistoti, nieks nieko nesako ir nešauda... Išdavė pažymėjimus, laisvai galėjom išeiti ir kada norim grįžti, pasidarėm laisvi gyventojai“. (Ten pat, p. 143)

1955 m. rugsėjo mėn. Vorkutoje solidarumą su kriminaliniais kalinių lageriais čekistams pavyko palaužti provokacijomis. Savo atsiminimuose rašo Vincas Korsakas: „...Čekistams labai rūpėjo susidoroti su baudžiamojo lagerio kaliniais, iš kurių nieko gero negalėjo tikėtis ir ateityje. Savo rankomis to padaryti nenorėjo, todėl pasirinko visur naudotą metodą. Lageryje, kuriame kriminalinių buvo keli tūkstančiai, puolė iš 62-ojo baudžiamojo atvežtus apie du šimtus politinių kalinių, apgyvendintų viename barake. Užvirė nuožmi, atvira ir nelygi kova. <... > Neatlaikę spaudimo šoko į uždraustą zoną, bet čia juos pribagė automatų šūviai iš sargybos bokštelių. <... > Iš lietuvių prisimenu žuvusį suvalkietį Jokūbauską ir berods žemaitį Makarą. <... > Po šios tragedijos kilo šurmulyš ir mūsų 62-ajame lageryje. Suradome aukštą stiebą ir ant pastato aukštai iškėlėme juodą iš 6 paklodžių susiūtą vėliavą. Įsakė vėliavą nukabinti. Nepadeda nei grasinimai, nei derybos. Budėjom tris naktis. Blogiausia čekistams buvo tai, kad vėliavą matė ne tik čia šalia esanti gyvenvietė, bet ir Vorkutos miestas. Po trijų dienų įvyko gedulo mitingas, buvo pasakyta daug kalbų, pasmerkiančių čekistus ir komunistų partiją, tylos minute pagerbti visų tautybių žuvusieji ir nuleista vėliava“. (Ten pat, p. 68-69)

Prie imituoto karsto, padengto tundros pilkomis samanomis, tris dienas budėjo garbės sargyba, o lagerį nuo čekistų saugojo apie du šimtus lagerio savisaugos karių. Dar viena vėliava, raudono audeklo su juodais kraštais, buvo iškelta V. Vaineikio ir esto E. Russo ant izoliatoriaus stogo.

„1956 m. sausio mėn. Taišeto „mirties trasoje“ įvyko masinis bado streikas. Ozerlago 307-ajame lagpункte 950 kalinių reikalavo bylų peržiūrėjimo. Prie jų sausio 12 d. solidariai prisijungė 308-ojo lagpункto 800 kalinių ir tą pačią dieną paskelbė bado streiką 26-ajame lagpункte kalintys izoliatoriuje. Daugelis kalinių buvo paleisti, o 23 kaliniai, tarp jų ir šios žinutės autorius, išvežti į Vladimiro politizolatorių, iš kur 1956 m. rugsėjo mėn. buvo išleisti į laisvę“. (G. Klimovičius, 1990 12 12, Gomelis. - SvG, p. 176)

1956 m. vasarą įvyko kalinių maištas Vladimiro uždarame kalėjime. Išdaužyti kalėjimo langai. Mieste buvo girdėti iš kalėjimo sklindantys šūkiai:

„Laisvės!“, „Gėda KPSS!“ Maištas baigėsi paliaubomis ir pažadais už šį maištą nieko nebausti. Kalėjimo režimas palengvėjo.

„Vladimiro kalėjime į lietuvių kalbą išversta Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir drauge su LLKS memorandumu bei įstatais priimta kaip LLKS programa. (Minėti dokumentai saugomi Šiaulių „Aušros“ muziejuje.)

1957 m. vasario mėn. 16 d. Intos lageryje (Nr. 5) pradėtas leisti pogrindinis spausdintas laikraštėlis „Laisvės Varpas“. Leido kun. Kazimieras Vaičionis, kun. Pranas Račiūnas, Stasys Ignatavičius, Kostas Lekšas, Jonas Pratusėvičius, Augustinas Liaugaudas, Alfonsas Čijunskis, Povilas Zagreckas ir Edvardas Burokas. Kosto Buknio dėka šio leidinėlio trys numeriai buvo išplatinti Intos ir Abezės miestuose. (Varpas, Nr. 12(86), p. 20-21 ir A. Ruzgas. Min. str.)

1957 m. rugsėjo mėn. Vorkutos lageryje „Cementnaja“ LLKS įsteigė pagrindinę kovai su sovietais mokyklą, kurioje buvo dėstoma politekonomija (Sovietų ir Vakarų silpnosios pusės), konjunktūra, žvalgybos ir kontržvalgybos pagrindai, kovos menai, revoliucijų, tautų išsivadavimo bei Rusijos narodovolcų istorija. Dėstė savo dalyką gerai išmanantys diplomuoti politiniai kaliniai: diplomatas Feleksas Krutikovas, Frunzės karo akademijos dėstytojas Jemiljanas Repinas, istorikas Germanas Stepaniukas ir kt. Mokykla veikė iki 1958 m. pavasario, kol lageris buvo likviduotas, o kaliniai išvežti į Taišeto lagerius.

1959 m. Taišeto trasoje Vichorevkos lageryje (kospiraciniais tikslais vietoje LLKS) įkurta Lietuvos Nepriklausomybės ir progreso partija (LNPP), kurios programoje įtvirtinta Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. Išleistas pagrindinis laikraštėlis „Nepriklausoma Lietuva“. Leido Petras Paltarokas, Zigmas Laugalaitis, Vytautas Naudžiūnas ir kt.

1960 m. Čiunos lageryje iš gamybinės zonos medžio apdirbimo kombinato administracijos patalpų buvo pagrobta rašomoji mašinėlė. Įrengti du bunkeriai: vieną iškasė Zigmas Laugalaitis, antrą katilinėje įrengė Viktoras Petkus. Išspausdinti keli atsišaukimai į sovietinius karius ir Visuotinė žmogaus teisių deklaracija (apie 100 egz.). Redagavo atomo fizikas Rivaltas Pimenovas ir Karlas Frusinas. Ruošiantis grupiniam pabėgimui buvo pagaminta trys nagano tipo pistoletai (sukonstravo ir pagamino Gediminas Kraponas ir Zigmas Laugalaitis). Originalius čekistiškus dokumentus pagamino Ibragimas (Abraomas) Šifrinas.

1960 m. Čiunos lageryje likviduotas čekistams parsidavęs buvęs gen. Vlasovo armijos štabo viršininkas Kudrešovas, bandęs suskaldyti politinių kalinių vienybę įteisinant draugovininkų organizaciją, turėjusią vykdyti lagerio administracijos užsakymus.

1960 m. buvo nutarta ir pasirušta sudeginti vieną iš didžiausių Sibire Čiunos medžio apdirbimo kombinatą. Operacija atidėta dėl susiklosčiusių aplinkybių. Ją atlikti turėjo Juozas Tribušauskas, Stasys Čėpla, Albinas Kaulius, Stasys Žukauskas, Zigmas Laugalaitis ir du ukrainiečiai nuo Užgoro-
do. Kombinas sudegė, kai Taišeto lageriai buvo likviduoti, o kaliniai iš-
vežti į Mordoviją.

1961 m. Mordovijos lageryje Nr. 14 (uždaramė kalėjime) buvo susitar-
ta sujungti LLKS (LNPP) ir Lietuvos laisvės gynėjų sąjungą. LLKS (LNPP)
pirmininku, vietoje 1960 m. mirusiojo gen. Motiejaus Pečiulionio išrink-
tas Petras Paulaitis.

1961-1962 m. Mordovijoje Sosnovkos lageryje buvo leidžiamas LNPP
pagrindinis spausdintas ir ranka rašytas laikraštėlis „Laisva Lietuva“. Re-
dagavo Pranas Skėveris. Laikraštėlį leido Vytautas Vaineikis, Zigmas Lau-
galaitis, Vytautas Naudžiūnas ir dar keletas kitų. Išspausdinta keletas eg-
zempliorių LNPP programos. Du jos egzempliorius ir laikraštėlį P. Skėve-
ris, Z. Laugalaitis ir E. Burokas įdėjo į du stiklinius butelius, užliejo sir-
gučiu ir vieną iš jų paslėpė gamybinėje zonoje pagrindiniame radijo futle-
rų cecho pastate, prie didžiausių staklių pamato dešiniame kampe pusės
metro gylyje. Kitą prie to paties pastato dešinėje vartų staktos pusėje taip
pat pusės metro gylyje.

1961 m. Sosnovkos lageryje įkurta stebėjimo grupė, kuri sekė čekistų
agentūrą ir ją išaiškino. Iniciatorius Juozas Tribušauskas.

1975 m. vasarą Mordovijoje Baraševo lageryje penkias dienas badavo
politinės kalinės dėl čekistų susidorojimo su ukrainiečių poetu, disidentu
Vasilijų Stusu. (*N. Sadūnaitė*. Skubėkite daryti gera. V., 1998, p. 124.)

1977 m. vasarą Mordovijos lagerių kaliniai atsisakė eiti į darbą, reika-
lavo kad būtų pripažintas sovietų konclageriuose politinio kalinio statu-
sas. *N. Sadūnaitė* tai tęsė net tris mėnesius. (*Ten pat*, p. 128-133.)

J.Semaškaitė knygoje „Vaičėno būrio žūtis“ rašo, kad lageriuose buvo
leidžiamas pagrindinis laikraštėlis „Vytis“, kurį redagavo Stasys Gerlikas.

1983 m. rugsėjo mėn. Jadvyga Bieliauskienė drauge su kitomis politinė-
mis kalinėmis badavo 8 dienas dėl žmogaus teisių pažeidinėjimo lageriuose.

Kaip pavadinti 1953-1955 m. įvykius lageriuose? Streikais, bruzdėjimais, maištais ar sukilimais? Čekistams norėtusi šiuos įvykius sumenkinti, laikyti juos chuliganizmo apraiškomis. Atsisakymas dirbti - netvarka ir anarchija. Tačiau tardytojai ir teisėjai Sukilimo komiteto narius ir be teismų išsiųsdami į uždarus kalėjimus vartojo terminą „antitarybinis kontrrevoliucinis sukilimas“. Sukilę kaliniai lagpuntuose išsirinkdavo komitetus, įvesdavo savivaldą ir internacionalines tarnybas. Svarstė reikalavimus mitinguose ir teikė juos Maskvai ar kitoms šiems reikalams skirtoms komisijoms. Atsisakydavo eiti į darbą arba net rengdavo masinius bado streikus. Kiek būdavo galima, stengdavosi prisitaikyti prie veikiančių sovietinių įstatymų. Susikūrė nauja 6-ojo dešimtmečio visuomenė, kuri jau akivaizdžiai skyrėsi nuo 4-ojo dešimtmečio visuomenės ne tik socialine, bet ir idėjine padėtimi. Lageriai pasipildė jaunais žmonėmis, kovojusiais dėl nepriklausomybės Ukrainoje, Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Nemažai buvo ir karo mokslų bei Vakarų kultūros ragavusių, vlasovininkų bei kitų antisovietinių grupuočių, kovojusių vokiečių pusėje, žmonių. Atsirado ir vienas kitas disidentas iš didžiųjų miestų, niekada nebijantis palaikyti teisinio.

Per kraują, kančias ir badą politiniai kaliniai supratę savo nepavydėtiną dalį nugalėjo administracijos pagalbininką („pridurką“), kriminalinį elementą ir išsiaugino naują visuomenę, kuri bent jau rėmėsi humanizmo idėjomis ir sudarė prielaidas egzistencijai tokiomis sąlygomis, kurios buvo sąlygotos sovietų įstatymų suprantant, kad galima išgyventi tik vienam palaikant visus ir visiems vieną. Reikėjo bendromis jėgomis spręsti savo likimą, nebesisikliaujant engėjais. Prireikus buvo galimybė panaudoti ekonominę gamybos svertą, būnant pagrindiniais šios ekonomikos kūrėjais. Šiai visuomenei pasaulio istorijoje analogų nebuvo - tai kalinių dvasiniai laisvieji miestai ar respublikos su visomis kalinių žinybomis, atitinkančiomis lagerio savivaldą, kaip, pavyzdžiui, savisaugos, maitinimosi, kultūros, nerašyta teisine jurisdikcija ir ryšiais su kitais lageriais bei gyvenančiais laisvėje. Dažnai priminė valstybes valstybėse.

Sukilimams buvo ruošiamasi iš anksto, bet iki 1955 m. juos sukeldavo nenumatytos priežastys: ypač agresyvūs čekistų veiksmai, tyčiojimasis ar net smurtinės mirtys. Rengiant sukilimus nebuvo vieningos idėjų visumos ir vienareikšmės masių nuomonės. Be to, visuomet buvo abejojančių, išgąsdintų ir dvasiškai sužlugdytų, beje, buvo ir aktyvių slaptų priešininkų.

Tačiau didžiausią žalą darė čekistų užverbuotieji - negalėdami išaiškinti sukilimų rengėjų, bandė jų idėjas pavaizduoti provokatoriškomis, kad atbaidytų aktyvesniasias kalinių mases.

Sukilėliams reikėjo laviruoti pasinaudojant totalitariniais sovietų įstatymais, įsiterpiant į jų ekonomikos plyšius taip, kad nereikėtų atvirai stoti prieš dar labai tvirtą monolitinę sovietinę sistemą, t. y. veikti sovietinių įstatymų ribose.

Po Stalino mirties politinių (su ekonominiu atspalviu) sukilimų svarba dar mažai ištirta ir pagrįsta. Jie buvo ne tik šiame laikotarpyje pirmieji, bet ir masiškumu lenkė visus iki tol buvusius. Taip iš eilės treji metai (1953, 1954, 1955). Galima drąsiai sakyti, kad per šiuos metus streikavo apie 200 000 kalinių. Žmonės protestavo prieš tautų ir asmens genocidą. Šie sukilimai, protesto streikai ir nepaklusnumas sovietams įrodė, kad galima kovoti su totalitarizmu ir be ginklų, legaliai kolektyvinių protestų metodu. Tik šią kovą turėjo palaikyti masės, kurios, atmetusios keturiasdešimt metų jas kausčiusią baimę, sugebėjo įžiebti tokius pasipriešinimus kaip kad Lietuvoje ir Lenkijoje. Šiam tikslui reikėjo agitatorių, propogandistų, reikėjo ir aukų, kad pažadintų „snaudžiančias“ žmonių dvasines galias. Didžiausios pagarbos turėtų susilaukti šių sukilimų vadovai ir jų vykdytojai, kurie, negailėdami savęs, savo ateities, savo gyvybės, atsisakę asmeninės gerovės, skiepijo jaunoms kartoms dvasinį tvirtumą, drąsą ir kitas žmogiškąsias vertybes. Tai buvo kažkas panašaus į pirmuosius krikščionis senosios Romos laikais. Lageriuose sukilėliai, streikininkai, protestuotojai ir kiti tvirtos valios bei humanistinių idėjų vedami žmonės dirbo laisvės labui, nebijodami kulų, kankinimų ir teismų nuosprendžių sušaudant, tvirtino kalinių valstybes valstybėje, suduodami stiprius smūgius vergų imperijos sistemai. Be viso to, grįžę iš lagerių šie dvasios milžinai diegė laisvės idėjas tikros laisvės ieškantiems ir trokštantiems maištingos dvasios žmonėms pasidalydami lagerių protestuose įgyta praktika ir galų gale pasiekė pergalę - blogio imperija subyrėjo.

1955 M. STREIKAS VORKUTOS 40-OJOJE ŠACHTOJE

1954 m. Intoje, jau po tunelio kasimo bandant pabėgti iš pirmosios šachtos, po tardymų ir t.t., nesugebėję sudaryti bylos, mane - t.y. Edvardą Svilainį-Dulkę ir Joną Valaitį-Viesulą iš kalėjimo atvežė į 2-ąjį lagerį. Drauge su mumis buvo gabenama grupė įtariamųjų: Balys Sadauskas-Naras, Juozas Kliučinskas, Juozas Eidukevičius-Dzūkas bei kiti. Vienas iš tunelį kasusiųjų - Algis Šidlauskas - buvo paliktas Intos I-ajame lageryje. Taigi, 1954 m. pabaigoje atsidūrėme Vorkutoje. Patekome į vagių lagerio „perekylą“. Vagys zonoje gyveno laisvai, o visi kiti - spygliuota viela aptvertuose barakuose. Praėjus porai savaitių, buvome išvežti į darbo lagerius. Aš, Balys Sadauskas, Juozas Kliučinskas, Juozas Eidukevičius ir dar keletas intiškių patekome į 40-osios šachtos lagerį. Greitai susipažinome su lagerio gyventojais ir įsitraukėme į šio lagerio kasdienybę. Aš buvau atsiskęs dirbti dar Intos šachtoje; savo atsisakymą pakartojau ir čia. Padedant vietiniams kaliniams, pavyko įsitaistyti dirbti šlako blokų (plytų) gamyklos teritorijoje pas lietuvių skulptorių ir geologą Praną Baneliūną, kuris ten turėjo savo dirbtuvę. Tapau jo padėjėju ir darbininku. Liejome iš gipso įvairias statulas, karnizus, vykdėme gipso darbų užsakymus. Užsakovų buvo ir gyvenančių laisvėje! Taigi, toks buvo mano darbas ir gyvenimas 40-osios šachtos („Milijonkės“) lageryje, kuriame kalėjo daugiau kaip 6 tūkstančiai įvairiausių tautybių ir pažiūrų žmonių. Daugiausia ukrainiečių, lietuvių, latvių, estų. Dar prieš atvežant mus iš Intos, čia jau ruošiasi 1955 m. visuotiniam Vorkutos lagerių streikui. Tiesa, jis tuomet vadintas sukilimu. Koordinacinis komitetas buvo 62-ajame baudžiamajame lageryje, kadangi jame buvo visos Vorkutos lagerių atstovų, ir palaikė ryšius su visais lageriais - taigi, ir su mūsų 40-ąja šachta. Įsijungęs į šios šachtos lagerio organizacinę grupę, aš pradėjau susirašinėti su 62-ojo baudžiamojo lagerio Organizacinio komiteto nariais: Jonu Valaičiu, Edvardu Buroku ir Ignu Uogintu. Pasirašinėčiau Dulkės slapyvardžiu. Pirmiausiai reikėjo suderinti visų streikuosiančiųjų Vorkutos lagerių reikalavimus bei streiko organizacinius ypatumus pagal vieno ar kito lagerio konkrečią padėtį. Toliau reikėjo suderinti streiko paskelbimo pradžią. Tolesnė streiko eiga jau priklausė nuo

kiekvieno lagerio aktyvistų ir administracijos agresyvumo - na, ir nuo sėkmės, kuri mus lydėjo. Reikėjo lageryje išlaikyti tvarką, apsisaugoti nuo galimų provokacijų: gaisro ir įvairiausių išsišokimų, kad administracija neišprovokuotų įsibrovimo į zoną dėl netvarkos, gaisro ar kitų priežasčių...

1955 m. liepos viduryje prasidėjo Vorkutos lagerių visuotinis streikas. Apie jo pradžią žinojo tik tie, kam reikėjo ir tiek, kiek reikėjo žinoti. Sudarytos veikiančios grupės. Pirmoji turėjo užimti štabo baraką netoli „vachtos“ (vartų su sargybos postu). Ten buvo radijo stotis, perduodanti lageriui visus čekistų įsakymus: rytą - „podjom“ - keltis ir į darbą, vakare - „otboj“ - miegoti. Kitos grupės paskirtis - sudrausminti nepaklusniusius, kurie nevykdė mūsų nurodymų. Saugantis galimų provokacijų, buvo budiama zonoje ir barakuose. Visos vidaus tarnybos - virtuvė, kepykla, maisto paskirstymo ir ligoninės aprūpinimo skyriai dirbo normaliai. Laisvas gydytojas lankė ligonius. Visa tai vyko darniai, kadangi vakarų ukrainiečiai ir lietuviai buvo gerai suderinę savo veiksmus.

1955 m. vieną liepos ankstų rytą visi buvome savo vietose. Pirmoji grupė užėmė radijo stotį ir pranešė visam lageriui, kad skelbiamas visuotinis Vorkutos lagerių streikas, kuriame dalyvaujame ir mes - 40-osios šachtos kaliniai. Pareiškėme, jog į darbą neisime tol, kol nesulauksime komisijos iš Maskvos. Trumpai išdėstėme reikalavimus ir paragino me visus laikytis ramiai, nepasiduoti galimoms provokacijoms ir t. t.

Mūsų grupė drauge su ukrainiečiais budėjo prie vartų („vachtos“). Uždaviny s buvo sudrausminti nepaklusniusius. Tokių nors ir nedaug, bet atsirado. Juos teko priversti grįžti į barakus. Tuo metu keitėsi prižiūrėtojų pamainos, ir jie išgirdo per radiją perduodamą mūsų pranešimą. Išgirdę puolė į štabo baraką, bet buvo jau vėlu. Viskas sustojo, lageris streikavo. Prižiūrėtojus perspėjome, kad į zoną nieko neleidžiame, išskyrus laisvą gydytoją. Paaiškinome jiems, jog paskelbėme streiką ir reikalaujame, kad atvyktų komisija iš Maskvos. Su vietine lagerio vadovybe derybų pareiškėme nevesiā.

Šiaip vyko normalus lagerio gyvenimas, tik niekas nėjo į darbą. Laikėmės tvirtai, nors visus buvo apėmusi nervinė įtampa ir kankino nežinomybė. Iš atminties dar nebuvo išdilę 1953 m. įvykiai, nusinešę daugybę aukų. Tada vietos čekistams pavyko išprovokuoti riaušes ir sukurti pretekstą įsikišti ginkluotai kariuomenei. Tačiau dabar to nebuvo. Į lagerio zoną nie-

kas nesiveržē. Tik kartā lagerio viršininkas ir „operas“ (operatīvais darbuotojas) prie vartu bandē ikalbinēti kalinius, kad eitū ī darbā, bet vēlāu ir tie dingo ir daigāu nesirodē. Aplink lagerī sustiprino sargybā. Bokšte-liuose budējo po du sargybinius su kulkosvaidžiais. Tuo laiku šiaurēje nak-ties nebūna, dienos karštos. Atlaikē pirmāji sukrētīmā, žmonēs kepinosi prieš saulutē ir laukē, kuo viskas baigsis. Tiktai mūsū nematomas organi-zacinis centras koregavo viso lagerio gyvenimo tvarkā. Vidujē didesniū su-krētīmū neįvyko, tik šimtasiūlē kažkas buvo uždegēs. Tiesā sakant, stam-besnē provokacijā nebuvo lengva surengti: visā parā šviesu, visur žmonēs... Gal po savaitēs mūsū ramybē pamēgino sudrumsti lagerio administracija. Vandens siurblinē buvo už zonos, tad ji pabandē nutraukti vandens tieki-mā. Be vandens lageryje liko apie 6000 žmoniū, ir dar ligoninē... Žmonēms reikējo gamintis maistā, virinti vandenī („kipiatokā“) gērimui ir t. t. Ne juokai. Nutarēme kasti duobē ir rinkti vandenī. Bet čia mus išgelbējo vyr. gydytojas. Jis užprotestavo tokius administracijos veiksmus dēl galimos epi-demijos. Tada vandenī ēmē tiekti. Praėjus kelioms dienoms po šio inciden-to, iš Maskvos atvažiavo komisija - gal penki ar šeši „ponai“. Su jais ī zo-nā atējo lagerio viršininkas ir „operas“. Prie vartū pastatēme stalā, užden-gēme švaria staltiese. Iš viso lagerio surinkome kēdes, taburetes, suolus. Susurinkome visi. Kalbējo vienas visū vardu. Pirmas reikalavimas - įvyk-dyti 1953 m. sukilimo reikalavimus, t.y. peržiūrēti bylas, leisti ī darbā be sargybos, sušvelninti vidaus tvarkā (lagerio režimā) ir neieškoti streiko or-ganizatoriū. Komisija lengvai su viskuo sutiko ir pažadējo nedelsiant pradēti vykdyti įsipareigojimus. Po pusantros savaitēs „poilsio“ visas lageris pradējo darbā. Iš tiesū lageryje tapo juntamai laisviau. Daugelī kalinių iš-leido dirbti be sargybos, kai kas net įsitaisē gyventi už lagerio. Taip kokī mėnesī pagyvenome ir mes. Bet po to mus - streiko aktyvistus - surinko ir nugabeno ī 62-ąjį baudžiamājį lagerī. Nukirpo plaukus, ir vėl tapome senojo režimo kaliniais. Be to, čekistai šalia esančios 8-osios šachtos la-geryje išprovokavo politinių kalinių ir kriminalistū skerdynes. Su lagerio administracija kilo incidentas, kurio metu nukirpome plaukus lagerio re-žimo viršininkui ir paskelbēme trijų dienū gedulā. Iškēlēme ant vandens siurblinēs juodā vėliavā (juodo čiūžinio impilā) ir tris paras neįsileidome ī zonā valdžios. 62-asis lageris yra Vorkutos miesto ribose, todėl čekistai nedrīso imtis jokios prievartos. Tik sustiprino sargybā ir po trijų dienū

paskelbė viso lagerio etapą. Per dieną jam buvome paruošti, o vakare jau sėdėjome gyvulinuose vagonuose, tempiamuose į tolimą kelionę per Uralą, Krasnojarską į Irkutsko sritį, Taišeto rajoną. Atvykome į Ozerlago karaliją... Mus išlaipino Vycharevkos stotyje ir nuvarė į galutinę gyvenvietę miškuose (taigoje), buvusius japonų belaisvių lagerius, ties Andziobos stotimi. Čia praleidome visą 1955-1956 m. žiemą. Į darbą niekur nevarė, tik išvesdavo į taigą malkų lagerio reikmėms pargabenti.

1956 m. iš Maskvos po visus sovietų lagerius pradėjo važinėti komisijos ir „dosniai“ dalyti - kam laisvę, kam trumpesnę bausmės laiką. Atėjo didysis „tautų kraustymosi“ laikotarpis: paleistieji skubėjo namo, likusieji buvo renkami į Mordovijos ir kitus specialius koncentracijos lagerius. Tada atrodė, kad sudrebėjo komunistinės Rusijos pamatai ir baigiasi didžiojo sovietų GULAG'o galybė...

1955 m. Vorkutos visuotinio streiko organizacinio komiteto narius iš 62-ojo baudžiamojo lagerio perkėlė į Gorkio, Vladimiro ir kitus SSRS kalėjimus. Likusius lageryje, tarp jų ir mane, kaip jau minėjau, vėliau išgabeno Sibiran - į Taišeto rajoną. Aplinkui buvo vien MGB tarnautojų ir lagerių sargybos gyvenvietės. Su vietiniais lageriais ryšių neturėjome. Dirbti atsisakėme. Tačiau ir čia galiausiai mus pasiekė 1956 m. komisijų rojus: ką paleido, kam sutrumpino bausmės laiką - kaip ir visuose GULAG'o imperijos lageriuose...

Didžiuojuosi streiko organizatorių ir jų bendraminčių ryžtu ir pasiaukojama kova dėl kalinių - ne tik savęs, bet ir visų tuo metu kalėjusių - išsilaikymo. Šis judėjimas privertė valdžią sušvelninti režimą, netiesiogiai priartindamas blogio imperijos žlugimą ir Lietuvos valstybės atgimimą.

REČLAGAS. 1953 M. STREIKAS AJAČ JAGOJE

SSRS MVD 1948 m. rugpjūčio 7 d. įsakymu įkūrė Komijos ASSR ypatingąjį lagerį Nr.6 - MVD Rečlagą 25 tūkstančiams katorgininkų ir kalinių.

1949 m. pradžioje čekistai bendrojo režimo lageriuose kruopščiai atrinkinėjo kalinius siųsti į organizuojamus Rečlago padalinius. Į Vorkutą po teismo Vilniuje iš Lukiškių kalėjimo patekau 1945 m. su dideliu etapu. Dirbau kalnakasių kirtavietėje akmens anglių kasykloje Kapitalinė Nr. 1, įvairiuose darbuose VŽD (Vorkutos geležinkeliai) ir Platinos (elektrinė Nr. 1) lageriuose. Iš paskutiniojo mane ir išvežė į Rečlagą.

1949 m. kovo mėn. iš Vorkutos geležinkelio stoties važiuom neilgai. Vidurdienį mūsų vagoną atidarė ir mus išlaipino Severnyj stotyje. Etapą pėsčiomis nuvarė į Ajač Jagos režiminį lagerį. Režimas iš pradžių ten buvo griežtas: kaliniai, kaip ir kaliniai katorgininkai, privalėjo nešioti numerius ant nugaros, kelnų ir kepurės. Po metų, matyt, dėl spaudimo iš užsienio, režimas palengvėjo. Barakų nakčiai nerakino, metalines grotas nuo langų nuėmė. Barakų zonoje buvo 62. Gyvenamųjų keliais mažiau.

Ajač Jagos kontingentas dirbo akmens anglių kasyklose Nr. 12, 14 ir 16. Kaip ir kitur jis buvo internacionalinis, tačiau išsiskyrė vakarų ukrainiečiai ir pabaltijiečiai. Lietuvių buvo apie 400. Iš viso nuteistųjų tuo laikotarpiu buvo daugiau kaip 3000. Pirmieji lietuviai į Ajač Jagą atvežti 1945 m. birželio mėn. Tai yra pirmu etapu iš Lietuvos. 1949 m. lietuvių kontingentas, mums atvykus, pasipildė.

Lagerio zona išsidėsčiusi šalia kelio, einančio nuo gyvenvietės Severnyj į kasyklą Nr. 12, 14 ir 16 gamybinę aikštelę, kuri užėmė didelį plotą. Akmens anglies kasyklos Nr. 16 aikštelės pakraštys rėmėsi į Vorkutos ir Ajač Jagos upių santaką, kurioje augo vešli augmenija: beržai keružiai, alksniai ir kt. rūšies krūmai. Vasarą krūmokšniai, palyginus su plika tundra, atrodė kaip tikras miškas.

Gyvenome vienoje lagerio zonoje, o dirbome trijose akmens anglies kasyklose. Jas aptarnavo mechaninės dirbtuvės ir stalių cechais.

Su darbo ir lagerio tvarka zonoje greit apsipratome. Nepaisant tų numerių ir griežtesnio režimo, mes, lietuviai, moraliai jautėmės stipriai. Sunku atspėti tų metų čekistų užmačias, tačiau reikia manyti, kad buvo nuspręsta, jog kalinti politinius su recidyvistais netikslinga. Rečlage recidyvistų neliko ir gyvenimas tapo ramesnis, mažiau konfliktų, drausmė kasyklose pagerėjo. Lietuviai dirbo atsakingus darbus ir buvo vertinami. 1949-1953 m. Ajač Jagos lageryje įvairiais terminais teisti savo jungą vilko daug pagarbų asmenybių: rašytojų, žurnalistų, gydytojų, karininkų, inžinierių, gimnazistų, taip pat ryžtingų jaunuolių (buvę partizanai, rėmėjai) ir vyresnio amžiaus žmonių.

Jau kitą dieną, ką tik atvykę, komisijoje mes trise prisistatėm kaip staliai ir patekome į Jono Vitkaus stalių dailidžių brigadą. Apgyvendintas jų barake, džiaugiausi atitolęs nuo šachtininkų aplinkos. J.Vitkus (pagal jo anūkės straipsnį „Tremtinyje“ minint mirties metines - J. Vitkaitis) buvo panemunių krašto vyras, partizaninio pasipriešinimo kovų dalyvis, teistas 20 metų katorgos. Ramus, darbštus ir geras žmogus. Darbe paprastai, bet sumaniai vadovavo stalių brigadai. Neleisdavo nė mažiausiai skriausti lietuvių.

Stalių dirbtuvės - tai gremėzdiškos medinės patalpos, išsidėsčiusios už akmens anglių kasyklos Nr. 16 pagrindinių kėlimo pastatų, gamybinės zonos pakraštyje. Dirbtuvių mechanizmai paprasti ir jų nedaug: du diskiniai pjūklai, obliavimo ir frezavimo staklės. Be Jono, čia dirbo 4 staliai ir 4 pagalbiniai darbininkai. Mums trims papildžius brigadą, joje jau buvo 12 žmonių. Dirbome viena pamaina dienos metu. Barake gyvenome pasiskirstę grupelėmis. Mes, lietuviai, susidraugavome su Jonu, dažnai vakarais kartu gamindavomės valgyti, panaudodami kas ką turėdavo iš siuntinių.

Stalių ceche gaminama produkcija buvo nesudėtinga. Ruošėme medinius kvadratinio skerspjūvio formos ventiliacinius vamzdžius. Skydų šonus gaminome iš dviejų suleistų lentų. Užsakymai gaminiams - suolams, taburetėms, kėdėms, bendrabučių spintelėms - ateidavo iš lagerio ūkio dalies arba gyvenvietės administracijos. Aukštesnės kategorijos meistrai su pertraukomis gamino spintas, stalus, lovas, kušetes. Bendravimo metu gyvenome prisiminimais. Dzūkai Juozas, Alfonsas ir kiti pasakodavo apie partizaninį gyvenimą miške, bunkeriuose, apie atsakingas užduotis, o kai į baraką užklysdavo dar keli buvę partizanai, prasidėdavo pasakojimai ir isto-

rijos apie merginas. Daugiau susipažinę su kraštiečiais, vakarais po darbo (kas laisvesnis) rinkdavomės pas gydytoją Antaną (nepastebimai, taip buvo patogiau) ir pasakodavome naujienas iš Lietuvos, Sovietų Sąjungos, pasaulio, aptardavome tautiečių padėtį, ieškodavome būdų kaip vienas kitam padėti. Taip Ričardas buvo įdarbintas OLP'o viršininko informacijos skyriuje pasiuntiniu. Jo nuteisimo terminas buvo vaikiškas - 5 metai. Vakaraais atėjęs jis pateikdavo retesnių naujienų. Dirbtuvėse daugiausiai dirbau poroje su Juozu. Brigadininkas Jonas, atsižvelgdamas į mano „staliaus sugebėjimus“, skirdavo gaminti ventiliacinius vamzdžius, retai taburetes arba spinteles. Atšilus orams ir aptirpus sniegui, eidavau pasigrožėti netoliese tekančiu upeliu - grioviu, apaugusiu vešliais krūmais. Jis buvo gilus ir vandeningas, netoli už zonos įtekėjo į Ajač Jagos upę.

Gamindami ventiliacinius vamzdžius, pasiskirstėm operacijas. Juozas ruošė, obliavo lentas, jas suleidavo, aš sukaldavau skersinius skydus ir apiplaudavau diskiniu pjūklų. Kartą vidudienį, perkandę atsineštus priešpiečius, tęsėm darbą ir aš, klausydamas istorijos apie merginą, užsižioplinau. Skydas į pabaigą persisvėrė, persisuko ir pjūklas dantimis čirkstelėjo ne tik per lentą, bet ir per mano dešinės rankos pirštus. Aiktelėjau ir kaire ranka griebiau sužeistus pirštus. Juozas išsigandęs riktelėjo:

- Ar yra pirštai?

Ne mažiau išsigandęs atlenkiau plaštaką ir pamačiau baltas išilgines žaizdas. Pirštus subintavome į krūvą ir pasileidau bėgti į zonoje esantį medpunktą. Budintis sanitaras apšluostė kraują, užbėrė streptocido miltelių, aptvarstė, peržegnojo ir pasiuntė pas chirurgą. Tais metais Ajač Jago ligininėje chirurgo dirbo žymus gydytojas vakarų ukrainietis, stambus brunetas, teistas 20 metų katorgos. Jis šypsodamas nuvyniojo, išvalė, kruopščiai subintavo ir išleisdamas pridūrė:

- Iškentėsi tris dienas - pirštai tavo. Pradės nebetveriant skaudėti, tvinkčioti - ateik iš karto.

Vakare grįžo pamaina, papietavome kartu, o mano širdis tarytum tabaluoja kažkur prie kojų... Bičiuliai ramina, guodžia, pranašauja, kad viskas bus gerai. Naktį guliu ir spėliuju - ar labai skauda ar nelabai... Taip kitas dvi dienas ir dvi naktis. Chirurgas apdžiuvusius pirštus vėl krapštė, vėl subintavo, paskyrė perrišimą. Nuotaika pagerėjo, vakare nuėjau pas gydytoją Antaną. Ten vyrų krūvelė aptarinėjo įvykius, dalijomės Tėvynės il-

gesio išgyvenimais. Pasirodęs Zinkevičius prisiminė vieną kitą eilėraščių posmą. Kalba pakrypo rimtesne tema - ką galėsiu dirbti pasveikęs? Klausimas ir man pačiam pasidarė opus. Kitą kartą, lietuvių būreliui susirinkus pas Antaną, Henrikas Malinauskas pasakojo apie jų skyriuje dirbantį Alfredą Antonių, A. Smetonos prezidentūros kaligrafą. Koks likimo supuolimas? Juk buvau akmens anglių kasyklos Nr. 1 senoje zonoje jo suluošinio liudytoju, o čia „operų“ reikalavimas - siųsti tik sunkiems šachtos darbams. Atseit stambus politinis priešas - dirbti braižytoju per lengva, nevalia. Į jo vietą dirbti pasiūlyta man. Bet ar sugijus pirštams sugebėsiu dirbti braižytoju markšeiderių skyriuje? Juk ten reikia valdyti skriestuvą, braižyti atsakingus planus. Nuspręsta, kad, kol pirštai sugis, atėdinėčiau ir bandyčiau lavintis. Stažavaus gal savaitę, stengiausi. Mano laimei, buvau priimtas. Šachtų valdybos Nr. 2 markšeiderių-geologų skyriaus darbo paskirtis labai svarbi. Šachtos geologas privalo žinoti ir informuoti šachtos vadovus apie galimus geologinius sudėtingumus, apie uolienų tvirtumą, jų pastovumą, jų tektonines sąlygas, netikėtus vandens prasiveržimus ir operatyviai fiksuoti anglies sluoksnių pasikeitimus, prakasų kasinių kasybos prognozines sąlygas, pateikti kasinių geologines išbraižas. Taip kad į kasyklas reikia leisti kiekvieną dieną.

Yra toks palyginimas: markšeideris - tai požemių bocmanas. Dar paprasčiau: markšeideris - požemių matininkas. Jis nurodo požeminių kasinių kryptį, reguliuoja ir išlaiko kasiniams absoliutų lygį, vadovauja kasybai kasiniams susikertant, skaičiuoja išimamos anglies masę ir kiekį kasyklos kirtavietėje ir paviršiuje. Tokius atsakingus darbus vykdė lietuviai ir estai.

Akmens anglies kasykloje Nr. 12 markšeiderių dirbo Henrikas Malinauskas, kaunietis, humanitarinius mokslus studijavęs Vienoje. Mokėjo keturias užsienio kalbas, mokėsi savarankiškai penktos, teistas 20 metų katorgos. Jo padėjėju darbininku buvo Vytautas Varžgalys, mokytojas, taip pat teistas 20 metų katorgos. Akmens anglies kasyklos Nr. 14 markšeideriu dirbo Vambola Lammas, estas, Talino universiteto auklėtinis, o jo padėjėju estas Villemas Achas, studentas. Darbininkais buvo taip pat estai - Elmaras Sirtzė ir Villi Meola. Abu teisti 20 metų katorgos.

Akmens kasyklos Nr. 16 markšeideris buvo Igoris Risovas, kaunietis, baigęs „Aušros“ gimnaziją, Vytauto Didžiojo universiteto IV kurso studentas, studijavęs elektrotechniką, teistas 7 metams. Igorio tėvas caro armijos

aukštas karininkas, repatriantas į Lietuvą. Jo padėjėjas Vladas Arlauskas, baigęs vidurinį specialųjį mokslą iš Zarasų krašto, teistas 10 metų. Darbininku dirbo Stasys Belevičius, partizanų rėmėjas, teistas 10 metų. Vyresnioju geologu dirbo Amiakas Gazarianas, armėnas, baigęs Baku kalnakasybos institutą, kilmingos giminės atstovas, teistas 10 metų. Jo padėjėju - Jurijus Gardynikas, lenkas iš Vilniaus krašto, mokytojas, teistas 10 metų. Braižytojas - Ciriujus Adomas Lisauskas, kaunietis, Vytauto Didžiojo universiteto auklėtinis, teistas 20 metų katorgos. Cirio tėvas - Lietuvos pašto įkūrėjas. Vyriausioju markšeideriu buvo Pavolgio vokietis, tremtinys Evaldas Ceebas, baigęs Syktyvkare specialiuosius markšeiderio kursus.

Darbas markšeideriu geologų skyriuje reikalavo iš dirbančiojo išsilavinimo, orientacijos, sąžiningumo, na ir sugebėjimo pateikti (katorgininkų) reikalavimus kasyklų barų viršininkams, retkarčiais ir dar aukštesniems laisviems pareigūnams. Čekistai dažnai, kur tik reikėjo, eksploatavo kalinių vergų žinias ir sugebėjimus. Bet tokie darbai ir lengvino kalinio moralinę nuoskaudą, paženklintą griežtu Rečlago režimu, ir, aišku, jam buvo lengviau egzistuoti negu dirbančiajam kasyklos valomajame bare (lavoje) ar prie statybų paviršiuje.

Darbas skyriuje, kad ir nelaisvėje, buvo įdomus. Vyrai, išvažiuavę iš kasyklų po dušo, sėsdavo prie savo žurnalų, atlikinėjo skaičiavimus, papildydavo planus. Darbininkai padėjėjai tvarkydavo įrankius, šveisdavo ruletes, ruošdavo taškų skardeles, piketų lenteles. Braižybos darbų Ciriui ir man užtekdavo, o kai reikėdavo sudarinėti perspektyvinius planus, tai pasilikdavome ir po darbo. Atstumas nuo lagerio zonos iki kasyklų aikštelės buvo gal 1 km, gal truputį daugiau padarytu koridorium su vielom ir bokšteliais sargybai šonuose. Tai buvo didelis palengvinimas kaliniams ir, ko gero, apsaugos tarnybai. Nereikėjo išvedant iš zonos kasdien skaičiuoti pagal pavardes, rikiuoti, nereikėjo šunų. Dirbantieji markšeideriu biure vaikščiojo koridoriumi pagal sąrašą. Vyraujanti kalba aišku buvo rusų, tačiau, kadangi lietuvių buvo daugiausia, buitinais klausimais, o tuo labiau aptariant politinius įvykius, kalbėdavome lietuviškai. Tarpusavio atmosfera skyriuje buvo kuo nuoširdžiausia. Nuomonės įvairiausiomis temomis skirdavosi, tačiau ginčydamiesi gerbėme vienas kitą. Radijo taškai veikdavo nuolat ir Maskvos informacija mus pasiekdavo kasdien. Įdomesnes ir svarbesnes žinias iš užsienio papasakodavo Evaldas Ceebas. Kaip jis teigė, Ame-

rikos balsas (rusų kalba) Užpoliarę (Vorkutos miestą ir rajonus) pasiekdavo gerai. Nuo 1951 m. vertindami skelbiamas oficialias žinias apie kalinius, ėmėme tikėti, kad turi būti pasikeitimų. Vis dažniau pasiekdavo žinių, kad užsienis primygtinai reikalauja spręsti politinių kalinių likimą. Amo, kaip vyriausias ir pagal amžių, turėjo savotišką požiūrį į oficialią valdžios politiką. Iš dalies jis ją teisindavo. Jurijus labai stengėsi įrodyti, koki didžiulį indėlį įneša lenkai į tarptautinę padėtį Rytų Europoje. Oficialias Maskvos informacijas vertindavome įvairiapusiškai. Lietuvių nuomonės daugeliu klausimų būdavo vieningos.

Įsiliepsnojus ginčams, pvz., prasidėjus karui Korėjoje, pranašavome Trečiojo pasaulinio karo pradžią. Igoris, kaip aukšto intelekto, išsilavinęs žmogus, mūsų ginčus pristabdydavo. Jis tvirtai tikėjo, kad rusai išsivaduos iš komunizmo idėjų, žemiausio despotizmo, gaivališko elgesio su žmonėmis. Tikėjo rusiškos širdies gerumu. Bet mes, lietuviai, netikėjom. Šaunuolis Vambo, gerai išmanantis markšeiderio darbą, sugebantis kaligrafiškai rašyti ir jo padėjėjai estai kritiniais ginčų momentais mus palaikydavo arba nutildavo. Taip jau yra: estai užsidarę, nekalbūs, flegmatiški. Norint estą užpykdyti, reikia jį erzinti visą dieną. Būna, kad ir to per mažai.

Visi buvome jauni, nuo vaikystės sportavome, o mes, lietuviai, pamišę dėl krepšinio. Aš pats į politinę-visuomeninę veiklą patekau per krepšinį. 1945 m. vasarą KGB suėmė visą Panevėžio geležinkelio sporto klubo „Žalgirio“ krepšininkų komandą.

Lietuvos krepšininkų sėkmę Sąjungos komandoje sekėme nuolat. 1952 m. prasidėjo ruošimasis Helsinkio olimpiadai. Domėjomės, kas iš lietuvių ir estų pateks į Sąjungos krepšinio komandą. Mes, dirbantys markšeiderių skyriuje, taip pat ateinantys į skyrių ir palaikantys ryšius su mumis iš kitų padalinių, ėmėme kalbėti apie krepšinio rungtynių organizavimą kasyklos Nr. 14 teritorijoje. Dar esant sniegui numatėme vietą aikštelei. Iniciatoriai buvome visi, tačiau daugiausiai prisidėjo Cirijus Adomas Lisauskas. Jo tėveliai iš Kauno jam siųsdavo spaudos, grožinę literatūrą. Gaunamą spaudą po cenzūros skaitydavo lagerio vadovybė, o po jų žurnalai patekdavo savininkui. Sugebėdavome gauti spaudą apeidami cenzūrą. Skaitėm „Ogonioką“, Demokratinų Respublikų žurnalus rusų kalba išleidžiamus Maskvoje. Mūsų santykiai su lagerio valdžia pagerėjo. Parašius užsakymą, Ciriiaus tėveliai atsiuntė krepšinio žaidimo taisykles, krep-

šinio aikštelės ir stovų schemas ir matmenis. Ėmėme energingai ruošti krepšinio sezono atidarymui Užpoliarės lageryje. Lagerio čekistai žinojo apie ruošiamas žaidynes, tačiau jas organizuoti netrukdė. Laukėme vasaros. Skyriuje vyko diskusijos, veiklos aptarimas, darbų pasiskirstymas. Staliai Juozas Vitkus, Juozas Kalantojus, Jonas Januška ir kiti privalėjo pagaminti stovus ir lentas. Mechaninių dirbtuvių vyrai Kostas Drąsutis, Stasys Žukas ir kiti - lankus. Nutirpus sniegui, kasyklos Nr. 14 gamybinėje aikštelėje per kelias savaites bendra talka paruošėme aikštelę, įkasėme stovus. Džiaugėmės patys, gyrė mus praeidami iš kasyklų pasikėlę angliakasiai.

Savaitę kitą pasitreniravę (kai tik kamuolį siuntiniu gavome) nutarėme, kad vienoje komandoje žais lietuviai Henrikas Malinauskas (centras), Kostas Drąsutis, Vytautas Vyrakas (gynėjai), Henrikas Laurinavičius (visi kairiečiai) bei aš, Juozas Butrimas, kapitonas, panevėžietis, puolėjas. Atsarginiai - Linkuvos gimnazijos auklėtinis Linkevičius (?), Vytautas Varžgalys ir dar keli. Kitoje komandoje estai: Vambola Lammas, kapitonas, Villemas Achas (puolėjai), Vainas Tobrė ir Artas (gynėjai) ir Ullas Leibas (centras). Atsarginis - Villi Meola. Rungtynėms teisėjavo kaunietis Cirijs Adomas Lisauskas, teisėjai prie stalelio Igoris Risovas ir Vladas Arlauskas. Varžyboms pasiruošėme pusėtinai: treniravomės per mažai, skubėjom, kol geras oras. Aprangos nesugebėjom įsigyti. Lietuviai žaidėm tamsiais marškinėliais, estai - baltais. Žaidėm 2 kėlinius po 20 minučių. Žaisti šiaurės sąlygomis sunku, greit dusom (oras retesnis), tačiau žaidėm principingai, o kaip kitaip, juk tarpvalstybinės. Baudų buvo daug. Itin grubiai žaidė Artas (stambus vyras). Rungtynes išreklamavom: „1952 m. liepos mėn., sekmadienį, apie 12 val. įvyks krepšinio komandų „Lietuva“ - „Estija“ varžybos“. Jas laimėjome rezultatu 10:9. Varžybas stebėjo ne tik tą dieną iškilę angliakasiai, kasyklų laisvieji tarnautojai, bet ir įsiprašiusios į zoną atsakingų darbuotojų žmonos. Aikštelė buvo žiūrovų apsupta iš visų pusių ne viena eile.

Kitą dieną lagerio zonoje, mane, kaip kapitoną, išsikvietė operas, majoras, atsakingas už režimą ir auklėjamąjį darbą. Išsikeikęs triaukščiais maitis šaukė:

- Kaip drįsote katorgininkų lageryje organizuoti tarpvalstybines rungtynes? Klius ne tik jums. Nurimęs pridūrė: - Ateityje žaiskite pasiskirstę ne pagal tautybę ir pasivadinkit kitaip.

Vėlai vakare, grįžęs iš opero, Vambola (irgi kapitonas ir organizatorius) buvo net pajuodęs. Nešnekusis estas tik akimis žaibavo ir skundėsi: „Kuo čia baigsis?“ Matyt, kaip katorgininkui, jam moralų kliuvo daugiau.

Vasara greit bėgo. Mūsų krepšininkų pavyzdžiu ukrainiečiai ir lenkai, pasikvietę pabaltijiečius ir rusus, lagerio zonoje įrengė neblogą futbolo aikštėlę. Susikūrė dvi komandos. Jiems buvo blogiau, neturėjo gero kamuolio ir bucu.

Praejus savaitei pasiskirstė į dvi „pamaišytas“ komandas ir pasivadinė „Šachta 14“ ir „OLPAS“ (atseit lagerio komanda), žaidėm toliau, bet įtampos jau nebuvo. Tai buvo draugiškos rungtynės.

Rugsėjo mėn. pabaigoje, iškritus sniegui ir prasidėjus vėsesniems orams, krepšinį teko atidėti kitiems metams.

Krepšinio varžybų organizavimas, pažiūros į oficialią valdžios vykdomą politiką, represijų vertinimą, pagalba vienas kitam labai suartino mane, Vambolą ir Igorį. Barake kartu gyvenantieji įvairių tautybių vyrai dažnai su šypsena ir nuoširdžia pašaipa žvilgčiojo į internacionalinę trijulę, geriančią arbatą arba besivaišinančią koku pagamintu patiekalu. Į mūsų draugiją ir diskusijas dažnai įsijungdavo skyriaus ar barako kiti vyrai, tačiau draugystei nepakenkdavo.

Kasyklos dirbo, anglį kasėm, tūkstančius tonų kėlėm į paviršių, metus skaičiavom. Katorgininkai, kuriems buvo atseikėta 20 ar 25 metai, jautėsi skausmingiausiai. Skyriuje Henrikas ir Adomas skaičiavo: suėmė 25 metų amžiaus, atsėdėta 7 metai (1952), priekyje dar 18 m. Išėisi iš lagerio 1970 m. turėdamas 50 metų. Ir dar klausimas - ar leis sveikam tiek metų išgyventi lageryje? O katorgininkų buvo daug. Nagrinėjome gaunamas informacijas apie kalinių padėtį, su viltimi laukėm greitų pasikeitimų. Žinojome, kad sovietų valdžia nesutinka su užsienio kaltinimais ir įrodinėja esą dauguma kalinių ne politiniai.

1952 m. rugsėjo mėn. į kasyklą Nr. 14 atsikėlė iš Vorkutos miesto geologų brigada gręžti požeminių gręžinių. Atvažiavęs tos ekspedicijos padalinio viršininkas markšneiderių-geologų skyriuje pasakojo apie vykdomų gręžybos darbų paskirtį ir paprašė rekomenduoti iš kalinių tinkamą žmogų, gal jau bent kiek susipažinusį su geologija, vykdyti gręžinių dokumentaciją. Atseit nuo gruodžio 1 d. būtų galima įdarbinti techniką. Tas „įdarbinti“ sąlyginis, pasikeičia tik vergų - kalinių apskaita. Skyriuje žvilgsniai nukrypo į mane. Tiek markšneideriai kauniečiai ir estai, tiek garbusis geo-

logas naftininkas Amiakas Chastrovičius, tiek tylusis Jurijus įkalbinėjo su-
tikti dirbti naują darbą, žadėdami padėti ne tik patarimais, bet ir parūpi-
nant specialiosios literatūros.

Neilgai dvejojęs, sutikau, po to prasidėjo domėjimasis geologijos mokslo
pradmenimis, t. y. posūkis, kuris nulėmė mano tolimesnį gyvenimą lage-
ryje, tremtyje, po tremties Šiaurėje ir sugrįžus į Lietuvą.

Tuo laiku kaliniai katorgininkai, tarp jų kraštiečiai kalnakasiai, įsisavi-
nę įvairias specialybes, ėjo atsakingas pareigas. Žurnalistas ir rašytojas Jo-
nas Vytautas Narbutas, karininkas Lietuvininkas, gimnazistas Kazys Paju-
dis dirbo kasyklų vamzdžių kėlimo mašinų mašinistais. Kėlimo mašinos kel-
davo ir anglį, ir kalnakasius. Poetas keturvėjininkas Juozas Žlabys ir dar
keli mūsų vyrai dirbo techninės kontrolės skyriuose - skaičiuodavo, kiek
iškelia iš kasyklų anglies, tikrindavo kokybę valomuose kasiniuose (lavo-
se). Užkertamųjų mašinų mašinistais lietuviai buvo nepakeičiami. Valo-
muose kasiniuose mechanikais, elektrikais, tvirtintojais dirbo daug kraš-
tiečių. Kasinių vėdinimo padaliniuose dujų matuotojais (gazomerščikais)
dirbo taip pat nemažai lietuvių.

1952 m. lapkričio mėn. iš Maskvos kalnakasybos ministerijos atvyko re-
vizorius tikrinti markšeiderių darbą. Užgriuvo netikėtai. Gal kas iš kom-
binato, gal iš Vorkutos apskundė CK markšeiderių skyrių. Atseit kaip tokį
atsakingą darbą galima patikėti pabaltijiečiams katorgininkams? Tikrino
savaite, jokių pažeidimų nerado. Atvirkščiai, pagyrė už kokybišką darbą.

Tarptautinius įvykius sekėm nuolatos. Atėjo 1953 metai. Vasario mė-
nesį radijo taškas retsykiais ėmė pranešinėti apie Stalino ligą. Kaliniai
spėliojo, ar generalisimui neuždavė kas nuodų, šnekėjo apie intrigas
aukščiausiam CK lygyje. Klausėmės, aiškinomės, kaip keitėsi Maskvos
valdžios sudėtis, kodėl taip mažai liko „senosios gvardijos“ atstovų? Buvo
net manoma, kad Stalinas jau miręs, tik apie jo mirtį nepranešinėja.

Kovo 6 d. rytą Levitanas tragišku balsu paskelbė apie Stalino mirtį. Visi,
skyriuje susirinkę, klausėmės sulaukę kvėpavimą. Diktorius skelbė atsisto-
ti, pareikšti gedulą. Dalis stovėjo, o kurie turėjo kėdes, liko sėdėti. Už langų
kaukė kasyklų avarinės sirenos, švilpė garvežiai anglies sandėlyje, kelios
krovininės mašinos signalizavo... Gedulas tęsėsi penkias minutes. Nuotaika
buvo slogi, bet kalinių katorgininkų veidai paslapčia šypsojo.

Prasidėjo aptarimai, prognozės ir, svarbiausia, kaip ši mirtis atsilieps
kaliniams? Suaktyvėjo visas lageris. Labiausiai nerimavo katorgininkai.

Jau nuo 1952 m. vasaros Rečlage keitėsi kalinių gyvenimo sąlygos. Atsirado asmeninės sąskaitos, į kurias imta pervadinėti pinigai. Kaliniams už mėnesio darbą išmokėdavo po penkis rublius. Zonos lagerio parduotuvėje galėjai nusipirkti žuvies konservų, prastų saldinių (bombonkių), machorkos, retkarčiais būdavo ir baltinių. Įsimintinas juokingas atvejis, kai parduotuvės lentynoje pasirodė kompaktiškas patefonas. Valomųjų kasiinių mašinistams ir kai kuriems kitiems specialistams išmokėdavo daugiau ir jiems tos „gražios dėžutės“ kaina buvo prieinama. Bet priedas prie patefono - tik viena plokštelė. Vakarų ukrainietis, sąmojingas linksmasis Vasia, valomojo kasinio mechanikas, aiškina vienam kaliniui, greit išeisiančiam į „laisvę“ (tremtį): „Pirk, išmesk visus vidurius ir bus tau puikus la-gaminas „šmotkėm“ (rūbeliams) susidėti“.

Žinias per radijo tašką gaudėm kas dieną. Iš karto po Stalino mirties Maskvoje vyko išplėstinis plenumas, kuriame keitėsi CK ir vyriausybės su-dėtis. Kitame plenumo buvo svarstomi organizaciniai klausimai, ryškėjo de-mokratizacijos procesai, kolektyvinis vadovavimas. Kaliniai linksniavo Ma-lenkovo, Chruščiovo, Berijos pavardės, domėjosi Malenkovo kalba, su ne-rimu laukė pasikeitimų. Berijos, jo padėjėjų, tarp jų ir Lietuvos budelio Dekanozovo areštas birželio pabaigoje kalinius ir katorgininkus paskati-no ryžtingiems veiksams.

Ajač Jagos lageryje 1953 m. liepos mėn. pradžioje organizavosi kator-gininkų komitetas, kuris labai konspiratyviai duodavo nurodymus. Žino-jau, kad komiteto daugumą sudaro vakarų ukrainiečiai. Organizuojant ir žaidžiant krepšinį, taip pat komplektuojant futbolo komandas, žinojau, kad komitete yra lietuviai Stasys Ignatavičius ir du lenkai. Tai buvo didelė pa-slaptis. Už jos išdavimą grėsė komiteto sprendimas - mirtis.

Pasiruošimas streikui vyko laipsniškai. Lietuviai dar prieš streiko pra-džią gaudavo informacijos ir nuotaiką palaikydavo disciplinuotai.

Dirbant techniku ir turint tiesioginį kontaktą su laisvais gręžėjais, at-vykstančiais iš Vorkutos miesto, o laisvesniu laiku stebint kaip elgėsi la-gerio valdžia su katorgininkais, formavosi mano samprata, kad įtakos strei-kui turėjo keli veiksniai. Pirmiausiai Stalino mirtis. Ji pagreitino brėstan-čius įvykius. Taip pat beviltiška katorgininkų ateitis ir jų kategoriškas ryžtas „dėti galvas, reikalaujant pasikeitimo“. Buvo priimtas komiteto spren-di-mas: „Žūkim streikuodami dėl kitų ateities“. Katorgininkai į eilinius ka-linius žiūrėjo atlaidžiai, bet be gailesčio: „Nesikiškite ir neboikotuokit, o

atvirkščiai - palaikykite mus. Bus aukų, vadinasi, toks likimas. Nesiskųskit lagerio valdžiai ir neieškokit užtarimo. Sprendimas aiškus“.

Dirbantys laisvieji gamybinėje zonoje mums ėmė teigti: „Geležinkelio ruože Kodas - Vorkuta visi lageriai jau streikuoja. Ko lūkuriuojate?“ Man tuos žodžius išsakė Ričardas, linksmas dzūkas, vagonų prikabinėtojas, tik prieš pusmetį paleistas (buvo teistas 5 metams kaip nepilnametis). Su juo kartu barake 1949 m. pabaigoje gyvenom. Artimieji laiškais iš Magadano, Irkutsko, Karagandos lagerių rašė: „Streikuojam“. Grupė atvykusių iš Karagandos savo iniciatyva pagreitino streiką.

Trečias dalykas pagreitinęs streiką - pati lagerio valdžia. Viršininkas, ukrainietis majoras Ševčenka ir kiti uniformuotieji per tuos metus matė ir įsitikino, kokie žmonės tie politiniai kaliniai. Man regis, jiems, protingesniems, atsibodo ta siaubinga GULAG'o sistema, vergiškas elgesys su žmonėmis. Lagerio valdžia nesiėmė jokių priemonių sutrukdyti streiko organizavimui. Ramiai stebėjo ir laukė rezultatų. Be abejo, aukštesnieji čekistai, atsakingi už griežtą režimą, manė kitaip, bet jie kasdien nekontaktavo su kaliniais. Šachtų valdžia pirmą dieną reikalavo eiti į darbą, baugino - nemaitinsianti ir t.t. Vėliau nurimo ir ėmė laukti rezultatų, o gal čia jau komiteto derinimai?

Pagal komiteto nutarimą į kasyklas privalėjo eiti asmenys, kurie dirbo atsakingą darbą, būtent mechanizmų mašinistai, būtiniausi dujų matuotojai, atskirų mechanizmų pagrindinių gervių mašinistai, elektrikai, kasinių tvirtintojai, kad neužgriūtų kasiniai.

Pirmą dieną ne visi sustreikavo. Prievartinio varymo į darbą nebuvo. Čia didelį darbą atliko komitetas. Įgalioti asmenys rado kalbą su nuteistaisiais: koridorium į darbą nustojo vaikščioti brigados... Streiko komitetas lagerio „vachtai“ pateikė privalomųjų išeiti į darbą sąrašą. Į tą sąrašą patekau ir aš. Komitetas leido man eiti į darbą, nes grėžimo brigadose dirbo laisvieji ir kaliniai. Kaliniams grėžėjams nebuvo leista eiti (keli buvo katorgininkai) į darbą ir kartu reikėjo derinti brigadų sudėtį, kad nesustotų grėžimo procesas.

Dienos metu staiga įbėga į markšneiderių skyrių, kur buvau vienas (markšneideriai tą dieną nėjo į darbą) kraštietis, kasyklos Nr. 14 tvirtintojas, ir išsigandęs šūktelėjo: „Ventiliacijoje žmogų kirviu užkapojo, tuojau išneš į medpunktą“. Išbėgau į laukiamąją salę ir žiūriu - neša ant neštuvų dviem kirčiais užkapotą vyriškį. Kraujo pilni neštuvai, vienos sulenktos prie galvos rankos pirštai perkirsti dar virpa...

Tai Alfredas Vriutcas, kurį pažinau VŽD lageryje dirbdamas malūne. Alfredas neturėjo jokių artimųjų Rusijoje, o su užsieniu užmegzti ryšius vengė. Be to, Sovietų lageris ne tam skirtas. Jis matė, kaip mes, pabaltijiečiai, ukrainiečiai, na ir rusai (tiesa, rečiau) gaudavom laiškus, siuntinius, tai buvo stipri ne tik socialinė, bet ir moralinė parama. Aš jam duodavau dar VŽD ir Platinos lageriuose tabako vienai kitai suktinei, bet jis iš kažkur gaudavo daugiau. Kai atvežė mus į Ajač Jagą, susibičiuliavęs su kraštiečiais, nuo Alfredo nutolau. Jis, matyt, buvo operų globojamas, nes į kasyklas sunkiems darbams nepateko, o dirbo paviršiuje, ventiliacijos skyriuje, kur pakraunami akumulatoriai. Tai visai pakenčiamas darbas. Prasidėjus streikui, operams žinių reikėjo. Greičiausiai jis tas žinias ir teikė. Vakarų ukrainiečiai katorgininkai išsiaiškinę, komiteto nutarimu, sprendimą įvykdė. Niekas vykdytojų nerado, gal ir nieieškojo. Užkasė su birka ir numeriu ant didžiojo kojos piršto, ir viskas.

Streikas tęsėsi. Valgyklos fasadinėje pusėje po stogu buvo pakabinti du ilgi plakatai su juodomis raidėmis: „Da zdravstvuet Malenkov!“ (Te gyvuoja Malenkovas!) ir „Prosim na peregovory!“ (Kviečiame pasikalbėti!). Į katorgininkų prašymą atvykti pirmajam CK sekretoriui lagerio operas komitetui pasakė: „Išskvietimas į Maskvą duotas“.

Liepos mėn. viduryje Užpoliarėje dienos buvo gražios, zonoje lyg ramu, tik už vielų sargyba padidinta.

Valgyklą uždarė. Lagerio pardutuvėje produktai ištuštėjo. Be pardutuvės, zonoje dar buvo produktų bazė, kuri tiekė produktus. Streiko komitetas produktus dalijo tvarkingai. Nebadavom.

Mūsų barake gyvenantis Jonas Žulys aptarnavo inžinierių, žymų statybininką, kalinį, už zonos vadovavusį stambioms statyboms. Buvo ir toks kalinio lagerininko statusas. Jonas oficialiai su leidimu imdavo iš lageryje esančius bazės produktus ir maitino šeimininką. Su Jonu arčiau susipažinau per krepšinio varžybas. Uždarius valgyklą, paprašiau jo pagalbos. Jonas retsykliais parūpindavo net neblogos jautienos bryzą, iš kurio trijulei pagamindavau patiekalą.

Prasidėjęs streikas tęsėsi lyg ramiai, bet streiko komiteto iniciatyva kaliniai buvo paruošti organizuotai veiklai. Atsakingi asmenys nurodydavo kur, kada zonoje rinktis, kaip veikti, ko nedaryti - Stasys Ignatavičius patardavo kaip elgtis lietuviams.

Pirmomis streiko dienomis, netikėtai, o gal specialiai, į zoną atvežė būrelį kalinių iš Karagandos ir uždarė į izoliatorių. Taip vadinamas karantinas. Jie iš karto signalizavo: „Karagandoje visi streikuoja“. Tarp atvežtųjų buvo ir lietuvių. Kazio Dūdoso žodžiais, karagandiečiai neišėjo į darbą pirmieji. Jie davė pradžių streikui.

Kasdien rytais iš barako du atvykusieji išnešdavo „parašą“, o izoliatoriaus duris palikdavo praviras. Komitetas įsakė, kad tuo metu visi kiti per duris lėktų į didžiąją zoną, pas mus. Sutartą dieną mūsų susirinko didelis būrys, laukėme. Vyrai momentaliai išsoko pro duris ir ėmė bėgti. Tas dvejetas metęs „parašą“ irgi pasileido į mūsų pusę. Nuo artimiausių bokštelių ir iš anapus vielų pasipylė automatininkų serijos. Vienas iš tų dviejų krito vietoje, kiti buvo sužeisti. Į zonos būrį čekistai, matyt, nedrįso tiesiai serijų leisti, nes už mūsų nugaros buvo ligoninės barakas. Serijas enkavedistai paleido aukščiau galvų ir kulkos malė ligoninės langus, strigo sienoje. Gydytojai baltais chalatais iššokę šaukė: „Nustokit, svoločiai! Ką darot?! Ligonius šaudot!“ Nustojo. Sužeistų buvo nemažai, žuvo tik tas vienas.

Visuose barakuose sujudo kaliniai, kilo panika, bet komiteto įgaliotieji nuramino, iš ryto buvo vėl lyg ramu. Žuvusysis gulėjo morge, sužeistuosius tvarstė ligoninėje.

Kitą dieną apie pietus prie vieno barako prieš saulutę susėdę trys mūsų tautiečiai skaitė Džono Golsvorčio „Forsaitų sagą“. Artimiausiame bokštelyje sėdintis iš vienos Azijos respublikų enkavedistas nusitaikė ir šovė. Kulka pataikė Vytautui Maknevičiui į krūtinę. Vytautas mirė vietoje. Komiteto atstovai žvūsių nunešė į morgą ir apie jo mirtį pranešė broliui Petriui, taip pat kaliniui, inžinieriui statybininkui, kuris tuo laiku už zonos vadovavo atsakingoms statyboms.

Komiteto iniciatyva abu žvūsieji buvo pašarvoti futbolo aikštėje. Pagamino karstus. Jie buvo atidengti, galvūgalyje degė žvakės. Buvo padėtos dvi saldinių dėžės.

Zonos nuteistieji, išsirikiavę dviem eilėmis, atidavė pagarbą žvūsiams, paimdami po vieną saldainiuką. Vaizdas buvo kraupus. Lageryje kalinių buvo apie 3 tūkstančius, tai, kol visi praėjo, diena baigėsi. Iškilmingą procesiją už vielų stebėjo sutankinta enkavedistų eilė, o už jų, iškėlę galvas, laisvieji vyrai ir moterys. Bokšteliuose buvo nutaikyti kulkosvaidžiai. Į dienos pabaigą Petriui Maknevičiui buvo leista vienam palydėti brolių į kalinių kapus. Ukrainiečio niekas nelydėjo - giminių nebuvo.

Skirstėmės į barakus ir laukėm kviečiamo Malenkovo iš Maskvos. Komitetas jau žinojo, kad sekretoriaus atstovas yra Vorkutoje, tik rango ir pavardės nežinojo. Į mūsų lagerį atvykstančio laukėm kasdien. Lagerių (OLP'ų) tais metais Vorkutoje ir jai priklausančių įvairių punktų buvo per 50. Buvo ką lankyti.

Skyrėmės markšeiderių, gyvenančių viename barake su kitų specialybių atstovais, nuotaika buvo normali, rami. Gal tik retsykiais viens kito klausėme: „Kaip manai, iššaudys svoločiai mus ar paliks gyvus? Juk ką reiškia 3 tūkstančiai, kada nuteistųjų ir tremtųjų plačioje tėvynėje, „matuškoje“ Rusijoje, milijonai?“ Atsakiau, kaip gyvybės instinktas iš vidaus tvirtino: „Taip, norisi gyventi, kad ir badaujant (1945-1946 m.)“. Tuo tarpu Gulago sistemos vykdytojų galvosena buvo visai kita. Galėjome būti nušluoti, ir tiek.

Sulaukėme lauktos dienos. Į zoną su didžiausia KGB karininkų svita ir apsauga, neginkluotų enkavedistų rikiuote įėjo generolas pulkininkas CK Prezidiumo kandidatas Maslenikovas. Mes, komiteto instruktuoti, susirinkome iš anksto prieš „vachtą“. Už vielų sustiprintos ginkluotos sargybos buvo apščiai. Buvo matyti kulkosvaidžiai ir bokšteliuose ne po vieną kariškį.

Generolas, neaukštas, bet drūtas vyras, užsimaukšlinęs generolišką kepurę, pasisveikino: „Tovarišči (mums tai buvo staigmena), po poručeniju CK prezidiumą obraščajus....“ ir t.t. (Draugai, CK prezidiumo įpareigotas kreipiuosi...).

Atidžiai išklausėme jo kalbą, supratę, kad tuoj pradės veikti speciali karinio tribunolo komisija, kuriai suteikta teisė reabilituoti nuteistuosius arba bausmę sumažinti. Baigdamas generolas išdrožė: „Į darbą, draugai, jūs privalote eiti. Jeigu neisite, bus taikomos priemonės... Kasyklos turi dirbti“. Kalba buvo ilga. Iš minios pasigirdo šūksniai: „Netiesa! Melas!“ ir panašiai. Generolas pasitraukė į išsitempusių karininkų būrį.

Po to ilgą kalbą pasakė kalinys, buvęs kažkokios Maskvos aukštosios mokyklos istorijos profesorius. Kaltino Staliną, Beriją, GULAG'o sistemą, komunistų ideologiją, pateikė daug faktų ir skaičių, kiek iš viso Sovietų Sąjungoje politinių kalinių ir t.t.

Klausydamas generolas ne kartą protestavo pareikšdamas: „Netiesa, melas“, bet minia buvusiam profesorius plojo po kiekvieno pareikšto kaltinimo ar išsakytos jų piktadarystės. Buvo ir bendro ūžimo...

Po profesoriaus kalbėjo, matyt, tos įsteigtos komisijos atsakingas enkavedistas. Jis paaiškino, kur ir kaip nuteistieji gali nuo rytdienos kreiptis dėl

bylos peržiūrėjimo. Generolas su svita išsidangino iš zonos. Mes išsiskirstė dar ilgai aptarinėjom, ką girdėjom, spėliojom, kaip rutuliosis mūsų likimas.

Kitą dieną brigados, tiesa, ne visos, išėjo į darbą. Daug vyrų spietėsi prie opero patalpų durų. Per naktį visi komiteto nariai iš zonos buvo suimti ir išvežti. Apie jų likimą ilgai nežinojom. Buvo šnekama, kad juos sušaudė. Vėliau paaiškėjo, kad nesusaudė, o tik kai kuriam laikotarpiui izoliavo.

Stasį Ignatavičių sutikau jau Vilniuje, sugrįžęs 1966 m. galutinai į Lietuvą. Išsišnekėjome apie 1953 metus. Stasys nenorom pasakojo apie komiteto darbą. Pasakė, kad ne visi komiteto nariai buvo aktyvūs, ne visi ruošė ir vykdė sprendimus. Jis buvo grįžęs iš šiaurės anksčiau, dirbo, bet jam ne labai patiko susiklosčiusi aplinka. Aš, sugrįžęs su savo geologija, greit susitvarkiau net su būstu. Supratau, kad Stasiui buvo sunkiau.

Kaip ir prognozavome, generolas liepos mėn. paskutinėmis dienomis lankė kitus lagerius. Kasyklos Nr. 7 lageryje, gyvenvietės pakraštyje, netoli mūsų, susitikimas baigėsi ramiai.

Rugpjūčio 1 d. apie pusiaudienį Ajač Jagos upės kitoje pusėje, ant kalno, kasyklos Nr. 29 lageryje pasigirdo automatų serijos. Su pertraukomis, bet ilgos. Sunerimę žiūrėjome į tą pusę, nes kelias nuo gyvenvietės Severynį į kasyklą Nr. 29 ir lagerį buvo gerai matomas. Po pusvalandžio, nutilus automatų serijoms, kelyje pasirodė kelios baltos greitosios medicinos pagalbos mašinos, iškviestos iš miesto. Įtampa lageryje padidėjo. Žinios mus pasiekė greit - įvyko katorgininkų ir kalinių masinis šaudymas. Šaudyta į minią. Aukų daug. Tikslesnės žinios mane pasiekė vėliau, kai po metų, jau tremtyje iki gyvos galvos, be teisės grįžti, davęs sutikimą, dirbau toje pačioje geologinėje organizacijoje vyresniu techniku. Smulkiai apie sukilimą papasakojo mano mokytas technikas, katorgininkas estas „danas“ Chansenas. „Danas“ todėl, kad jo prosenelis su kitais danais jūreiviais skendo prie Estijos krantų ir išsigelbėjo. Estijoje apsigyveno, vedė estukę ir nuo tų laikų tame kaime visi Chansenai. Jis pasibaisėtina su akcentu kalbėjo rusiškai.

Chansenas pasakojo, kad, pasibaigus susitikimui su generolu, kaliniams buvo pasiūlyta eiti į darbą per atidarytą „vachtą“ už zonos. Lageryje katorgininkų buvo gerokai daugiau negu kalinių, o režimas griežtesnis kaip Ajač Jagos lageryje. Kas ir kaip vadovavo lagerio sukilimui Chansenas nežinojo.

Kaliniai per susitikimą su generolu išsirikiavo prieš „vachtą“. Po komandos: „Kas nori dirbti, eikit už zonos!“ katorgininkai keliomis eilėmis priekyje susikibo rankomis ir neleido kitiems išeiti iš rato. Prasidėjo muštynės: vieni skverbėsi išeiti, kiti neleido. Pasipylė kryžminė automatų serija. Kas davė komandą šaudyti į beginklę minią nei Chansenas, nei vėliau kiti katorgininkai, grėžimo brigadų nariai, pasakyti negalėjo. Chansenas, prasidėjus kryžminei ugniai, griuvo, ant jo užgriuvo kiti. Viršutiniai buvo sužeisti, o gal ir žuvę. Kraujas Chansenui sruveno ne tik per rūbus. Gulėjo jis ilgai. Pasibaigus šaudymui, po pertraukos pradėta atrinkinėti žuvusius ir sužeistuosius. Chansenas, apkurtęs, kruvinas, bet nesužeistas, pasikėlė ir, pasiekęs baraką, nusiplovė kraują.

Ajač Jagos lageryje gyvenimas pagyvėjo. Komisija dirbo, bylas peržiūrino, kalinių viltys pildėsi. Po Stasio Ignatavičiaus arešto ir išvežimo rinkdavomės grupelėmis mūsų skyriuje ar „pas Antaną“ ir aptardavom komisijos darbo pirmus rezultatus, kaip peržiūri lietuvių bylas.

Artėjo mano termino kalėti pabaiga. Nurimus streiko įtampai, nuėjau pas lagerio viršininką ir klausiu: „Ar ne pridės man papildomai bausmės už įvykusį streiką?“ Mat kalbos tarp kalinių buvo įvairios. Majoras Ševčenka pakrutino juodą kuodą ir šyptelėjo: „Ne. Pasisiūk kostiumą, jeigu turi pinigų. Važiوسي pas motiną“. Pasisiuvau kelnės, o palaidinę gan padorį gavau siuntiniu. Juk buvo rudens pradžia.

Grėžimo darbai vyko toliau. Reikėjo spręsti svarbią kasyklos Nr. 14 gilinimo problemą, aptarti geologines sąlygas. Atvyko kombinato Vorkutugol vyriausiasis geologas F. Ottenas, o kartu geologinės organizacijos viršininkas. F. Ottenas - Pavolgio vokiečių, nusipelnęs geologas, tremtinys, labai gerbiamas žmogus. Jau tremtyje teko gyventi viename name. Jis ėmė mane įkalbinėti, kad, paleistas iš lagerio, likčiau dirbti geologinėje tarnyboje. Sutikimą daviau su sąlyga: jegu leis važiuoti į Lietuvą, nepasiliksiu nė vienos dienos. Jeigu paliks tremtyje, kaip pasiėlgė su kitais, prižadu susirasti geologų kontorą mieste.

Paskutinės dienos lageryje buvo sunkios, laikas bėgo lėtai. Darbe vaikščiojau kaip nesavas. Mintys kaupėsi, svajonių variantai keitėsi. „Skambučio“ dieną budintis prižiūrėtojas iškvietė į „vachtą“. Pasirašiau kažkokį dokumentą. Dar prieš pietus buvau įsodintas į juodą „voronoką“ ir išvežtas į Vorkutos komendantūrą.

Taip baigėsi vienas mano gyvenimo tarpsnių.

1953-IŲJŲ KRUVINASIS RUGPJŪTIS

„1953 m. rugpjūčio 1 d. aš buvau du kartus sunkiai sužeistas Rečlago 10-ajame lageryje (Vorkutoje).

Dėl to prašau jūsų pranešti man, kuo vadovavosi tų metų tarybinė administracija, įsakiusi šaudyti į beginklius kalinius“ (ištrauka iš Vakarų Vokietijos piliečio Haini Fritšės prašymo Rusijos federacijos generalinės prokuratūros vyriausiajai valdybai)

. Per garsiakalbius nugriaudėjo tik vienas žodis „Ugnis!“ Tai buvo baisi uraganinė ugnis iš visų kulkosvaidžių ir automatų į žmones ir barakus. Vėliau aidėjo pavieniai šūviai.

„Buvo šaudoma prisitaikius“, - prisimena Mironas Zacharnia, buvęs ypatingojo režimo Rečlago 10-ojo lagerio kalinys. Jis kruvinos tragedijos, įvykusios 1953 m. rugpjūčio 1 d. Rečlago lageryje, aptarnavusiame anglių kasyklą Nr. 29, gyvas liudytojas.

„Šaudė iš visų turimų ginklų: kulkosvaidžių, automatų, naganų, - pasakoja Haini Fritšė. - Aš mačiau blyksnius iš automatų vamzdžių ir kylančius į viršų dūmus... Šalia manęs stovėjo kaliniai lenkai. Mačiau, kaip karininkas, laikydamas rankoje naganą, prisitaikęs šovė vienam lenkui į galvą ir jį nužudė. Mačiau atsilošusį į barako sieną nušautą austrą Karlą Šmidtą ir gulintį ant žemės mirusį Volfganą Eškę. Vokiečių jaunuoliui Volfgangui buvo tik 20 metų.

Pirma kulka perėjo man kiaurai per kaklą, pažeisdama aortą, dėl to netekau daug kraujo... Antra kulka sutrupino mano rankos viršutinės dalies kaulus...

„Užteks... nustokite šaudyti!“ - šūktelėjo vienas karininkas. Aš gerai mačiau jo karišką kepurę, linguojančią tarp užmuštųjų...“ - tai tik dalis vokiečio Haini Fritšės užrašytų prisiminimų apie tuos baisius kruvinus įvykius.

Aš buvau susitikusi su H. Fritše Vorkutoje jam atvykus su didele vokiečių grupe atidengti paminklo Juršoro memorialinėse kapinėse 1995 m. rugpjūčio 1 d.

„Nutilus šaudymui buvo girdėti kalinių klyksmai, - tęsė prisiminimus Mironas Zacharnia. - Labai sunku perteikti žodžiais tuos vaitojimus. Jie susiliejo į vieną baisų širdį perveriantį garsą... Tai buvo sužeistų raudoji-

mai, vaitojimai ir mirštančiųjų dejonės. Tie baisūs garsai susiliejo į vieną beteisių ir bejėgių kalinių šauksmą: „Už ką?“ Kalinių klyksmai tundroje buvo girdimi per 10 km“...

M. Zacharnia po komandos „Ugnis!“ krito į griovį, iškastą aplink septintąjį baraką. Sužeistas kalinys užgriuvo ant jo. Nelaimingasis raitėsi iš skausmo ir aimanavo... Netrukus jis nutilo. M. Zacharnia pakėlė galvą ir apsidairė: lagerio teritorijoje ant žemės gulėjo nušauti ir sužeisti. Jis suprato, kad į orą nešaudė, šaudė prisitaikę į žmones. „Taip, šaudė jie prisitaikę“, - su skausmu tvirtino M. Zacharnia. Kai M. Zacharnia pakilo iš griovio, apsidairęs pamatė, kad lagerio teritorijoje bėgioja apsaugos kariškiai, prižiūrėtojai ir karininkai. Visi su naganais vienoje rankoje ir vėzdu kitoje šūkauja: „Už zonos, svoločiai!... Rankas ant galvos, kontra!“ Vėzdais varomi, iš visų pusių „vachtos“ kryptimi bėgo kaliniai. Jie klupo, griuvinėjo nuo vėzdų smūgių... Nelaiminguosius mušė neišskirdami nė vieno - per galvas, nugaras...

Ant žemės gulėjo nušauti ir sužeisti. Kai kurie sužeisti mėgino pasikelti, tačiau neįstengė. Jų jėgos išseko... Kiti sužeisti raitėsi priešmirtinėje agonijoje. Šalia pasigirdo tylus balsas: „Broliai, padėkite, netenku kraujo“...

M. Zacharnia nepribėgęs „vachtos“ apstulbo nuo klaikaus vaizdo: prieš jį ant kelio gulėjo krūvos žmonių, jie kvėpavo, dejavo, aimanavo, judėjo...

„Kelio pakraščiu kraujas tekėjo srove. Užmiršti matytą vaizdą neįmanoma“, - su spazmomis gerklėje pasakojo Mironas. Šalia kelio kas trys keturi metrai stovėjo baudžiamojo dalinio kareiviai su vėzdais rankose. Jie mušė kalinius. Mušė stropiai su didžiu pasitenkinimu ir taip žiauriai, kad sunku aprašyti...“

Šis nuostabus žmogus gyveno Vorkutoje. Labai sunkūs gyvenimo išbandymai jam teko. Keturiolikmetis buvo išvežtas į Vokietiją, kur patyrė visus konclagerio baisumus. Grįžo į tėvynę 1945 m. gegužės mėnesį. Jam suėjo 16 metų. Ėmė lankyti mokyklą. 1947 m. vasario mėn. Drogobičio mokykloje Nr. 1 moksleivį areštavo klasėje ir išsiuntė į tarybinių lagerių pragarą. 1971 m. M. Zacharnia buvo reabilituotas, neradus nusikaltimo sudėties. Kiek tokių nekaltų aukų, kaip M. Zacharnia, pateko po tiesiogine kulkosvaidžių, automatų ir naganų ugnimi tą baisią atmintiną dieną - 1953 m. rugpjūčio 1 d.

Kiek jų buvo nušauta? Kiek sužeista? M. Zacharnia liudija, kad iš karto nušauti 62 kaliniai. Kiti kaliniai, kuriuos keletą dienų paeiliui vedžiojo atpažinti nušautųjų lavonus, sakė, kad per 70 kalinių nušauta iš karto. Be

to, daug sužeistų mirė kitomis dienomis ligoninėse. MVD suvestinėje buvo nurodyti žuvę 53 žmonės. Toks skaičius buvo įvardintas paaiškinamajame rašte ir išsiųstas iš Vorkutos į Maskvą MVD ministrui S. Kruglovui. Pagal tautybę iš 53 žuvusiųjų: 30 ukrainiečių, 10 lietuvių, 4 estai, 1 rusas, 2 vokiečiai, 1 gudas, 1 austras, 2 lenkai, 2 latviai.

Tose pačiose archyvinėse suvestinėse nurodoma, kad 1953 m. rugpjūčio 1 d. sužeisti 123 kaliniai. MVD pateikti skaičiai dėl suprantamų priežasčių, be abejo, sumažinti.

Šaltakraujiški žudikai šaudė į beteisius ir beginklius kalinius, esančius už spygliuotų vielų, įvairiais būdais slėpė nusikaltimo egzekucijos pėdsakus.

Vorkutoje gyvena geras, nuoširdus, tvarkingas žmogus Borisas Mytarčiukas, buvęs Rečlago dešimtojo lagerio kalinys. Borisas pagal specialybę felčeris. Jis tuo laiku dirbo lagerio ligoninėje, yra vienas iš nedaugelio likusių tų baisių įvykių liudytojų. Budeliai skubiai slėpė savo kruvinos piktadarystės pėdsakus. Jau 1953 m. rugpjūčio 1 d. vakare lagerio zonos vaizdas pasikeitė. Nušautų kalinių kūnai buvo surinkti ir pašalinti... Sužeisti išvežti į lagerio ligonines... Kalinių kraujas nuplautas dviem ugniagesių mašinomis.

Surinkti lavonai nuo kelio ir iš visos lagerio teritorijos, sukrauti į stalių dirbtuves už zonos. Buvo labai daug sunkiai sužeistų. Jiems visiems būtinai reikėjo suteikti greitąją medicinos pagalbą. Daugelis sužeistų mirė ant operacinio stalo, netekę daug kraujo.

Lagerio medikai išstisęs paras nesitraukė nuo operacinio stalo, gelbėjo sužeistus, tokius pat kalinius kaip ir jie patys. Apie tuos nenuilstančius, nesavanaudiškus, pasiaukojančius darbuotolius, beteisius ir pažemintus kankinius kalinius kažkodėl niekas nerašo ir netgi neužsimena. O jie, lagerio medikai, daugeliui 1953 m. rugpjūčio 1 d. sužeistų kalinių išgelbėjo gyvybę. Noriu išvardinti mirstančių kalinių gelbėtojus. Tai chirurgas Zaicevas, kuriam turi būti dėkingi dešimtys 10-ojo lagerio sužeistų kalinių. Kartu su chirurgais dirbo lagerio Nr. 10 felčeriai kaliniai Mytarčiukas, Bildaitis, Kononovas (?) ir kiti.

Tai jie, lagerio medikai, išgelbėjo gyvybę dukart sužeistam Haini Fritšei, atlikdami sudėtingiausią operaciją sunkiausiomis lagerio ligoninės sąlygomis. Ir tikrai buvo malonu matyti, kaip po 42 metų H. Fritšė išreiškė medikams padėką už gyvybės išgelbėjimą.

Ypatingai daug pastangų medikai dėjo gelbėdami sunkiai sužeistą jauną Ukrainos jaunuolį, kuris išgulėjo lagerio ligoninėje be sąmonės beveik

2 savaites. Kulka pataikė jam į smilkinį ir išėjo per akį. Nelaimingąjį pavyko išgelbėti. Tačiau liko jis aklas invalidas visam gyvenimui.

Žudikai stengėsi slėpti kruviną savo piktadarybių pėdsakus. Jie įsakė lagerio medikams pjaustyti nušautą kalinių lavonus ir išiminti iš jų kulkas. Išimtas iš nušautųjų kulkas buvo įsakyta atiduoti operatyvininkams. Netgi mirusiųjų budeliai nepaliko ramybės.

Apie pusę nušautųjų buvo nuo 20 iki 30 metų. Devyniems nušautiems buvo nuo 20 iki 23 metų. Pačiam seniausiam iš žuvusiųjų kalinių buvo 54 metai.

Laidojo tyliai. Užkasinėjo kaip dvėsusius gyvūnus. Šalia kelio anglių kasyklos Nr. 29 terikono rajone.

Prieš tai keletą dienų kalinius vedžiojo iš barakų sušaudytą atpažinimui. Tomis rugpjūčio mėnesio dienomis (nebūdinga toms vietovėms) karštis laikėsi iki 30°C. Patalpose, kur buvo sumesti nušautųjų lavonai, taip pat aplink laidojimo teritoriją, tvyrojo baisus dvokas.

Kelių nušautų kalinių taip niekas ir neatpažino. Jiems, nelaimingiesiems, sąlyginai prikabino ne jų numerius. Atpažintiems žuvusiems kaliniams ant kojų kabino lenteles (birkas) su jų bylos numeriu. Vėliau tokie patys numeriai atsirado ir ant kapaviečių lentelių...

Man pavyko nustatyti pavardes nušautųjų 1953 m. rugpjūčio 1 d. Rečlago 10-ajame lageryje, kuriuos kruvini budeliai išbraukė iš gyvenimo amžinai...

Niekada jau neįeis į klasę savo pirmai pamokai pedagoginio instituto studentas Jaroslavas Mitroganas, svajojęs tapti mokytoju - kulkosvaidžio serija nutraukė jaunuoliui gyvybę. Jam buvo tik 21 metai.

Niekada jau parapijiečiai neišgirs šventikų Andrejaus Čeremuchos, Ivano Čeipešos, Janio Mendrikio maldos Dievo garbei ir Rusijos gelbėjimui.

Neatliks daugiau išradimų talentingas mokslininkas tyrinėtojas Igoris Visockis iš Leningrado. Jam buvo tik 35 metai.

Niekada nebeįeis į laukus arti ir sėti valstietis jaunuolis Edvardas Velička su savo tėvu Jonu, duonos augintoju.

Niekada nesusitiks su savo auklėtiniais mokytojas Vasilijus Gukas.

Niekada nestos prie staklių Vladimiras Olchovikas.

Niekada, niekada, niekada...

Vertė Juozas Butrimas

(Вечерняя Воркута. 2002. 8 авг. - Sprendinamas straipsnis patrupintas)

KENGIRO SUKILIMAS

(1954 m. gegužės 16 - birželio 26 d.)

Kengiro sukilimas sovietinių lagerių istorijoje buvo pats kruviniausias ir žiauriausiai numalšintas. 1954 m. gegužės 16 d. keli tūkstančiai kareivių ir 6 tankai susidorojo su laisvės siekiančiais kaliniais. Tankų T-34 vikšrai be gailėsčio maigė beginklius kalinius.

Manoma, kad į Kengirą atvežti 1953 m. Norilsko ir Vorkutos sukilimų dalyviai rado daug pasekėjų, paskleista laisvės dvasia plačiai prigijo. Perimta norilskiečių patirtis organizuojant kalinių savisaugos grupes, sargybos postus, popierinių aitvarų su atsišaukimais į vietinius gyventojus leidimas. Juose buvo pranešama apie padėtį lageryje, norėta, kad apie sukilimą kuo plačiau sužinotų laisvieji gyventojai.

Stalino mirtis, Berijos nušalinimas, atvykusiųjų pasakojimai apie įvykius Norilske ir Vorkutoje kalinių širdyse įžiebė vilties kibirkštėles ir stiprino pasiryžimą nesitaikyti su esama padėtimi.

Kengiro sukilimas apėmė 3 lagerius: 1-ąją moterų, 2-ąją ir 3-iąją vyrų. Buvo išgriautos lagerius skiriančios mūro sienos. Viskas prasidėjo 1954 m. gegužės 14 d. vakare. Pagal iš anksto paruoštą planą buvo sudaryti kalinių būriai, kurie sudaužė prožektorius ir žibintus, apšviečiančius zonos aptvarą. Ūkio kieme, besiribojančiame su moterų zona, apsaugai nuo kulų skubiai pastatytos barikados ir sienelės. Tuo metu kitos grupės griovė mūro sieną, pramušinėjo landas, išlaužė metalinius vartus į moterų zoną. Pirmieji drąsuoliai patraukė į moterų lagerį. Sargybinių šūviai daugelį jų nušovė. Administracija nesnaudė. Papildomos kareivių grupės įsiveržė į ūkinį kiemą, šaudė be atodairos visus, prižiūrėtojai blokavo padarytas sienos angas, pribainėję sužeistuosius.

Gegužės 15 d. kaliniai atsisakė eiti į darbą, sudarė brigadas barikadų ir įtvirtinimų statybai lagerio zonoje. 1954 m. gegužės 16 d. atskrido Kazachstano vidaus reikalų ministras ir prokuroras. Išklausė kalinių skundus ir reikalavimus, liepė sudaryti 6 žmonių grupę, po du iš kiekvieno lagerio, deryboms vesti. Matyt, jo paliepimu nebuvo trukdoma susijungusiems lageriams bendrauti. Išrinktas Sukilimo komitetas. Buvęs pulkininkas, fron-

tininkas Ivanas Kuznecovas tapo komiteto vadovu. Lietuviai į komitetą delegavo teisininką Kundrotą. Nuo langų ir durų pašalintos grotos, iš jų padaryti smaigai, strėlės, durklai, kardai. Iš naftos atliekų buvo verdama derva, paruošta tara ja aplieti priešininkus. Moterys smulkino stiklą, malė į miltus, pilstė į maišelius, kuriuos išdėliojo prie barikadų. Darė kažką panašaus į granatas: vamzdžių atkarpas užpildydavo degtukų galvutėmis, išvesdavo dagtį, užkimšdavo. Kartą kareiviai bandė brautis į zoną. Šiomis granatomis pavyko juos atmušti. Ant valgyklos stogo iškelta raudona vėliava, persiūta juoda juosta. Norilsko sukilimo dalyvis Jurijus Knopmusas vadovavo propagandos skyriui. Bandyta surinkti radijo siųstuvą ir susisiekti su laisvuju pasauliu. Teigiama, kad tai pavyko. Šis neviltingas bandymas buvo viena iš priežasčių, nulėmusių J. Knopmuso pasmerkimą myriop. Sušaudytas 1956 m.

Sudarytos tvarkos palaikymo grupės, lagerio apsaugos būriai, sargybos postai, visi lagerio valdymo ir administravimo padaliniai. Klube vyko susirinkimai, paskaitos. 1954 m. gegužės 14 d. išgriaunant lagerius skiriančią tvorą nužudyta daugiau kaip 40 kalinių. Tai buvo maža dalis aukų, palyginus su tuo, kas įvyko 1954 m. birželio 26 d. Tada sušaudyta, sutraiškita tankų vikšrais, užmušta strypais iki 1000 kalinių.

PASAKOJA SUKILIMO DALYVIAI

JONAS ŽILAITIS

1954 m. gegužės 15 - birželio 26 d., Džezkazgane, Kengiro lageryje, įvyko kalinių sukilimas, pareikalavęs beveik 1000 žmonių aukų.

Šis sukilimas buvo pats kruviniausias sovietinių lagerių istorijoje ir plačiai nuskambėjo visame laisvajame pasaulyje. Apie jį rašė ir A. Solženicynas savo knygoje „Gulago archipelagas“.

Šiame kalinių sukilime teko ir man dalyvauti. 1954 m. balandžio mėn. pabaigoje iš Tomsko kalėjimo, beveik metus ten iškalėjus, atvežė į Kazachstano Kengiro lagerį.

Tuo metu jame buvo per 10 000 politinių kalinių: rusų, ukrainiečių, vengrų, vokiečių, japonų ir kitų tautybių. Net ir vienas JAV negras. Lietuvių irgi buvo keletas šimtų.

Nepakeldami baisių darbo ir buities sąlygų, žvėriško režimo, jame aktyviai dalyvavo ir 1953 m. Vorkutos bei Norilsko politinių kalinių sukilimų dalyviai, atgabenti iš ten pas mus, į Kengiro lagerį.

Sukilimui vadovavo pačių kalinių išrinktas komitetas, jo pirmininkas buvo buvęs pulkininkas Kuznecovas. Komite dalyvavo ir lietuvis teisininkas Kundrotas.

Svarbiausias tikslas - išreikalaus, kad iš Maskvos atvyktų komisija ir peržiūrėtų mūsų bylas.

Kaliniai už lagerio zonos išvarė visą administraciją, o lagerį iš visų pusių užbarikadavo. Maisto mes turėjome net keliems mėnesiams, sandėliai buvo pačioje zonoje.

Jau pirmąją sukilimo dieną - 1954 m. gegužės 15-ąją - nuo čekistų kulkų žuvo keliasdešimt kalinių. Pats sukilimas tęsėsi net 40 parų. Tik birželio 26 d. keli tūkstančiai kareivių ir 6 tankai jį žiauriai numalšino.

Tos 40 dienų ir naktų šiandien ištis atrodo lyg sapnas. Tada mums atrodė, kad buvome kaip ir laisvi... Didžiuliame barake valgykloje vykdavo mūsų susirinkimai - mitingai, kur tikrai demokratiškai skambėjo laisvi žodžiai, laisvos mintys.

Pirmiausia suorganizuota kalinių savisauga. Ir per 40 parų nepasitaikė jokių nusikaltimų. Disciplina buvo geležinė.

Prasidėjusios kalinių komiteto ir čekistų derybos buvo bevaisės. O zonoje gyvenimas nesustojo. Vyko mitingai. Kalbėti galėjo, kas norėjo ir ką norėjo. Buvo leidžiamas kalinių sienlaikraštis, sekmadieniais laikomos pamaldos.

Čekistai barikadose padarė perėjimus ir per savo radiją kvietė bėgti pas juos iš lagerio, žadėdami laisvę arba bausmės sumažinimą. Bėglių atsirado vos keliasdešimt. Lietuvių - nė vieno.

Japonų inžinieriai baigė sukonstruoti radijo siųstuvą, kuriuo laisvajam pasauliui būtų paskleista tiesa apie šį sukilimą.

Aišku, čekistai to nelaukė. Sutelkę jėgas, jie 1954 m. birželio 26d. pradėjo mūsų lagerio šturmą.

Pabudau 4 valandą ryto nuo šviečiančių raketų ir automatų tratėjimo. Retkarčiais pasigirsdavo ir tankų pabūklų šūviai.

Puolėme prie barako durų ir čia išvydome... tanko pabūklo vamzdį. Tada duris užsibarikadavome ir sugulėme ant grindų. Čekistai, apsupę baraką, reikalavo pasiduoti, o mums atsisakius, ėmė iš automatų pro barako geležines grotas į mus šaudyti. Šalia manęs gulintys kaliniai sužeisti dejavo. Ne vienas ir žuvo. Neturėdami kitos išeities, pasidavėme.

Čekistai, išvarę mus iš zonos, surūšiavo. Mane tarp kelių šimtų kitų išvežė į kalinių „sostinę“ Magadaną.

Atsidūriau už 10 000 km nuo Lietuvos. „Jeigu ir toliau mus taip toli veš, tai, matyt, jau greit ir Amerikoje atsidursime“, - juokavo kaliniai. Iš tiesų ji buvo jau nebetoli.

Prasidėjo naujas gyvenimas už spygliuotų vielų, kuris man tęsėsi dar 11 metų.

Su bolševikine tironija kovojo įvairių kraštų ir tautų dori žmonės. Jie visi skynė kelią į laisvę.

ANTANAS PETRIKONIS

1952 m. buvau atvežtas į Kengiro trečią lagerį. Jame susitikau su lietuviais, kurių čia kalėjo didelis skaičius ir buvo organizuoti. Dar esant karantine aplankė Algis Vyšniauskas ir pakvietė įstoti į pagrindinę organizaciją, priešintis lagerio režimui. Aš sutikau. Pagrindą sudarė Algis Vyšniauskas, A. Maziliauskas ir aš. Tuo laiku mūsų tikslas buvo apginti tautiečius nuo brigadininkų savivalės, sutramdyti juos, neleisti skriausti lietuvių.

1954 m. mūsų pagrindis atliko labai didelį darbą. Lietuviai ir ukrainiečiai aktyviai dalyvavo sukilime visas 40 dienų, užėmė vadovaujančias pozicijas. Lietuviai saugojo svarbesnius objektus. Visą sukilimo laiką man teko budėti prie štabo, saugoti sukilimo vadą Ivaną Kuznecovą. Iš lietuvių tą sargybą ėjome trise: Antanas Oksas, Jonas Vabuolas ir Antanas Petrikonis.

1954 m. gegužės 26 d. baudžiamieji daliniai, lydimi tankų, žiauriausiai kraujuose paskandino mūsų pasipriešinimą. Visus, likusius gyvus, išvarė į stepę. Man daugiau neteko sugrįžti į tą lagerį. 1954 m. liepos 3 d. suvarė į vagonus ir išvežė į Magadaną.

AUGUSTINAS ŠVENČIONIS

Dar iki sukilimo susidarė grupės, kurios pradėjo tramdyti suįžūlėjusius brigadininkus ir kitus lagerio administracijos parankinius. Už brigadininko sumušimą buvau pasodintas į karcerį. Rudniko lageryje tautiniam judėjimui vadovavo kunigas Juozas Stankūnas, buvęs partizanų kapelionas. Buvo suburti lietuvių pasipriešinimo komitetai. 1-ajame lageryje jiems atstovavo Juozas Šumskas ir Augustinas Švenčionis, 2-ajame - Leonas Birgėla, 3-iajame Albinas Drevinskas ir Vytautas Pauliukaitis. 1954 m. gegužės mėn. Džezkazgano Rudniko lageris palaikė Kengiro lagerių sukilimą, sudarė Pasipriešinimo komitetą, į kurį įėjau ir aš. Sukilimo metu budėjau prie zonos aptvaro vartų prieš sargybos būstinę. Ankstų rytą poste buvau su ukrainiečiu Miša Redko ir prisnūdom. Sargybiniai iššokę iš būstinės bandė mus įtraukti į vidų. Susigrūmėme. Į pagalbą atbėgo Juozas Žvinakis ir Juozas Šumskas. Man buvo sumušta galva, tačiau apsigynėme nuo čekistų. Pasipriešinimas buvo nutrauktas tik po Kengiro sukilimo nuslopinimo. Išvežė į 4-ąjį baudžiamąjį lagerį.

KAIP MES BUVOME ŠAUDOMI

1947 m. pabaigoje stalinistinės represijos palietė ir mūsų šeimą, kurios nebedaug kas buvo likę. Vyriausias brolis Juozas, priklausęs šaulių sąjungai, vokiečių okupacijos metais dirbo kooperatyvo pardavėju. Sugrįžus sovietams, keletą kartų buvo suimtas ir žiauriai kankinamas. Paskutinį kartą paleistas pasakė: „Išeinu į mišką, gyvas okupantams niekada nepasiduosiu“. Įstojo į ką tik besikuriantį Jono Jakubavičiaus-Rugio partizanų būrį. Antras brolis, Leonas, ne kartą tardomas ir kankinamas, ištvėrė iki tol, kol mane su tėvais išvežė į Sibirą. Kur jam dėtis? Ir jis išėjo į Rugio būrį. Abu žuvo 1949 m. pradžioje, nesulaukę trokšamos laisvės. Trečias brolis, Petras, persirgęs meningitą ir netekęs klausos, mokėsi Kauno kurčrebylių mokykloje ir gerų žmonių dėka išvengė tremties. Trys seserys, seniai ištekėjusios, gyveno savo šeimose.

Trėmimo akcijos vykdavo vidurnaktiais dalyvaujant vietiniam partiniam aktyvui ir sribams, kurie stengėsi įsiteikti okupantams ir buvo itin žiaurūs. Išvežtųjų sodybose jie riedamiesi dalijosi sunkiai užgyventą žmonių turtą. Vėliau dauguma jų visai degradavo.

1947 m. gruodžio 19 d. Varėnos geležinkelio stotyje 56-iose apšarmojusiuose gyvuliniuose vagonuose čekistai sutalpino kelis šimtus šeimų iš Alytaus, Lazdijų ir Varėnos rajonų. Vagoną apšildė vienintelė geležinė krosnelė, vadinama buržuika, kuriai visuomet trūkdavo akmens anglies. Tąsyk kaip tyčia mūsų vagonė krosnelė buvo įkaitinta iki raudonumo. Aplinkui spietėsi sušalę vaikai, šildė sugrubusias rankeles. Prie staigių vagono trūkčiojimų pripratome, tačiau įvyko baisi nelaimė: staigus ešelono stabdymas vaikus išbloškė iš pusiausvyros ir jie nuogais delnukais atsirėmė į karštą krosnelę. Šiurpus, širdį veriantis klyksmas nuaidėjo apšarmojusiam vagonė, pasklido aitrus degančios odos kvapas, kurio nejautė budeliai, pasirašę lėtos mirties sprendimus.

Po mėnesio kelionės leisgyvių Sibiro „užkariautojų“ desantą lydėję enkavedistai išlaipino Vakarų Sibiro Tiumenės srities, kuri plotu didesnė už Prancūziją, pelkėtoje taigoje. Kiek anksčiau čia buvo atvežti tautiečiai iš Marijampolės, Šakių ir Vilkaviškio rajonų. Nuo geležinkelio apie 250 km

vežė atvirais sunkvežimiais į Baikalo rajoną, Bačelino miško pramonės įmones. Mane su tėvais ir iš Varėnos valsčiaus, Pakaršio k., Zlotų šeimą apgyvendino pas kolchozniką nedidelėje apgriuvusioje lūšnoje. Kaip vėliau paaiškėjo, vietiniai gyventojai tremtinių labai bijojo. Mūsų vengė dar ir dėl to, kad Zlotų šeimoje buvo 4 suaugę sūnūs. Jauniausiam, kaip ir man, buvo septyniolika metų. Netrukus čekistų paskalos apie mūsų tariamas nedorybes ištirpo kaip pavasario sniegas, nes su vietiniais gyventojais mus siejo bendras rūpestis - badas. Tik „draugai“ viršininkai vartėsi tartum inkstai taukuose, apvaginėdami savo darbo liaudį, juo labiau beteisius tremtinius. Mus stebino šeimnininkai, pas kuriuos gyvenome. Gegužės mėn. pabaigoje, atšilus dirvai, jie ėjo į laukus pasikasti kolchozo bulvių. Rudenį už vieną kišenėje paslėptą bulvytę grėsė trejų metų kalėjimas. Šeimnininkė, išvirusi sušalusias bulves, dvokiantį jovalą nupildavo, o nusėdusiu krakmolu maitino vienturtį trejų metų sūnų Aleksandrą, kurį vadino Šura. Iki šiol negaliu pamiršti Šuros juodų kaip angliukai akių, nes jose nebuvo matyti šiltų vaikiško naivumo žiburėlių. Nerūpestingumą, švelnų žvilgsnį užgožė bado šmėkla ir neviltis. Būdamas trejų metų Šura dar nevaikščiojo. Kai mano motina iš ruginių miltų išvirdavo putrą, jis ant vienos šlaunytės atsiirdavo iš rankų neišleisdamas medinio dubenėlio ir šaukšto. Berniukas neverkė, nemaldavo ir nereikalavo, tik gailiomis akimis ieškojo mano motinos žvilgsnio, norėjo būti pastebėtas.

Po mėnesio, mano motinos pamaitintas, jis pradėjo vaikščioti. Kai 1989 m. nuvažiauvau iš tenai parsivežti tėvo palaikų, Aleksandro motina ašarodama dėkojo: „Jeigu ne tavo mama, Šura nebūtų išgyvenęs“. Ir dar gyrėsi, kad jis tapo įžymiu, turtingu žmogumi - Tiumenės mieste dirba taksistu.

Arčiau lentpjūvės, mediniuose barakuose, kuriuose knibždėjo tarakonai ir blakės, sausakimšai prigrūdo daugiavaikių šeimų. Sunku buvo klausytis alkanų vaikų, prašančių duonytės, klyksmo. Jie nekantriai laukė grįžtančių motinų iš darbo, kurios buvo išsekusios nuo sunkaus darbo ir bado. Už atlyginimą vos galėjo nusipirkti normuotos duonos (700 g dirbančiam ir 200 g vaikui ar seneliui) davinį. Uždirbtų pinigų trūko, dalį pasiglemždavo ir pragerdavo viršininkai, buvę frontininkai. Nemėgink ieškoti tiesos, tik dar labiau sau pakenksi. Vergvaldžiai nepaisė nei žmoniškumo, nei sovietinių įstatymų sakydami: „Do Moskvы daleko, do Boga vysoko“ (iki Maskvos toli, iki Dievo aukštai) - čia mes šeimnininkai.

Tremtinių buvo daug jaunuolių, kurie Lietuvoje buvo įtraukti į rezistencinę veiklą, priklausė įvairioms pagrindžio organizacijoms. Matydami cinišką viršininkų elgesį negalėjome tylėti. Todėl 1948 m. vasarą buvęs agronomas šakietis Kazimieras Jankauskas pasiūlė įkurti draugiją „Priesaika ištrėmime“. Žodis „priesaika“ turėjo ypatingą reikšmę. Kiekvienas, į draugiją įstojęs, neoficialiai prisiekdavo vykdyti programą. Draugija buvo slapta, veikė pagal „trejeto“ sistemą. Vienas narys palaikė ryšį tik su dviem kitais, kuriuos jis užverbuodavo. Įkūrėme savišalpos fondą. Pinigus aukodavo daugiau uždirbantys, jauni žmonės. Daugiavaikėms šeimoms ir seneliams juos paskirdavo ir išdalydavo draugijos nariai. Kiek vėliau įsigijome valtį ir tinklus, nes žvejoti nedraudė. Žvejojome naktimis, nuo darbo laisvu laiku. Pagaudavome nemažai žuvų, jas taip pat pirmiausia dalydavome vargstančioms šeimoms. Rinkome žinias apie vykdomą smurtą ir fizinį bei dvasinį genocidą. Šapirografu spausdinome ir leidome periodinį laikraštėlį „Toli nuo Tėvynės“. Karo, kurio visi laukėme, atveju jaunimą ruošėme pasitraukimui į taigą. Kadangi masiškai mirė mūsų tautiečiai, atidarėme atskiras lietuvių kapines, aptverėme dailia tvorele. Tarp jaunesniųjų kaip įmanydami puoselėjome tautos dvasines vertybes. Vieni kitiems padėjome statyti nedidelius namelius. Įsikūrė atskira lietuvių kolonija su gėlių darželiais ir šventinėmis tradicijomis. „Šeiminkams“ labiausiai nepatiko, kai didelėmis grupėmis užgriūdavome buhalteriją ir kitokias įstaigas, reikalaudami savo teisių ir tvarkos laikantis sovietinių įstatymų. „Beldikų“ ir išdavikų iš mūsų beveik neatsirado, nes verbuojami tautiečiai kratėsi Judo amato.

Draugijos įstatus ir programą siuntėme į kitus tremtinių rezervatus. Jurginsko rajone įsikūrė naujas draugijos skyrius, vadovaujamas K. Jankausko kraštiečio Antano Kybarto.

Draugijos veikla tęsėsi beveik trejus metus, iki 1951 m. kovo 4 d., kada buvo suimtas K. Jankauskas. Po kelių dienų suėmė Antaną Volungevičių, Leoną Sidarą, Vaclovą Čapliką ir mane, Vytautą Kaziulionį. Kovo 8 d. buvau iškviestas į rajono komendantūrą. Suėmimo orderį perskaitė Tiumenės srities MGB viršininkas pulkininkas Uralovas. Piktdžiugiškai nusiteikęs Baikalo rajono operatyvinis įgaliotinis majoras Poljanovas, įsakęs pakelti rankas, mane iščiupinėjo ir šypsodamas uždėjo antrankius. Džiūgauti čekistas turėjo pagrindo, nes tik dabar suprato, kas jam trukdė skru-

pūlingai planuojamą agentūrinį darbą. Atvykęs iš rajono, Poljanovas mūsų kombineate pasirodydavo tartum vaiduoklis, apsirengęs civiliniais drabužiais, kartais užsitempęs darbinę šimtasiūlę. Naujai verbuojamus ar anksčiau užverbuotus agentus jo patikėtiniai nepastebimai kviesdavosi į gaisrinę, lėntpjūvės sargų namelį, prie arklidžių arba į konspiracinius patikėtinių namus.

Nė karto Žavero (pravardę parinkome iš V Hugo romano „Vargdieniai“) pasirodymas neišslydo iš draugijos narių akiračio, nors iškvietimai vykdavo naktimis. Lankytojus pasekdavo mūsų vyrai, žinojome, kurie tautiečiai lankėsi pas Poljanovą. Be to, ir jie patys, neištvėrę įtamos, dažnai kreipdavosi į bet kurį draugijos narį, prašydami patarimo. Poljanovas verbuodavo gerais pažadais ir pagąsdinimais, neretai gavęs žinių iš Lietuvos apie verbuojamojo ryšį su partizanais ir kitokią veiklą. Mūsų patarimai buvo kategoriški: nežaisti ir be jokių išsisukinėjimų atsisakyti bendradarbiavimo. Stebėdami Poljanovo darbą, sužinodavome, kokie kitų tautybių tremtiniai pas jį lankosi. Perspėdavome tautiečius patardami būti budriems. Iki mūsų suėmimo areštavo vienintelį tautietį K. Bielskų, atvirai koneveikusį sovietinę santvarką, melą, propagandą ir žmonių mulkinimą. Ne kartą jį prašėme elgtis atsargiau. K. Bielskų nuteisė 10-iai metų lagerio, iš kur jis nebesugrįžo. Poljanovą siutino bejėgiškumas ir nesėkmė verbuojant lietuvius. Savo įtūžį jis liejo ant vietinio komendanto, pas kurį mes du kartus per mėnesį privalėjome registruotis. Mūsų žmonės komendantui skųsdavosi dėl nedoro viršininkų elgesio ir apgaudinėjimų. Nors ir čekistas, jis nebuvo praradęs sąžinės, kartais sudrausmindavo tremtinių skriaudėjus. Baigėsi tuo, kad, neatlaikęs Poljanovo priekabių, komendantas nusišovė.

Veltui majoras Poljanovas mane suimdamas džiūgavo. Tardant išryškėjo jo darbo trūkumai ir vadovybė jam sumažino laipsnį. Suimant mane, be Uralovo, dalyvavo Tiumenės MGB tardytojai: majoras Fialkovskis, kapitonas Bykovas bei keli žemesnio rango karininkai. Pulkininkas Uralovas, tipiškas žydas, vadovavo suėmimo akcijai. Žydai kiek įmanydami pataikavo bolševikams, save rusino bent jau keisdami pavardes. Cukermanai tapo Sacharovais, Cimermanai - Kvartirovais ir t.t.

Ilgiau kaip parą važiavome amerikonišku džipu, kol įveikėme 250 km nuotolį ir per sniego pusnis prisikasėme prie triaukščio MGB pastato Tiumenės miesto centre.

Rūsyje mane nuogai išrengę apčiupinėjo drabužių siūles, išpjaustė sagas ir segtukus, atėmė diržą. Kelis kartus nufotografavo ir padarė abiejų rankų pirštų atspaudus. Prilaikydamas rankomis kelnes atsidūriau erdvioje kameroje Nr. 2. Atvykau palikęs skurdžią lūšnelę, todėl manęs nenustebino nuo drėgmės pajuodavusios sienos ir lubos, išpuvusios grindys. Kameroje riogsojo keli iš vamzdžių suvirinti gultai, taburetė, spintelė ir medinis kubilas būtinoms reikmėms atlikti. Ant sienos kabėjo instrukcija, nurodanti, kas kaliniui leidžiama ir draudžiama. Virš durų, sienos įdubime, už metalinių grotelių, blankią šviesą skleidė silpna elektros lemputė. Čia išgyvenau beveik metus, neskaitant praleistų valandų tardymo kabinetuose ir dienų karceryje.

Tapus nuolatiniu įnamiu, kaip sakydavo kaliniai rusai, prižiūrėtojas Durovas (Durovai Rusijoje garsūs žvėrių dresiruotojai) atnešė maisto: keturis šimtus gramų duonos ir puodelį „kipiatoko“ - virinto vandens. Pietums duodavo šaukštą kruopų ar kopūstų košės ir dubenėlį skystimo, kurį kaliniai vadino sriuba su galvutėmis, nes dubenėlyje matydavai savo ir pašvinkusios žuvies galvą. Vakare ta pati sriuba ir duonytė, jei liko nuo pusryčių.

Nespėjus pakramsnoti, du sargybiniai nutempė į trečią aukštą, kur manęs laukė grupė emgėbistų. „Spektakliui“ vadovavo pulkininkas Uralovas. Tardė pasikeisdami kelias paras kartodami vienintelį klausimą: „Kaip vadinosi organizacija?“. Retkarčiais nuvesdavo į kamerą pavalgyti. Sugrįžus, pūsdami tabako dūmus į akis, čekistai tūkstančius kartų vėl reikalaudavo pasakyti organizacijos pavadinimą. Kartojau tą patį: „Nežinau“. Tada vėl pratrūkdavo keiksmų srautas ir pasipildavo kumščių smūgiai. Uralovas šmaikščiai darbuodavosi auliniais batais, spardydamas blauzdas. Suprakaitavęs, pūkšnodamas, spiegiančiu balsu šaukdavo, kad aš jam gyvenimą trumpinu.

Pirmąją tardymo parą dar laikiausi ant kojų, kartodamas tą patį: „Nežinau“, „Nepriklausiau“, „Nedalyvavau“. Mintyse meldžiau Dievą, kad nieko neišduočiau. Mano likimas buvo aiškus, gerai žinojau, kad čekistai, neįginant maitvanagiai, grobio iš nagų nepaleis.

Nežinau kelintą parą, kadangi laiko sąvoka man jau neegzistavo, pulkininkas Uralovas pareiškė, kad užteks su manimi terliotis. Pasak jo, tokiems kaip aš net sovietinės kulkos gaila. Kažkodėl man padarė išimtį. Iškvietęs automatais ginkluotus raudonkepurius, įsakė išvesti ir sušaudyti.

Kieme stovėjo uždaras sunkvežimis (voronokas), ant kurio išorinių bortų gyventojų klaidinimui buvo užrašas „Chleb“ (duona). Viduje šešios uždaros spintos, priekyje atskira patalpa sargybai. Mane išspraudė į vieną spintą. Išgirdau, kaip sugirgždėjo atveriami geležiniai vartai. Automobilis pajudėjo. Vežė duobėtais keliais. Galvoje pynėsi įvairios mintys. Širdį suspaudė prisiminus nelaimingus tėvus. Jie pasiliko vieną vieni, išauginę septynetą vaikų. Svetimam krašte liko be globos ir užuojautos, bejėgiai, visų apleisti. Buvau girdėjęs, kad žmogus prieš mirtį pamato visą savo gyvenimą. Apie kokį „visą“ gyvenimą galėjau mąstyti aš, jeigu man buvo tik dvidešimt metų ir jie visi panašūs: karo metų nepritekliai, vėliau šaltis, badas, patyčios. Viskas galvoje pynėsi: nepaklusnumas, kova ir nieko gero nežadanti ateitis. Nuo neapsakomos įtampos smegenis grėžė įkyri mintis, vaizduotėje šmėkščiojo akmeninė siena. Tarpais atrodė, kad save pats stebiu iš šalies. Matau, kaip išveda iš „voronoko“ ir pastato prie sienos. Priekyje surikiuoti kareiviai, atkišę ilgus šautuvus, ant kurių blizga užmauti durtuvai, tarsi delsia laukdami komandos: „Ugnis!“

Pagaliau automobilis pasistumdęs pirmyn atgal sustojo. Atidarę kėbulo ir spintos duris, kareiviai mane ištempė iš automobilio. Išties pamačiau sieną, prie kurios čekistai mane vedė. Staiga joje atsivėrė durys. Dar spėjau pamatyti silpnai apšviestus laiptus žemyn...

Atsipeikėjau kameroje purtomas ir tempiamas nuo geležinio gulto. Nežinau, kiek laiko buvau be sąmonės. Kaip per miglą po siaubingo sapno prisiminiau tardymo epizodus, naktinį pasivažinėjimą. Skaudėjo galvą, blaudikaulius, paširdžius, kepenis. Vidurius vertė lauk, norėjosi vėmti, tačiau skrandis buvo tuščias.

Kada augaloti kareiviai už pažastų vilko į viršų, mano lyg švininės kojos kadamodamos daužėsi į laiptų pakopas. Kabinete ant minkštos sofos rūkydami sėdėjo majoras Fialkovskis ir kapitonas Bykovas. Šie čekistai buvo mažiau agresyvūs. Uralovo ir civiliškai dėvinčio aukšto juodbruvio egzекutoriaus nebuvo. Šis, rūkydamas dvokiančią pypkę, visą laiką man į veidą pūsdavo dūmus. Pastebėjau prie taburetės stovintį nedidelį staliuką, ant kurio buvo paskleisti popieriaus lakštai. Prisiminiau pagyvenusio ūkininko nuo Merkinės Vinco Skernišio žodžius: „Atsidūrus čekistų naguose, svarbiausia atlaikyti pirminę karšyką ir molius (vilnos apdorojimo būdai). Neatlaikė, sudoros kaip šiltą vilną“.

Čekistai, tarsi būtų abejingi, liepė sėstis, susipažinti su popieriais. Tai buvo draugijos įstatai ir programa, keli mano nelojalūs valdžiai laiškai, siųsti į Lietuvą, ir keletas laikraščelio „Toli nuo Tėvynės“ egzempliorių. Taip pat rusiškai parašyta ekspertų tyrimo išvada, kad laiškai ir laikraščelio vedamieji straipsniai rašyti to paties asmens. Peržvelgęs viską, pajutau palengvėjimą, kad tardant daug kartų netekęs sąmonės nieko neprasitariau, - pirminę „karšyklą“ atlaikiau. Čekistams nieko nebeliko, kaip tik daiktiniais įrodymais priremti prie sienos.

Neskubėdamas skaičiau ir mažiau laikraštelyje mano rašyto vedamojo straipsnio rusišką vertimą. Stalino autobiografijos paryškinimui panaudoti epitetai: kraugerys, žmogėdra, Kaukazo kalnų arkliavagis, caro ochrankos agentas, rusiškai atrodė įtikinamiau, tačiau mano viltį visai aptemdė. Skaudėjo galvą nuo kumščių, o dar labiau nuo įtampos. Nesuvokiau, kiek laiko tęsėsi pragariškas pirminio tardymo spektaklis. Nesusigaudžiau, kaip paneigti daiktinius įrodymus ir išvis ar verta neigti, juolab kad pateikti dokumentai susiję tik su manimi.

Painias mintis nutraukė plačiai atsivėrusios kabineto durys. Kareiviai nešte įnešė K. Jankauską akistatai. Prieš areštą užkritęs rąstas jam sulaužė koją, kuri buvo beveik išgijusi. Matyt, čekistai tardydami kaip reikiant pasidarbavo, nes koja buvo naujai sugipsuota. Pasodinę atokiau nuo manęs, įsakė tylėti ir atsakinėti tik į pateiktus klausimus. Pradžioje pasiteiravo, kas sugalvojo draugijos pavadinimą ir parašė įstatus bei programą. Kazimieras atsiliepė, kad visa tai pradėjo jis. Kieno pasiūlymu pradėtas leisti laikraštėlis? Aš pasakiau, kad mano. Kazimieras pertarė, atseit tai jo sumanymas. Čekistai suriaumojo, nes toks atsakymas jų netenkino. „Tai ką jūs mat'... mat'?" abudu kartu suriko, supratę, į kur lenkiame tardymo eigą - viską prisiimti sau. Gal dėl to akistatą staigiai nutraukė.

Draugijos programa ir įstatai, pateikti susipažinimui, buvo rašyti Kazimiero. Juos čekistai perėmė pašte, siunčiant į Omsko sritį. Į Jurginsko rajoną (Tiumenės sritis) dokumentus nugabeno draugijos narys, kurį įmonės administracija ten siuntė į pasitobulinimo kursus ir perdavė Kazimiero kraštiečiui Antanui Kybartui. Čekistai norėjo sužinoti, kas nuvežė dokumentus. Mes užsispyrę ilgai tvirtinome, kad siuntėme paštu, nes kitaip būtų suėmę kurjerį, dar vieną draugijos narį. Už žioplumą dėl vietinių siuntų blogos cenzūros Poljanovo vadovybė taip pat nepaglostė.

Po kelių mėnesių, baigiantis tardymui, kiekvienam buvo leista susipažinti su visų dvylikos suimtųjų bylomis. Mūsų grupėje nė vienas nieko neišdavė. Vienintelis neišskumas, kaip čekistams pateko keli laikraščio egzemplioriai. Galbūt Poljanovui pavyko užverbuoti mūsų nepastebėtą agentą. Visi penki grupės nariai buvo suimti pagal rašytinius, daiktinius įrodymus.

Vienam „trejete“ buvau su Jonu Krauneliu iš Varėnos rajono Randaionių kaimo. Suėmimo jis išvengė, nes niekur neaptiko jo ranka rašyto rašto.

Po akistatos pasirašydamas protokolą pastebėjau, kad tai buvo kovo 18 d. Dešimt dienų prabėgo siaubingam košmare: neišku, kiek išgulėdavau ant grindų, kiek kartų iš sąstingio buvau pažadintas spyriais.

Visai kitaip susiklostė Jurginsko draugijos narių likimas. Antanas Kybartas į draugiją pasikvietė devyniolikmetį Edmundą Vaišnorą, kuriam kažkas iš Lietuvos siuntinyje atsiuntė (bent jau taip buvo rašoma jo byloje) vokišką pistoletą „Parabellum“. Jaunimo sueigoje Edmundo kišenėje pistoletas iššovė. Kulka jam pačiam perskrodė šlaunį, o šalia sėdinčiai merginai koją. Apie įvykį netrukus sužinojo vietinis komendantas. E. Vaišnorą suėmė. Atrodo, kad nuo čia prasidėjo Jurginsko grupės tragedija. Gal dar net nepasiekęs Tiumenės MGB, Edmundas išklojo rajono operatyviniam darbuotojui, iš kur gavo „patranką“, pasakojo ir apie kitus dalykus. Po jo suėmimo Jurginsko rajone areštavo dar šešis draugijos narius. Atrodo, jie ten nesilaikė įstatuose nurodytos konspiracinės instrukcijos - „trejeto“ - sistemos. Tikėtina, kad E. Vaišnorui tardymai nebuvo sunkūs, tačiau teismas ir jį nuteisė vienodai.

Atsiradus byloje ginklui, čekistai lengvai vietoj draugijos sufabrikavo ginkluotą organizaciją. Nesvarbu, kad įstatuose nebuvo minimas ginkluotasis pasipriešinimas, ar karo atveju pasitraukimas į taigą. Daugiau kaip pusę metų mus kankino, vertė prisipažinti, kad organizavome lietuviško modelio partizaninį karą. Tačiau čekistai iš mūsų penketo nieko neišpešė, nors ištis pagrindo buvo. Iš kitų kalinių sužinojau, kad gretimose kamerose kalinami iš mūsų rajono suimti du moldavai. Atseit jie kitiems tremtiniams pasiūlė apsiginklavus medžiokliniais šautuvais (įsigyti juos nebuvo sunku) pasitraukti į taigą. Pasak jų, greitai prasidės karas, truksiantis neilgai. Jie aiškino, kad tai vienintelis jaunimui išsigelbėti būdas. Tokį pasiūlymą kai kas traktavo kaip provokaciją ir pranešė operatyviniam darbuotojui.

Erdvioje kameroje tūnojau vienas. Šeštą valandą prižiūrėtojas atnešdavo kibirą vandens ir skudurą. Kiekvieną dieną reikėjo plauti išpuvusias grindis, nors lubos ir sienos buvo šlapios, o kameroje tvyrojo pašvinkusi drėgmė. Tris kartus „pamaitintas“ iki 22-os valandos kaip šešėlis slankiojau po kamerą. Miego stoka ir alkis neleido susikaupti. Sėdėti turėjau tik padėjęs rankas ant kelių, nes, delnu parėmęs smakrą, kaipmat užsnūdavau. Miegą nutraukdavo pro „vilkelį“ pastebėjęs prižiūrėtojas. Atidaręs „kormušką“ (mažas dureles kameros durys) griežtai perspėdavo, grasin-davo karceriu. Tik po 22-os valandos liepdavo gulti. Pamiegojus pusvalandį ar šiek tiek ilgiau, visame kalėjime sužvangėdavo varstomos kamerų durys. Kalinius vilkdavo į viršų naktiniams tardymams. Tik paryčiu grąžindavo į kameras bemiegiam dienos budėjimui. Naktiniai tardymai čekistų mėgstamiausias kankinimo būdas. Paklausinėjęs ir apkumščiaęs tardytojas kartais kalinį su sargybiniais palikdavo iki ryto. Kareivis kinknodavo galvą įsitaisęs sofoje, o kalinys ant pritvirtintos prie grindų taburetės, kad nesumanytų kam nors užvožti per galvą. Tuo tarpu tardytojai susirinkdavo į vieną kabinetą. Pasityčioję, pasišaipę ir išplūdę tame kabinete esantį kalinį, palikdavo jį sėdėti kaip užmirštą nereikalingą daiktą. O tada sovietinės imperijos saugumo avangardas „apsinuogindavo“: vienas per kitą pasakodavo nešvankius anekdotus, savų žmonių apgaudinėjimo gudrybes, intymius romanus. Perrėkdami vienas kitą žvengdavo tartum eržilai prirūkytame kabinete.

Alkis ir nemiga, įkyri vienutės tylą ir nuolatinės sargų priekabės išsekina ne tik kūną, bet ir dvasią. Į tardymo kabinetus kareiviai nuvilkdavo sugriebę už pažastų. Kartais pakeldavo į trečią aukštą pas pulkininką Uralovą. Šis tardydavo neilgai, tačiau grąžindavo ne į kamerą, o į karcerį, kuriame lovą ir patalynę atstodavo betoninės grindys. Dienos maisto davinys - du šimtai gramų duonos ir kas trečią dieną samtis sriubos. Po septynių parų, anot rusų, iš čia išeidavai „tonkij, zvonkij ir prozračnyj“ (plonas, skambus ir permatomas).

Devynis mėnesius su mumis čekistai terliojosi. Reikalavo išduoti visus draugijos narius, prisipažinti, kad ruošmės skelbti karą Sovietų Sąjungai. Atrodė, delsia bylą užbaigti tik todėl, kad nepristigtų darbo. Jie baiminosi dėl savo ateities. Turėdami vienintelę profesiją - gyvam žmogui lupti odą, pasmerkti tiesioginei ar lėtai mirčiai įkalinant lageriuose kaip neapmoka-

mą darbo jėgą. Visų laukė pridvokusių šachtų „nasrai“, užpoliarės „komjaunuoliškos“ statybos. Tik prievarta dešimčių milijonų badmirių armija nedidelei aferistų grupei, komunistų partijai, kaupė kapitalą pasaulio proletariato „išvadavimui“.

Pokario ir vėlesniais metais NKVD, MGB ir KGB struktūros dirbo išsijuosusios, lukštendamos „liaudies priešus“. Lietuvoje visad pakako politinių bylų. Anekdotas apie kolchozą arba partizaniška daina jau buvo politika. Rusijoje, ypač Sibire, retas pilietis nuo revoliucijos pradžios nebuvo sėdėjęs kalėjime. Atsiradus naujų „stroikų“ poreikiui, kildavo naujos represinės bangos. Kriminalinės ar politinės - koks skirtumas, svarbu pigi darbo jėga. Dažnas buvo sodinamas antrą kartą, dvigubėjo bausmės terminas.

Pitrūkus eilinių mirtingųjų, komunistai tartum rykliai rydavo viens kitą vadinamose apsivalymo kompanijose pagal principą - kas ką... Statistika rodo, kad bolševikai savųjų sušlamštė daugiau negu Hitleris apskritai paėmus.

Globojami „generalisimo“ be reikalo Tiumenės emgėbistai nerimavo, kad gali netekti darbo. Kremliuje sėdintis tautų „tėvas“ Stalinas budriai akiimi sekė plačios šalies gyvenimą. Faktiškai prakišęs „tėvynės“ karą sugebėjo apmulkinti savo Vakarų sąjungininkus ir mikliai užsiropštė ant pergaltės pjedestalo. Iš aukštai matydamas aplinkui viską, prisiminė savo trumpą ir aiškų filosofinį posakį: „Kare belaisvių negali būti, tokie yra tėvynės išdavikai“. Per Rusiją ritosi nauja banga, plačiau išsišiepė represijos žiomenys. Per pusmetį prisipildė MGB rūsių kameros raudonarmiečių, buvusių vokiečių nelaisvėje. Po septynių mėnesių erdvi mano vienutė tapo ankšta, teko susispausti. Man buvo šioks toks niūrus gyvenimo pajvairinimas, tačiau naujai atvykusiems kalėjimo kasdienybė nežadėjo nieko gero. Dauguma jų buvo eiliniai kolchoznikai, kuriuos karo pradžioje padovanojo Stalino karvedžiai. Armijos generolas Vlasovas įsigudrino net dvi armijas padovanoti Hitleriui.

Man buvo gaila šių gyvenimo nuskriaustų vargdienių. Visi jie buvo išgyvenę bolševikinės revoliucijos košmarą, kolektyvizacijos badmetį, vokiečių nelaisvėje esesininkų vykdomą genocidą bei pokario metų skurdą. Kai kuriuos iš vokiečių nelaisvės išvadavo sąjungininkai. Šitiems MGB lengvai klįjavo šnipo etiketę. O jei dar kam buvo prasitaręs, kad vakariečių tech-

nika ir apskritai gyvenimas geresnis, iš karto tapo antisovietiniu agitatorium. Nė vienas iš jų neišvengė 25 m. lagerio. Suimdavo emgėbistai dažniausiai naktimis, be triukšmo, kelionių, spec. iškvietimų metu. Žmogus dingdavo kaip į vandenį. Visi žinojo, kur dingo, tačiau niekas nedrįsdavo prasižioti. Taip atsitiko ir Ivanui Norinui. Jį, ariantį kolchozo lauką, iš traktoriaus išsodino ir atvežė į mano kamerą. Arė jis naktį, antrą pamainą. Kadangi Sibire naktys šaltos, o Ivano kojos nesveikos, jis avėjo veltinius. Taip jį ir atvedė apsirengusį, gazolinu permirkusia vatine ir su veltiniais, tartum Senį Šaltį, nors dieną temperatūra pakildavo iki +30°.

Po kelių dienų MGB rūsį vizitavo SSRS generalinio prokuroro pavaduotojas Rudenka. Mandagiai prisistatęs, paklausė, ar neturime skundų. Aš pasiskundžiau, kad suimant turėjau 25 rublius, už kuriuos, kaip rašoma instrukcijoje, man pareikalavus, privalėjo nupirkti maisto produktų. Tačiau kalėjimo administracija nevykdė mano reikalavimo. Ivanas savo bėdas išdėstė demonstratyviai. Nusivilkęs seniai vandens nemačiusius tepaluotus marškinius, parodė tardytojų rimbu išraižytą nugarą. „Draugas“ Rudenka, paklausęs jo pavardės, Ivaną „užjautė“: „Gaila, Norinai, kad tokius kaip tu iki šiol sovietų žemė nešioja“. Apsisuko ir išėjo iš kameros.

Supratęs, kad mano reikalai Rudenkai nėra motais, stengiausi pasirūpinti pats. Vieną rytą, dalijant duonutę, prižiūrėtojai pareiškiau, kad maisto neimsiu, kol nebus įvykdyti teisėti mano reikalavimai. Atidaręs duris prižiūrėtojas duoną ir vandenį paliko ant spintelės. Pasistiprinęs vandeniui, duonos neliečiau ir kameros draugams paaiškinau, jog skelbiu bado streiką. Perspėjau, kad mano davinio niekas neliestų. Neėmiau maisto ir per pietus. Į vakarą atėjo kalėjimo viršininko pavaduotojas. Jam pasiūliau perskaityti instrukciją, kurioje parašyta, kad kalinys turi teisę už savo pinigų pirkti kalėjimo „larioke“ (kioske). Čekistas man paaiškino, kad tokia privilegija taikoma tik nuoširdžiai prisipažinusiam ir atgailaujančiam kaliniui. Pasak jo, mūsų nacionalistinė gauja nusiteikusi prieš Sovietų Sąjungą. Pagąsdinęs karceriu ir prievartiniu maitinimu, čekistas išsinešdino. Gal dėl to, kad mūsų byla ėjo į pabaigą ir kad teismą pasiekčiau savom kojom, čekistai kapituliavo. Po keturių bado dienų atėjęs prižiūrėtojas pasiteiravo, ką man nupirkti. Pareikalavau 12 kepaliukų duonos. Supratingo būta prižiūrėtojo: „Pažiūrėk, - sako, - kiek čia drėgmės, po dienos duona supelės, ką tada darysi?“. Nusileidau iki 8-ių. Prižiūrėtojas įtikinėjo, kad ir tiek per

daug. Paskutinis mano žodis: „Jeigu neatneš šešių kepalų, badausiu, kol pakratysiu kojas“. Atnešė, tačiau po ilgesnio badavimo vengiau iš karto daugiau valgyti.

Tardyti nebešaukė, į nagą ėmė naujokus, kurių vien tik mano kameroje buvo daug ir įvairių tautybių. Visi jie buvę karo belaisviai. Mums leido susipažinti su visos grupės tardymų protokolais. Per aštuonis mėnesius susikaupė keliolika tomų. Lapkričio mėnesį buvau iškviestas pas Tiumenės srities MGB valdybos viršininką pulkininką Solovjovą. Dalyvaujant Uralovui, Fialkovskiui ir Bykovui, Solovjovas pranešė, kad greitai prasidės teismas. Teis Vakarų Sibiro karinis tribunolas. Paklausiau, kodėl būsiu teisiamas karinio teismo, jei nesu net kariuomenėje tarnavęs. Solovjovas paaiškino, kad mūsų organizacija ruošė ginkluotą pasipriešinimą prieš Sovietų Sąjungą. Pasakiau, kad tai netiesa, nes šito nebuvo mūsų įstatuose parašyta. Senas čekistas „tėviškai“ patarė nesispyrioti, nes nuoširdus prisipažinimas palengvins mūsų kaltę, į tai teismas atsižvelgs ir paskirs mažesnę bausmę.

1951 m. lapkričio 18 d. Tiumenės MGB pastatų komplekso erdvoje salėje prasidėjo lietuvių tremtinių „Tremties priesaika“ draugijos narių teismas. Scenoje prie raudonu audeklu užtiesto stalo susėdo Vakarų Sibiro karinio tribunolo nariai, aukšto rango karininkai. Salėje automatais ginkluotų kareivių apsupti sėdėjome 12 teisiųjų: penki iš Baikalo rajono (dabar Jarkovo raj.) - K. Jankauskas, A. Volungevičius, L. Sidaras, V. Čaplikas ir V. Kaziulionis bei septyni iš Jurginsko rajono - A. Kybartas, P. Goberis, Vosylius, J. Stirna, E. Vaišnoras, Ragelis ir Mačiulis. Jurginsko septyniukės anksčiau mes nepažinojome, teisme susitikome pirmą kartą. Abi grupės čekistai suplakė į vieną, kad būtų efektingesnis teismas. Bado, tardymo ir nemigos iškankinti buvome panašūs į šmėklas, prieblandoje ne iš karto atpažinoje vienas kitą, nors su jais trejus metus petys petin stengėmės įveikti bendrus sunkumus, skriaudas ir pažeminimus.

Už mūsų pečių šurmuliavo publika - per šimtą įvairaus rango čekistų.

Apklausoje formalumuose iškilo pilietybės klausimas. Mes tvirtiname esą Lietuvos piliečiai. Teismo pirmininkas paaiškino, kad tokios valstybės nėra Europos žemėlapyje nuo 1940 m. Mums nesutikus su SSRS pilietybe, sekretoriui liepė parašyti - be pilietybės. Teismo procesas primi-

nė tragikomišką spektaklį. Teisėjai ir publika nuobodžiavo iš anksto žinodami pabaigą. Po ilgos kalbos prokuroras įvertino kiekvieną teisiamąjį. Kazimierui Jankauskui, kaip draugijos įkūrėjui, pasiūlė aukščiausią bausmę - sušaudyti, Antaną Kybartą, draugijos įkūrimo iniciatorių kitame rajone, - sušaudyti. Aktyviausius draugijos narius - Vytautą Kaziulionį ir Antaną Volungevičių - sušaudyti. Visiems kitiems pasiūlė po 25 m. griežto režimo lagerio.

Paskutinį žodį teisiamiesiems ir nuosprendžio paskelbimą teismas atidėjo rytdienai.

Grąžintas į kamerą, pajutau neapsakomą karštį visame kūne. Palubėje prie langelio į gatvę vietoje grotų buvo pritvirtintas metalinis skydas, prigręžtas nedidelių skylių. Man atrodė, kad pro jas trykšta ugnies spinduliai, kurie lyg adatos badė mano akis. O gal atvirkščiai - iš akių veržėsi akinamos šviesos spygliai pro metalinį skydą į laisvę. Aukšta temperatūra degino kūną, sakytum liepsnoja visa kamera.

Ilgai tęsėsi košmariška naktis. Tik paryčiu, sumažėjus temperatūrai, mane pradėjo krėsti drebulys. Po varganų pusryčių 12 vyrų surakintomis rankomis ir vėl buvome išrikiuoti prieš įmitusią, nuo lėbavimo išpurtusiais raudonais veidais čekistų govėdą. Teismo pirmininkui suteikus paskutinį žodį, nė vienas neprisipažinome esąs kaltas. Pasak K. Jankausko, mūsų draugija nepažeidė nei demokratijos, nei sovietinės konstitucijos, kur yra suteikiamos piliečiams spaudos ir kitokios teisės.

Teismo sprendimas buvo tolygus vakarykščiame prokuroro pasiūlymui: K. Jankauską, A. Kybartą, A. Volungevičių ir V. Kaziulionį - sušaudyti. Kitiems - po 25 m. ypatingojo režimo lagerio ir 5 m. apriboti teises, konfiskuojant visą turtą. K. Jankauskui buvo pasiūlyta pasirašyti iš anksto parengtą malonės prašymą, kurį pasirašyti jis atsisakė. Nepasirašėme ir kiti. Iš 12-os kažkas parašė kasacinį skundą. Bylą nagrinėjo karinių tribunolų vyriausioji kolegija, kuri A. Volungevičiui ir V. Kaziulioniui pakeitė Vakarų Sibiro karinio tribunolo sprendimą: nuosprendį sušaudyti anuliavo, skyrė po 25 m. ypatingojo režimo lagerio bei 5 m. tremties ir dar 5 m. netekome teisių, konfiskuojant turtą. K. Jankauską ir A. Kybartą sušaudė 1952 m. vasario 26 d. (taip teigiama jų reabilitacinėse pažymose). Visus kitus išbarstė po šiaurės lagerius arčiau ašigalio. A. Volungevičius ir aš patekome į Taimyro pusiasalį, griežto režimo Norilsko penktąjį lagerį.

Po Stalino mirties 1953 m. gegužės 28 d. lageryje prasidėjo kalinių sukilimas, prie mūsų prisijungė dar penki politinių kalinių lageriai, iš viso apie 30 000 kalinių. Per sukilimą čekistai išžudė kelis šimtus kalinių. Po sukilimo atrinko apie 900 aktyviausių sukilėlių sunaikinti. Apie tai minima archyvuose dokumentuose. Tarp devynių šimtų buvo 89 lietuviai, o tarp jų ir aš su A. Volungevičiumi. Įvykiai Kremluje, L. Berijos areštas nulėmė mūsų likimą. Nepaskandino tada mūsų nei Janisejaus upėje, nei Ochotsko jūroje, bet iš Taimyro pragaro nugabeno į šetono karaliją - Magadano aukso kasyklas. Nuo kitų lagerių buvome izoliuoti, kad neužkrėstume kalinių nepaklusnumo liga. Vietą parinko „nepriekaištingą“. Daug ką pasako vien pavadinimas Cholodnoje (šaltoji), taip vadinosi lageris, įsirežęs kalnų tarpeklyje, kuriame buvome gyvi palaidoti, tačiau laisvi, tvirtos dvasios ir nepaklusnūs: arba mus sušaudys, arba bent iš dalies susitaikys su mūsų reikalavimais, neprieštaraujančiais „humaniškiems“ įstatymams. Ant spygliuotų tvorų nelaipiojome, iki ugnies zonos išlaikėme tinkamą atstumą, o savame žemės lopinėlyje tvarkėmės nepriekaištingai. Už vidaus tvarką buvo atsakingas iš visų tautų atstovų išrinktas komitetas. Zonoje veikė nerašyti, tačiau teisingi pačių kalinių ir gyvenimo padiktuoti įstatymai. Kaip politiniai kaliniai, priverstinio darbo nepripažinome. Tačiau norinčių dirbti atsirado, nes už darbą pradėjo šiek tiek mokėti. Lageryje kartu su senbuviais buvo apie 1200 kalinių. Daugiau kaip trys šimtai dirbti atsisakėme, nenorėjome bolševikams kaupti aukso atsargų. Cholodnoje teko išgyventi beveik dvejus metus, per tą laiką dirbau tik 4 dienas. 1955 m. pradžioje čekistams nusibodo mūsų savavaliavimas, todėl iš Maskvos išsireikalavo leidimą mums išsklaidyti po kitus lagerius. Vienus išvežiojo į Kolymos politinių kalinių lagerius, kurių buvo kelios dešimtys, kitus išvežė atgal per Ochotsko jūrą į Sibirą. Aš vėlgi su A. Volungevičiumi pakliuvau į Irkuto sritį, į liūdnei pagarsėjusią Taišeto trasą. Tai septynių šimtų kilometrų geležinkelio atšaka nuo centrinės Sibiro magistralės. Pokario metais tiesiant šią atšaką iš bado ir nepakenčiamo sunkaus vergiško darbo čia žuvo apie milijonas jaunų vyrų, didelė dalis japonų karo belaisvių.

Po sukilimo Norilske sukilimai išsiplėtė visoje Sovietų imperijoje: Vor-kutoje, Karagandoje ir kitose vietose. Jie iš pamatų sudrebino visą GULAG'o salyną. Milijonai kalinių ir pasaulio tautų reakcija privertė Kremliaus status šiek tiek pristabdyti represijas.

1956 m. iš Maskvos po visą GULAG'ą pasklido komisijos kalinimo vietose peržiūrėti politinių kalinių bylas. Jos turėjo didelius įgaliojimus ir teises - galėjo paleisti į laisvę arba sumažinti bausmę. Mano žiniomis, mūsų draugijos nariai buvo paleisti į laisvę. Tik man vienam, komisijai sumažinus bausmę iki 10 metų, dar kelerius metus teko būti lageryje. Į tėvynę grįžau po 14 metų tremties, kalėjimų ir lagerių. Tėvai mirė tremtyje (palaikus parvežėme 1989 m.).

1992 m. visus mūsų draugijos narius reabilitavo - Rusijos Federacijos Tiumenės srities prokuratūra pripažino nekaltai nuteistus.

Gyvenimas prabėgo ne veltui. Nepabūgome šaudomi, tvirtaiėjome erškėčiuotu keliu į Kovo 11-ąją - Lietuvos Laisvės ir Nepriklausomybės dieną.

POGRINDIS SPYGLIUOTŲ VIELŲ UŽTVAROSE

1953 m. vasarą išskamuoti tardymų, teismų, kelionių gyvuliniuose vagonuose, buvome atgabenti į bausmės atlikimo vietą - V. I. Lenino hidroelektrinės, įvardintos komjaunimo statybomis, faktiškai - kalinių lagerius, ant Volgos krantų, Žigulių šlaitų papėdėje. Čia pamažu atkutę vėl pradėjome normaliai mąstyti, įsitikinome, jog įkalinti žmogaus minčių neįmanoma. Čekistų pulkininko Vaganovo vadovaujamame lageryje iš 2000 kalinių politinių buvo vos du šimtai; tarp jų lietuvių dviejose brigadose - apie aštuoniasdešimt. Bendraujant ėmė ryškėti šviesesni protai, daugiau apsiskaitę žmonės, intelektualai. Žymus literatūros kritikas Antanas Vengris, kunigas Kazlauskas, klierikai Leonas Smalinskas ir Jonas Juškaitis, įsigilinę į politiką Antanas Stasiškis tapo mūsų autoritetai vertinant pradedančiųjų literatų bandymus. Ėmė formuotis bendraminčių aktyvo branduolys ir 1954 m. netikėtai pasirodė apie 30-ies ranka perrašytų puslapių almanacho formos žurnaliukas „Tėvynės aidas“ su dailininko mėgėjo Broniaus Jancevičiaus iliustracijomis, gražiai apiformintu viršeliu. Be kūrybos ir politinių straipsnelių, atsirado ir žinių iš SSRS ir pasaulio kronikos. Leidinys buvo gerai įslaptintas ir skaitydavo jį, žinoma, tik mokantys lietuviškai. Žinias iš užsienio, pasirodo, teikdavo už zonos išeinantis mūsų brigados narys Antanas Ramanauskas, kuriam darbų vykdytojas leisdavo pasiklausti radijo. Pogrindžio leidinys sėkmingai buvo leidžiamas, išėjo net dvylika ar keturiolika numerių, tapo politinių kalinių dvasios ir vilčių atgaiva. Tarp lietuvių nebūta „stukačių“ ir į KGB nagus dėl jo niekas nepateko.

Tačiau, kaip vėliau išaiškėjo, tuo pačiu metu mūsų lageryje veikė kur kas rimtesnė ir pavojingesnė valdžiai pogrindžio organizacija - GRM: „Gruppa revoliucionnych marksistov“ (Revoliucionierių marksistų grupė). „Būdami priešiški nusiteikę SSRS valstybės politikai, iškreipdami marksizmą ir prisidengdami jo mokymu, iš priešiškų pozicijų vertino SSRS valstybės vystymosi istoriją, jos visuomeninės sistemos charakterį, SSKP ir Sovietų vyriausybės politiką, šmeižė istorinius sovietinės liaudies pasiekimus. Šiuo pagrindu susivieniję, jie pasirinko kovą, siekdami prievartiniu būdu sugriauti dabartinę SSRS socialistinę sistemą“. (Iš kaltinamojo akto.)

Ši organizacija susikūrė 1955 m. kovo-balandžio mėnesį. Iniciatoriai - A. Suchodolskis, Rostislavas Docenka, Dovydas Mazūras, Samochvalovas ir D. Pisarevas. Jie slapta rinkdavosi sutartoje vietoje, dažniausiai žemėnėse, „kotlovane“, Volgos elektrinės šliuzų statybos zonoje (kur pamainoj dirbdavo apie 10 tūkstančių kalinių) ir kūrė, tobulino organizacijos programą, nuostatus bei jos plėtojimo projektus. Visus dokumentus naikindavo, kad neliktų pėdsakų. Svarbiausią medžiagą slėpdavo, kartais skiautelėmis išsiūdami į vatinių pamušalus. Pasivadino slapyvardžiais. Sudarė vykdomąjį komitetą ir tarybą. Naujus narius įtraukdavo labai apdairiai, už menkiausią pražangą šalindavo. Rinktis nutarta per metus keturis kartus - kas trys mėnesiai. Kiekvienam duodavo konkrečias užduotis tobulinti programą, plėsti teorines žinias, kurti konspiracijos šifrus ar pritraukti naujų narių. Numatyta organizacijos tinklą išplėsti visoje sovietų imperijoje, sudaryti grupes didžiulėse statybose, gamyklose, didmiesčiuose, universitetuose, karo mokyklose, įtraukiant į jas kuo daugiau jaunimo. Planuota netrukus leisti laikraštį, kuris būtų platinamas didžiuosiuose šalies centruose, universitetuose, gamyklose. Nariams įvestas rinkliavos mokestis - 5 procentai nuo uždarbio ir griežta konspiracija. Pavyzdžiui, tvirtinant programą, vienas tarybos narys Januškevičius, atsisakęs už ją balsuoti, iš posėdžio buvo pašalintas. Suchodolskis, pradanginęs programą, nebuvo išrinktas vykdomojo komiteto nariu. Programa skelbė: svarbiausia, lavintis patiems, aiškinti žmonėms, kaip bolševikai iškreipė marksizmą, siekti visų nacionalinių respublikų išsivadavimo iš prievartinės sąjungos. Tarpusavio ryšiui palaikyti sukurti šifrai, iš dalies panaudojant pašto dėžutes, vienos serijos pinigų kupiūrų ženklus. Pavyzdžiui, žodis organizacija - „šeima“, ginklai - „pieštukai“, tipografija - „akordeonas“ ir t.t. Stengtasi gauti ginklų, sprogmenų ne tik savigynai išaiškinimo atveju, bet ir lemiamam mūšiui; pasinaudojant neišvengiamo trečiojo pasaulinio karo sukelta suirutė, paversti jį pilietiniu karu, įgyvendinant šį kilnų, atspindintį pavergtųjų žmonių lūkesčius organizacijos tikslą.

Į šią revoliucionierių marksistų grupę buvo pakviestas ir mūsų bičiulis Antanas Stasiškis, artimas Docenkos ir Suchodolskio bendramintis. Jis sako: „Dirbome vienoje brigadoje su ukrainiečiu Rostislavu Docenka, studentu iš Kijevo universiteto. Buvo dar toks Suchodolskis - labai gerai pažįstami bičiuliai, žinojome vieni kitų nuostatus, tai mane ir pakvietė 1956 m. pra-

džioje. Gavau Roberto slapyvardį, daviau priesaiką, pirmą kartą nuėjau į sueigą ir

Organizacijos būta rimtos ir su kilniais pažangos tikslais. Programos idėja artima 1956 m. vengrų sukilimui. Revoliucionieriai marksistai buvo užsimoję įsteigti internacionalą įtraukiant kuo daugiau intelektualų ir, parengus programas ir išplėtojus grupių tinklą visoje imperijoje, įvykdyti perversmą. Jie siekė sugriauti valstybinį kapitalizmą išsigimusio socializmo imperijoje, atkurti demokratiją, atgauti pamintas žmogaus teises ir laisves, leisti pavergtoms tautoms apsispręsti - likti sąjungos sudėtyje ar atsiskirti. Turint omeny, kad tuo metu, sušvelnėjus represijoms, daugelis politinių kalinių buvo išleidžiami namo, jie planavo palaikyti ryšius ir tęsti veiklą, išėjus iš lagerių. Pavyzdžiui, D. Mazurui, išėjusiam į laisvę 1955 m. pabaigoj, buvo duota užduotis apsilankyti Peterburge, Kijeve ir Stavropolyje - užverbuoti ten naujus narius, įsteigti grupes, pateikti ataskaitą tebesančiai lagery vadovybei. Jis užduotį sąžiningai įvykdė. Tai, žinoma, būta pažangios, tačiau pernelyg drąsios utopiškos idėjos, nes užsimota siekti šių tikslų dar 1955 m. lapkričio 1 d. Samaros slėnyje už spygliuotų vielų, tebesant ginkluotų sargybų apsuptyje!

O išdavė RMG narys, buvęs kalinys A. Grinvaldas. Jį, išeinantį laisvėn, RMG komitetas įpareigojo palaikyti ryšį su kitais nariais, esančiais Sverdlovske, Peterburge, Ukrainoje, ir artimiausiu metu aprūpinti organizaciją dauginimo aparatu bei spaustuvės reikmenimis. Planavo leisti laikraštį. Į Kuibyševą pas A. Grinvaldą atvyko hidroelektrinės statybos technikas, pasiūstas RMG, narys Ž. Ravas, ir paprašė informacijos ir spausdinimo priemonių, užsiminė apie dešimties pistoletų įsigijimą, perdavė jam šifrą. Svečiui išvykus, išsigandęs A. Grinvaldas nuėjo į KGB ir pranešė apie veikiančią pagrindžio organizaciją. Pasakė net numatyto kito posėdžio datą - 1956 m. balandžio 15-oji. Susirinkime buvo skaitomi pranešimai apie SSKP XX suvažiavimą, pramonę, transportą ir žemės ūkį, pateikiami duomenys apie dirbančiųjų materialinę padėtį...

Tą dieną Antanas Stasiškis pirmąkart nueina į slaptą sueigą vienoje iš keleto dešimčių žeminių didžiulėje darbų zonoje. Po pirmų pranešimų, sumanius išgerti arbatos, su virduliu išėjęs vandens pasiuntinys nebesugrįžo. Sąmokslininkai buvo apsupti keletu čekistų žiedų. Padaryta krata zonoje ir lageryje, visą dešimtuką po vieną susodinę į atskiras „Volgas“ nulakina

į Kuibyševo KGB požemius. Teisia rugpjūčio 20-24 d. griežtai: iniciatorių A. Suchodolskį 12 metų uždaro kalėjimo, kitus RMG štabo narius - G. Agbalovą, R. Docenką, D. Pisarevą, D. Mazūrą, D. Slobodianą, V.Čerepanovą, A. Mirošničenką, atitinkamai mažiau, o Antaną Stasiškį, kaipo jauniausią, nespėjusį padaryti didelių nusikaltimų, nubaudžia 3 m. kalėti griežto režimo lageriuose, paliekant ankstesniąją dešimties metų bausmę, netaikant jokių paskelbtų amnestijų!

Tuo metu, kai tūkstančiai lagerio brolių keliavo namo, pas artimuosius, šie drąsūs ir pasiaukoję kalbėti tiesą kelių tautybių vyrai, surakinti grandinėmis, buvo gabenami į uždarus kalėjimus ir griežto režimo katorgos punktus, drauge su pasmerktais amžinai kalėti baltagvardiečiais, atlikti čekistų skirtą bausmę iki paskutinės dienos.

LAISVĖS ŠŪKSNIAI PRIE BALCHAŠO

Sovietų Sąjungai einant į „brandų“ socializmą, nuolat didėjo persekiojamųjų žmonių skaičius. Jis jau siekė milijonus. Iš karto visus sunaikinti buvo neparanku, o be to, tikėtasi iš jų gauti ir šios tokios naudos. Kai lageriais buvo nusėta visa šiaurė, pigios darbo jėgos poreikis lagerinių strategų žvilgsnius nukreipė į įvairių iškasenų turtingą Kazachstaną. 1948 m. čia buvo įkurtas Steplagas. Jo centras įsisteigė šalia kitų panašių „organizacijų“ Karagandos mieste, o atskiri jo punktai nusidriekė per Kazachstano stepes ir galiausiai pasiekė Balchašo ežero pakrantes. Čia kūrėsi stambi vario rūdos sodrinimo gamykla, gaunanti žaliavą iš netoliese esančio Kounrado rūdyno, kur metalo rūda buvo išgaunama atviru būdu. Tačiau ne mažiau reikšmingas buvo Rytiniame Kounrade esantis molibdeno rūdymas - svarbus raketinės technikos maitintojas. Iki tol šioje kasykloje dirbo japonų karo belaisviai, o po to į čia slinko ešelonai su Vakarų Ukrainos ir Lietuvos politiniais kaliniais.

Balchašo vergų lageris turėjo Steplago 8-ojo skyriaus pavadinimą. Du šio skyriaus punktai (vyrų ir moterų) buvo pačiame Balchaše, o trečiasis - Rytų Kounrade. Nedidelis tai buvo punktas, su vos keliais tūkstančiais gyventojų, bet su tendencijomis plėstis. Tam buvo papildomai statomas gyvenamasis barakas, plečiama valgykla.

Gyvenimas lagpunkte buvo paženklintas katorginiu režimu: alinantis darbas, pusalkanis gyvenimas, per metus tik du laiškai į namus, languose - grotos. Čia aktyviai darbavosi vadinamas operatyvinis skyrius su prižiūrėtojų komanda, sistemingai organizavęs kratas („šmonus“), plėtęs verbuojamų parsidavėlių šnipų („stukačių“) tinklą. Bet gal didžiausią vergų nerimą kėlė darbas šachtose. Tiesa, alkanam, nemąstančiam žmogui iš dalies tai gal atrodė ir priimtina: nekankino žvarbūs vėjai, didesnis buvo duonos gabalėlis ir dar specriebalai - puslitrės pieno. Tai kai kam leido užmiršti pagrindinį žmogaus žudymo pavojų, kurį kėlė kartu su molibdeno gyslomis šachtose esantys kvarco klodai, mat šio mineralo dulkės skverbėsi į šachtininkų plaučius, sukeldamos sunkią, nepagydomą ligą - silikozę. Taigi ir priešinimasis priespaudai iš pradžių daugiausia buvo susi-

jęs su individualiomis pastangomis išvengti šio lėto žudymo. Pagrindinė šachtininkų specialybė - gręžikai, pneumatiniiais gręžimo prietaisais parengiantys kiaurymes granito sprogdinimo darbams. Nuo jų darbo priklausė visos šachtos darbo rezultatai. Todėl neretai sąmoningesnieji mokiniai „neišmokdavo“ šio amato, simuliuodavo. Dažnai šachtininkai vergai, iš viso atsisakę išeiti į darbą, surakinti būdavo tempiami į karcerį, baudžiamai sumažintu duonos daviniu. Sunki dvasinė būklė pastumdavo į depresiją, paskatindavo savižudybei. Dar pirmomis dienomis išgirdome pasikorus lietuvių (berods pavarde Bytautas) ant statomo valgyklos priestato sijos. Kitą kartą zonoje ant sandėliuko laiptelio išvydome gulintį ukrainietį, persipjovusį gerklę. Depresijos veikiamas kitas ukrainietis, vedamas į darbą, staiga išsiveržė iš kolonos, ėmė bėgti ir sargybinių buvo nušautas. Bet visa tai buvo individualūs nevilties draskomų žmonių veiksmai.

Po Stalino mirties kiek palengvėjus režimui ir pagerėjus ekonominėms sąlygoms politinių kalinių padėtis ir santykiai Rytiniame Kounrade ėmė keistis. Iki tol nuolat alkanas, paliejęs ir dvasiškai gniuždomas žmogus po truputį pradėjo atsitiesti, suprasti savo būklę ir savo misiją. Anksčiau, grįžus iš darbo, buvo stengiamasi kiek galint greičiau pasiekti gultus ir ten susirangius patūnoti, o dabar pasigirsdavo ir lietuviška partizaniška daina, sutraukdavusi būrin tautiečius. Pradėta rūpintis kalbos, teršiamos sveatimybėmis, gryninimu. Ir tai jau buvo daroma ne individualiai: kas pabaramas, pamokomas, kas pašiepiamas. Tai, atrodo, menkas darbas, tačiau jis kėlė tautinį sąmoningumą ir būrė vienumon tautiečius. Kuklios buvo ir po bausmės išvykstančių palydos: kas kokią mažmožį padovanodavo, įduodavo saviškių pieštą atviruką su patriotiniu įrašu. Buvo organizuojamos maisto rinkliavos labiau suvargusiems, ypač pakliuvusiems į KPZ (kamera predvaritelnogo zakliučenijs), t.y. į daboklę už atsisakymą dirbti šachtoje ar kitokią „nusikaltimą“. Sugalvota leisti ir neperiodinę „spaudą“. Tai buvo tiesiog sąsiuviniai su užsienio įvykių apžvalga, vidaus aktualijomis panaudojant gautus laiškus, žinutes iš laisvųjų miestelio gyventojų ar gaunamą spaudą. Tai daryta Tautinės vienybės fondo (TVF) vardu, nors tokia neformali grupė neturėjo nei struktūros, nei vadovybės.

Šios kuklios priemonės vis dėlto jungė ir gaivino žmonių sąmonę, formavo jėgas kitoms veiklos sritims. Netrukus šachtoje prie kelto susprogdintas vandens siurblys. Teko nutraukti darbą, nes žemutinį horizontą

(štreką) ėmė semti vanduo, keltas negalėjo dirbti. Idėjų atsirado ir mechaniniame ceche. Ten buvo metalo apdirbimo dirbtuvė, turėjusi aptarnauti visas šachtas. Joje dirbo nemažai lietuvių. Sugalgvota metalo drožlėmis „nusodinti“ akumuliatorius (pripilant į juos tų drožlių). Akumuliatoriais buvo varomi elektrovežiai, gabenantys rūdą, o drožlėmis aprūpinami akumuliatorių įkrovėjai (mūsų šachtoje ši darba tekdavo atlikti man ir K. Kurtinaičiui). Rezultatai netruko pasireikšti: elektrovežiai ėmė „streakuoti“, nebepaveždavo rūdos, planai buvo žlugdomi. Sąmoningai buvo gadinami rūdos krovimo įrenginiai-skreperiai, gręžimo mašinos įmetamos į išgriovus (obrušenijas).

1954 m. po streikų ir sukilimų Kengire buvo išsklaidyti po kitus lagerius kai kurie ten buvę politiniai kaliniai. Keletas jų pakliuvo ir pas mus. Jų pasakojimai pakėlė dvasią, buvo ruošiami ryžtingesniems veiksams ir Rytų Kounrade.

Lagerio daboklė niekad nebuvo tuščia. Juo labiau administracija rūpinosi rūdos iškasimu, tuo daugiau atsirasdavo protestuojančiųjų, neinančių į darbą. Reikėjo juos paremti. Inicijatyvos ėmėsi lietuviai V. Stašaitis, Z. Laugalaitis ir kiti. Pasinaudota lietuviu staliumi, kuris aptarnavo visus zonos pastatus ir daboklę. Jam padedant gautas daboklės rakto atspaudas muilo gabale. O tada mechcecho meistrai nesunkiai pagamino ir raktą. Nesunku būdavo prisitaikyti atrakinti duris ir perduoti kameroje esantiems maisto.

Matyt, nepasitikėdami vietinių darbuotojų „auklėjimo“ (propagandos) priemonėmis, po lagerius ėmė važinėti aukštesnio rango agitatoriai. Jų tikslas buvo raminti kalinius, palaužti jų dvasinę pusiausvyrą, sušvelninti neapykantą. Tačiau tai gana sunkiai sekėsi. Prasidėjęs kalinių solidarumas ir kovingumas didėjo. Sumanyta išleisti visus daboklėn uždarytuosius. Sutartą vakarą zonoje ant elektros laidų buvo užmestas vielos gabalas padarant trumpą sujungimą. Visur užgeso šviesos. Grupė metėsi prie daboklės, atrakino duris, atidarė kameras. Prižiūrėtojai nebesusigaudė ką daryti. Tik rytą jie puolė prie įtariamųjų, sulaukė apie penkiolika asmenų, sušaukė zonoje buvusius kalinius į mitingą - „aiškinamajam darbui“. Sulaikytuosius netrukus išvežė į kitus lagerio skyrius, nubaudė po dvejus metus sustiprinto režimo kalinimu. Netrukus (1956 m.) lagpunktas buvo likviduotas.

NORILSKO VYČIAMS

Jūs augote laisvoj šalelėj
Ir ugdėte kilnius jausmus,
Bet viešpats skyrė jūsų daliai
Pajusti pragaro skausmus.

Į karo sūkurį patekę
Kitos neradot išeities,
Tėvynės ir namų netekę
Pakėlėt ginklą prie peties.

Papuolę priešui į nelaisvę
Kančioj turėjot ištvermės,
Po šiaurės švytinčia pašvaiste
Jūs nepraradote vilties.

Paniekinti ir iškankinti,
Bet vis nelinkę pasiduot,
Norilsko Vyčiais pavadinti
Beginkliai stojote kovot.

Padarėt galą jūs patyčioms,
Parodėt pavyzdį kitiems.
Garbė visiems Norilsko Vyčiams,
Ten kritusiems ir čia gyviems.

ANGLIAKASIO DŪMA

Be saulės, be šviesos, be oro
Aš vargstu šitam pragare.
Akmens anglis - tikrai akmuo,
Juoda anglis, visur anglis.
Taip drėgna, nepatogu susilenkus.
Smulki anglis man graužia plaučius.
Ir akys skauda nuo silpnos šviesos.
O kaplio jau pakelti negaliu
Tiek valandų be maisto čia išbuvęs.
Toks vienišas aš čia, užmirštas gal visų,
Lyg sliekas įsirausęs žemės gelmėn.
Tenai viršuj mano draugai ir draugės,
Žinau aš, linksminas laimingi, švarūs, puošnūs...
Kadaise juk ir aš ten linksminaus drauge...
Dabar ir be manęs jiems linksma. O aš...
Asfaltas dūzgia ten automobiliai.
Net juodas, kaip ir aš, ten traukinio vadovas
Su šypsniu gėris saulės spinduliais.
Ten kinoaparatai metaliniai
Parodo publikai tamsiąsias šachtas.
Nebūt manęs - nebūt anglies,
Nebūt anglies - nebūt ir geležies,
Nebūtų geležies - nebūt automobilių,
Nebūtų traukinių, nebūtų kinoteatru.
Vadinasi, kitiems aš gyvenu.
Kodėl kiti gyventi negalėtų man?
Aš saulės noriu, oro noriu, laisvės noriu!
Aš noriu kuo greičiau iš čia ištrūkti!
Aš rėksiu, imsiu šaukti! Ei, klausykit!
Bet... neperrėksiu ašiai dinamito...

Jei ir perrēkčiau, kas iš to?
Miškai, kurie čia augote prieš amžius,
Kodėl pavirtote į anglį akmeninę?
Geriau jūs būtumėt visai sudegę,
Į pelenus pavirtę, ne į anglį.
Kodėl taip daug čionai tos anglies?
Kaip būt puiku, jei šiandien, baigus darbą,
Inžinierius man pasakytų:
„Anglis visa, tu laisvas.
Kur nori eik, gyvenk, kaip nori“.
Ką aš daryčiau? Aš... aš... aš...
Iš proto, žinoma, išeičiau,
Iš proto iš to džiaugsmo!
Bet ne... Šiandien aš čia,
Rytoj čionai vėl būsiu,
Gal truputį, nors porą metrų tolėliau,
Poryt vėl čia ir užporyt...
Ir taip turbūt neteks iš čia išeiti.
O būdavo...
Gana svajot bei skęst atsiminimuose
(Nors kas begali būti maloniau),
Nes norma neišpildyta, o laiko nebedaug.
Be to, juk greit užges mano elektros lempa,
Kaip šachtose užges visa mana jaunystė.

1944 09 27

Altajaus kraštas

MES NEDELSĖME

*Bet iš tamsybės kils šalis ir tautos,
Ir laisvė neužges Norilsko žiburiuos...
(iš Norilsko sukilėlių himno)*

Džr, džr... sunkiai girgžda pakrauti vagonėliai. Jų daug. Daug plytų ir reikia Norilskui, Kalinių miestui. Kalinių rankom pastatytam. Pilni į plytinę, tušti pas mus, į karjerą:

„Katorga, ko delsiate? Visi Gorlago kaliniai sukilo!“ - skelbė užrašai ant grįžtančių tuščių vagonėlių šonų. Tai rašo penktojo lagerio kaliniai. Birželio pradžia, 1953 metai.

Remdamiesi dokumentais, paimtais iš specialaus Rusijos Federacijos valstybinio archyvo (buvęs CGAOR SSR), susijusiais su sukilimu ypatingajame Norilsko Gorlage, paseksime įvykių pradžią viename iš lagerių skyrių - trečiajame, buvusiam katorginiame. Jame kalėjo daugiau kaip 4000 kalinių.

DOKUMENTAS Nr. 11

1953 m. birželio 4 d. trečiajame lagerio skyriuje kaliniai katorgininkai 18 val. 40 min. išlaužė sustiprinto režimo barako (vidaus kalėjimo) duris ir išlaisvino 24 kalinius.

Išsivadavę bandė užpulti lagerio administraciją ir kareivius, apmėtė juos akmenimis. Atsakant į tokius veiksmus, buvo panaudotas ginklas, nušauti penki kaliniai ir keturiolika sužeista (du vėliau mirė).

A. Kleimenovas

MVD Kalėjimų valdybos viršininko pavaduotojas, pulkininkas

1953 m. gegužės pabaiga. Į lagerio vidaus kalėjimą patalpinami recidyvistai. Kameras, kur tūnodavo banditai, kaliniai pavadino „kūjamušėmis“, „kuliamosiomis“ arba „mėsmalemėmis“. Ten prižiūrėtojai įmesdavo pavienius užsispyrėlius, lagerio ramybės drumstėjus ir tie pradėdavo savo „juodą“

darbą. Draugai negalėjo jiems padėti: kameros užrakintos, saugomos prižiūrėtojų, baudos izoliatorius atskirtas nuo zonos spygliuota viela apraizgyta lentų tvora. Birželio 2 d. zonos operatyvinis įgaliotinis Kalašnikovas, įvyniojęs į rankšluostį, perdavė kameroje Nr. 3 esantiems banditams peilius (apie tai valstybinei komisijai pranešė operatyvinės dalies tvarkytojas).

Tą dieną neįprastu laiku kaliniai atvaryti į lagerį - gyvenamąją zoną. Sustiprinta sargyba, išstatyti kulkosvaidžiai. Birželio 4 dieną prižiūrėtojai į kamerą Nr. 3 pabandė įgrūsti du kalinius. Šie, pamatę banditų rankose peilius, ėmė šaukti: „Padėkite, užmuš!“ Jų draugams iš izoliatoriaus pavyko išlaužti kameros duris ir išsiveržti į koridorių, numušti kitų kamerų spynas ir išvaduoti kalinius. Pro lubose peiliais išpjautą angą banditai spruko į kalėjimo kiemą, o ten per tvorą išleisti į sargybos divizioną. Į pagalbą lagerio administracijai, siekiančiai sugrąžinti kalinius į kameras, iš diviziono įvesta 60 neginkluotų kareivių. Jie veikdami drauge su prižiūrėtojais, kalinius sugrąžino į kameras. Kaliniai pro kamerų langus ėmė šaukti, kad kareiviai juos žudo ir kad gyvenamosios zonos draugai jiems padėtų išsivaduoti. Tai išgirdusi daugiau kaip 200 kalinių grupė išlaužė vidaus kalėjimą supančią tvorą, puolė ten esančius karininkus ir kareivius, prižiūrėtojus. Šie, apmėtomi akmenimis, paliko kalėjimo zoną. Visas divizionas pakeltas pagal pavojaus signalą, visa lagerio teritorija apsupta. Kai kareiviai ir prižiūrėtojai bėgo pro pagrindinę tvorą už zonos, į kalinius ėmė šaudyti.

...Dun dun dun dunksi laužiamos kalėjimo durys, griūva užtvartos, vartai.

Už zonos, vadovaujami majoro Polstianojaus, atskubėjo ginkluoti kareiviai. Aidi komanda:

- Į liaudies priešus - ugnis!

Prie pastato aikštėje iškasta bendra duobė septyniems baltiems kars-tams. Ir mes šalia, mūsų daug, pilna aikštė. Skamba atsisveikinimo žodžiai rusų, ukrainiečių kalbomis. Pamaldas laiko popas ir mūsų likimo brolis kunigas Stasys Masiulionis. „Amžiną atilsį duok jiems, Viešpatie!“ - skamba įvairiomis kalbomis. Mūsų nužvarbusiais skruostais rieda ašaros. Ir kaip neriedės, jei mes pasijutome žmonėmis, ne numeruotais vergais. Mes neišdavėme, nedelsėme. Tuomet dar nežinojome, nenujautėme, kad daugelis esame pažymėti mirties ženklų. Praeis mėnuo, antras, ateis rugpjūčio

4 diena. Ropos į lagerį šarvuotos mašinos. Vieni mirs stovėdami prie barakų sienų, jų kraujas aptaškys pilką tinką; kiti gulėdami, jų kraujas ap-
laistys amžinai išalusią Norilsko žemę.

Bet tai dar įvyks, dar ateis lemties diena, o dabar laidojame pirmąsias aukas, savo varganus likimo brolius. Tada ruošiamės. Sudarytas lagerio Sukilimo komitetas, visos valdymo tarnybos. Į komitetą deleguotas mūsų tautietis J. Kazlauskas. Įrengta poligrafija: išlietas ir išgraviruotas šriftas - šiame darbe aktyvus pagalbininkas B. Balaika. Lagerio valgykla rūpinasi Z. Drongis. Kasami apkasai, štabo bunkeris. Už zonos čekistų karininkai atidžiai mus stebi; ten taip pat ruošiami įtvirtinimai. Lageriais nusėto Tai-
myro centre, režimo zonose, apsuptose automatininkų, kulkosvaidžių tai-
kiklių akiratyje sukurta „Kalinių respublika“. Kaliniai pakilo į kovą su di-
džiule prievartos ir priespaudos sistema, bedvase teroro mašina. Ten, toli-
moje užpoliarėje, įsižiebė Lietuvos laisvės žiburėlis.

PIRMIAU BUVO NORILSKAS, BOKŠTAS* BUVO PASKUI

1953 m. birželio 30 d. Gorlago
5-ajame skyriuje nukauta apie
50 kalinių, kita tiek sužeista.

Tikslų duomenų nėra.

Mes stovime vienas prie kito. Mūsų daug. Mes net ne žmonės. Mes numeruoti vargetos, dvidešimtojo amžiaus vergai, darbo inventorius, liaudies prieštai. Ypatingojo režimo lagerio politiniai kaliniai. Tarp mūsų rasi visų tautų atstovų - nuo japono iki ispano... Profesorių, mokslininkų, dvasininkų, inžinierių, kariškių... Bet daugiausia vakarų ukrainiečių - „banderininčių“ ir mūsų - „nacionalistinių banditų“, kaip vadina čekistai.

Jie eina išskleista vora, automatų kiaurymės piktai žvelgia į mus. Zoną juosiančios spygliuotos vielos tvoroje padarytu koridorium jie pamažu artėja, o ten, už tvoros, riaumuoja stovinčių traktorių ir buldozerių varikliai. Tolėliau miestas, Norilskas, gyvenamieji namai, pastatyti mūsų rankomis. Ir nuo jų stogų grėsmingai žiūri į mus kulkosvaidžiai.

Trisdešimt penkta sukilimo diena. 35 dienas lageris mūsų valdomas, mūsų tvarkomas, mūsų saugomas.

Jie artėja pamažu, mažais žingsniukais. Jie jauni, devyniolikmečiai. Jų antpečiai raudoni, jie - Stalino kariai. Jie pašaukti atlikti pareigą socialistinei tėvynei.

- Kariai, jūsų tėvai ir broliai garbingai kovojo prieš vokiečių fašistus ir japonų militaristus. Daugelis negrįžo namo. Čia - užsimaskavęs, nematomas vidaus priešininkas. Su šiuo priešu kovoti daug sunkiau. Jie, kaip tie kirminai, ardo, graužia mūsų didžiosios tėvynės pamatus. Bet tam esame mes. Būkite ryžtingi ir negailestingi, ir tenesudreba jūsų ranka, kai to reikės. Jie jūsų nepasigailės. Mes turime duomenų, kad rengiamas sukilimas. Bus užpulta įgula. Tuo metu, kai viena pamaina ilsės, o kita pamaina prausis pirtyje, užgrobs ginklus, o jus iššudys...

* Televizijos bokštas, sausio 13 d. įvykiai.

Taip kas savaitę nuo 1953 metų balandžio jie, devyniolikmečiai, ruošiami žudyti.

Jie artėja ir artėja. O mes stovime. Mes giname savo teritoriją, ginamės patys, nes jau antras mėnuo pasijutome žmonėmis. Mes nebe numeriai, ne inventoriūs, kurį labai paprasta nurašyti, o žmonės, kiekvieno mūsų krūtinėje plaka širdis.

Naktis. O nakties tik pavadinimas. Saulė nenusileidžia, suka ratą po rato. Bet ko taip gaudžia traktorių varikliai ir kam čia privežė jų tiek daug? Nori mus įbauginti? Kam į mus šaudyti, juk esame beginkliai, tik norime būti žmonės... Mes jau atlaikėme keleto šimtų čekų karininkų puolimą, buvome atėmę pistoletų, bet viską tvarkingai perdavėme už zonos. Juk jie tik ir laukia nors vieno vienintelio šūvio iš mūsų pusės, nors vieno sužeisto ar nušauto kareivio. Nesulauks.

- Bėgte! Greičiau! - ragina mus sargyba. Gegužės mėnuo, sniegas aptirpęs, kelias, kuriuo mus varo, pilnas purvo ir vandens. Užpakaly ir šalia siundomi vilkšuniai, dar kiek ir griebis už rankos ar kojos.

- Gulk, šliaužk!

Mes stovime vandenyje. Niekas nenori gulti į purvą. Šūviai. Kulkos švilpia virš mūsų galvų.

- Gulk! Kaliny F-630, stok...

Šūvis. Nebėra mūsų Emilio. Ak, Emili, Emili, nereikėjo tau stoti. Tavo likimą nulėmė čekistai. Kažkur kabinete parinko budelį. Seržantas Cygankovas ir tu, Emili, buvote vienmečiai. Pikta valia vienam skyrė budelio, kitam aukos dalią. Bet kodėl tave?.. Gal todėl, kad tu vokietis, jūsų mažai lageryje, kils ne tiek daug triukšmo, o kitus įbaugins. Šovė iš užpakalio, į nugarą. Šovė į kalinį F-630, tik į jį, taip buvo nuspręsta. Patogus dalykas - numeriai.

Ne visuomet ir jie šaudė, nors jų antpečiai raudoni. Medvežij Ručej rūdyne kareiviai, durtuvus nuleidę žemyn, žingsnis po žingsnio traukėsi atgal, o mes žengėme artyn, kad nesusidarytų tarpas ir jie negalėtų laisvai šaudyti. Ne, mes negriebėme už ginklų, nors tai galėjome padaryti. Mums jų nereikėjo. Tiesa, tie kareiviai buvo visi šviesaus gymio, o čia dar šaukia: „Sūneliai, aš jus išnešiau iš degančio namo Stalingrade, o dabar jūs mus šaudysite?..“

...Dabar į mus artėja daugiausia šauktiniai iš Vidurinės Azijos respublikų.

Ne, nešaus. O jie vis artėja, artėja mažais žingsniukais, voros išsidėstę šachmatų tvarka.

Ne, nešaus. Nebėra jau didžiojo „tėvelio“, gal vis dėlto kas nors pasikeis. Mes dar tokie jauni. Dabar 1953-ieji. Tai ne keturiasdešimt penktieji ir ne keturiasdešimt aštuntieji, ir ne - devintieji, iš bado jau nemirštame. Gyveni alkanas, bet ne klipata, tas vėjo linguojamas svyrūnėlis. Taip trokšti grįžti į tėviškę, nors ką ten berasi. Daugumos mūsų šeimos ištremtos, išbarstytos po Sibiro platybes. Bet vis tiek, kai tau dar tik 22 ar 26, velniškai norisi gyventi...

Šalia stovim lietuviai, ukrainiečiai, rusai, armėnai... Naktis, miestas miega, o gal ir ne. Jo žmonės mus užjaučia, daugelis irgi buvę kaliniai. Ne šiaip sau ant jų namų stogų sustatyti kulkosvaidžiai: žiūrėkit, nesugalvokit ko nors netinkamo.

Tik kodėl tie traktorių varikliai taip kurtinančiai užia ir kam juos čia atgabeno?

Birželio pabaiga, Petrinės. Yra tarp mūsų ir Petrų, ir Povilų. Kažin ar Lietuvoje bėra kam susirinkti, švęsti Petrinės? Tiek daug mūsų žuvo, tiek daug atsidūrėme čia. Čia, netoliese, 6-ojoje zonoje vargsta mūsų sesės geltonkasės. Jos irgi paskelbė bado streiką. Ne, negali šaudyti. Mums reikia gyventi, reikia grįžti, kad ir greitai, bet grįžti.

Jie artėja, tamsiaveidžiai, įsitempę, rankos tvirtai laiko automatus. Kad tik savęs neišprovokuotume... Kažin ką jie galvoja ir jaučia? Nejaugi tiki, kad mes - aršiausi žmonijos priešai, banditai ir šnipai, tiki, kad atlieka savo pareigą, pareigą žudyti. Pareiga - kokia ji skirtinga. Zonoje kaba plakatas: „Jūsų pareiga sąžiningu darbu išpirkti savo kalnę“. Bet jie atėjo pas mus, į mūsų žemę, atėjo neprašyti. Mūsų pareiga buvo gintis, kovoti už savo sodybas, tėviškę, mes kentėme už nekaltai išlietą kraują, sudegintus namus. Mes nekalti. Jei jie nebūtų atėję, ir mūsų nebūtų čia.

Kažkas pradėjo plėsti didžiulį gabalą brezentu ... trrr, trrr.

Kas tai? Prie barakų stovinčius vyrus lyg baisus vėjas parbloškė ant žemės, priekyje stovėjęs Vaclovas keistai pasisuko. Jurgi, iš tavo vatinuko pasipylė baltos snaigės...

Viešpatie, jų automatai alsuoja ugnimi! Šalia susmuko Vaclovas, Antanas, Jurgis... Smūgis... Karštis užliejo visą kūną, viskas nutilo, tuštuma...

Jie atliko savo pareigą. Jie šovė, šovė tiesiai, iš arti, į krūtines. Ar pareigą? Jie - žudikai, budeliai. Jie sušaudė mus, sušaudė savo sąžinę.

PIRMOJI PERGALĖ*

Viens, du, viens, du... porą šimtų metrų į vieną pusę ir tiek pat atgal, iki susitinkame su kitos grupės sargybiniais. Mes dviese. Mes saugome mūsų laisvąją zoną - kalinių respublikos sienas. Šalia spygliuotos vielos tvora, toliau keletą metrų pločio mirties juosta, tarpas tarp dviejų sargybos bokštų: čia šaudoma be išpėjimo. Už jos išorinė spygliuotos vielos tvora. Ten taip pat budi, vaikšto sargybiniai, jų rankose automatai. Jie raudonais antpečiais, Stalino-Berijos kariai. Sargybinių pareiga saugoti tarybinę liaudį nuo tokių, kaip mes, liaudies priešų, bandančių išklubinti socialistinės tėvynės pamatus. Jie gali mus žudyti, tyčiotis.

1953 m. gegužės 30 d. Norilskas. Šiaurė, 70 paralelė. Naktis. Nakties tik pavadinimas. Saulė priartėja prie ledinių kalnų viršūnių, tarsi sakydama: „Sveikučiai!“. Greitai ateis laikas, kai ištisiems trims mėnesiams kalnai paslėps saulę. Naktis - tai naktis, kad ir kokia ji būtų. Kaliniai miega barakuose, budi tik sargyba. Jau daugiau kaip savaitė, kai lagerį valdome mes, mūsų išrinktas komitetas. Mes - tai daugiau kaip 5000 politinių kalinių, ypatingojo režimo 5-asis Gorlago skyrius, katorginis. Tokių lagerių Norilske - šeši, tarp jų vienas moterų. Numeriai ant rūbų, grotos languose, užraktai duryse. Mums skirti patys sunkiausi fiziniai darbai: karjerai, pamatų pastatams ruošimas, tranšėjų kasimas ir t.t. 10-12 val. darbas šaltyje, vėjuje. Na, o dabar saugome savo Respublikos sienas. Išdidžiai plevėsuoja juodos vėliavos, persiūtos raudona juosta. Šalia miestas. Nuo jo namų stogų grėsmingai žvelgia į mus juodos kulkosvaidžių kiaurymės. Mes ginklų neturime. Mūsų sukilimas - dvasinis, moralinių galių pasipriešinimas nežmoniška GULAG'o sistemai. Vėliau paaiškėjo, kad čekistai labai norėjo mūsų veiksmus kvalifikuoti kaip antitarybinį ginkluotą kontrrevoliucinį sukilimą. Buvo bandoma mus apginkluoti. Ne paslaptis, vyrams norėjosi pajusti rankose šaltą ginklo metalą, pažvelgti savo budeliams į akis, o tuomet... kaip bus.

* Birželio 1 d., nepaisant lagerio administracijos pastangų, kalinių bruzdėjimu užsikrėtė ir kiti lagerio skyriai. Į gyvenamąsias zonas buvo įvesta 200 karininkų. Tačiau jų bandymai nutraukti neramumus pasirodė bergždi.

Byla: Norilsko ypatingojo kalinių lagerio sukilimas

Ataskaita prie dokumento Nr. 8

Jei mirti, tai stovint. Mes nežinojome, kad daugelis esame paženklinti mirties ženklų. Nežinojome, kad ta lemtinga diena bus birželio 30-oji. Tai dar bus, o dabar visi paklūsta Sukilimo komiteto vadovybės įsakams ir nurodymams. Mes, lietuviai, delegavome irgi savo atstovus: A. Ruzgį ir J. Aleknavičių. Tvarka griežta, jokios savivalės, jokių sąskaitų suvedinėjimų. Visi pasipriešinimo organizacijos nariai pirmose pozicijose besąlygiškai vykdo komiteto nurodymus, palaiko tvarką. Reikalaujame iškviesti komisiją iš Maskvos, ruošiamo dokumentus komisijai pateikti.

Naktis eina į pabaigą, budi tik sargyba. Eina ir jie, čekistai karininkai, saulės spinduliuose auksu žėrinčiais antpečiais. Jie pasirodė staiga iš už miesto namų. Eina kolonomis, grupėmis, komanduojami generolo Semionovo, Gorlago viršininko. Jų daug, keletas šimtų. Eina pro kareivių plačiai pravertus vartus, šaudydami iš pistoletų; kas į viršų, kas į žemę. Eina šaunieji kareivos, matyt, šaudymu save padrąsindami. Iš paskos įvažiuoja keturios gaisrinės mašinos. Eina greitai, operacija parengta iš anksto. Pirmas būrys blokuoja šalia esančio 2-ą aukštų mūrinio barako duris, antras skuba prie kito. Gaisrinės mašinos užima pozicijas, tiesia žarnas. Jau remiamos trečio barako durys, kad kaliniai negalėtų išeiti.

Pavojaus signalas duotas, iš tolimesnių barakų „vachtos“ link skuba dešimtys, šimtai vyrų. Blokuotų barakų durys, stipriai spūstelėjus iš vidaus, neatlaiko, atsilapoja. Keli karininkai krenta aukštiełninki nuo stačių laiptų.

- Muškite juos! Vaikiniai, apsupkite, atkirskite nuo „vachtos“! Mirtis būdeliams! - aidi šūksmai iš užpakalinių eilių. Kai kas iš peties vanoja karininkams sprandus.

- Brolyčiai, neužmuškite! - šaukia čekistai. - Aš turiu šeimą, vaikus! - Dar kiti rodo savo sidabrinio atspalvio antpečius. - Esame medikai, pasi-gailėkite!

- Čekistų neliesti! Ginklų neliesti! - girdėti įsakmūs balsai.

- Pjaukite gaisrinės žarnas, blokuokite mašinas!

Pasipylė akmenų kruša. Karininkai puolę į paniką spūstyje traukiasi „vachtos“ link. Dingo jų visas šaunumas. Kai kurie iš tų šaunuolių metėsi ant spygliuotų vielos tvorų. Gaisrinės mašinos iškultais langais suka atgal. Prie vartų spūstis: karininkai, mašinos. Vienas gaisrinės mašinos prispaustas prie stulpo, keliems sulaužytos rankos, šonkauliai.

Mes šventėme pergalę, savo pirmąją pergalę laisvoje zonoje, „Kalinių respublikoje“.

SUPINK

Gėles surinki iš darželio,
Surinki iš lankų žalių.
Tarp jų įpink laimingą dalią,
Įpink ir pirmąjį „myliu“.

Įpink mėnulio ramią šviesą,
Klevų ošimą prie namų.
Įpink lakštutės meilės giesmę
Ir svaigų kvapą jazminų.

Įpink sesučių žalią rūtą,
Nepaliestą rudens šalną.
Įpink auksinį kviečio grūdą,
Įpink gaidas liūdnų dainų.

Įpink Tėvynės gilų skausmą
Po letena plėšraus žvėries.
Įpink Perkūno rūstų griausmą,
Įpink žaibų šventos ugnies.

Įpink močiutės tylią raudą
Prie kapo žuvusio sūnaus.
Ir per mišias vargonams gaudžiant
Įpink palaimą iš dangaus.

Įpink didvyrių žemės himną,
Galingą dvasią milžinų
Ir nuo Trakų pilies garbingos
Įpink žilųjų samanų.

Įpink gintaro gelsvą uogą
Ir žalią putą Baltijos -
Per jos bangas toli iš tolo
Atplauks vaduoti Lietuvos.

Į Sibirą, į Šiaurės tundrą
Vainiką siųski mintimis
Ir tremtinių trobelę skurdžią
Papuošk gražiomis viltimis.

KALINIO VERTĖ

Br. Zlatkui

Ar turėjo vertę kalinys,
kulkomis Norilske suvarpytas
Ir spygliuotų vielų patvory
Numestas ant sniego auštant rytui?

Čia užvėrė tūkstančiams vartus.
Tūkstančiais skaičiuojami jų metai.
Ir pajuodo mėlynas dangus,
Nė kraštelio saulės nesimatė.

Ne tik duonos, dvokiančio vandens,
Bet ir oro ne visiems užteko...
Nesvarbu, kiek mirs, kiek išgyvens,
Kas krauju paplūdęs kris ant tako.

Čia gyviesiems tik viena mintis,
Alkaniems po darbo guolin klupus:
Ką atneš rytojus, kam mirtis
Savo pirštais brūkštelės per lūpas?

Budeliai kasdien savo aukų
Formuliarus švino žodžiais rašė.
Nors skaudi ši netektis draugų,
Bet malonės niekas nepaprašė,

Nes žinojo - veltui jos neduos.
Juk nėra čia žmoniškumo, gėrio...
Kiek daug kraujo įšalo leduos
Naktys tos poliarinės sugėrė.

Ir svajonės, tartum pelenai,
Liko tarp sniegynų išbarstytos...
Vertę kalinio tu gi žinai,
Kulkom automatų suvarpyto.

ŽODYNĖLIS

atsisakėliai	- otricalovka - kaliniai, atsisakę dirbti; fizinio darbo neigimas
banderininkai	- ukrainiečių tautinės organizacijos (OUN - organizacija ukrainiskich nacionalistov) nariai
beldikas	- stukač' - kalinys, slapta pranešinėjantis čekistams (prižiūrėtojams) apie kitus kalinius, agentas
blatnasis	- blatnoi - kriminalinis kalinys, turintis privilegijų
BUR	- barak usilennogo režima - sustiprinto režimo barakas
bušlatas	- viršutinis kiek ilgesnis kalinio drabužis, vatinis paltas
CGAOR	- Central'nyj gosudarstvennyj archiv Oktiabrskoi revoliuciji - Centrinis valstybinis Spalio revoliucijos archyvas (CVSRA)
čionnyj voron	- juodas varnas - autobusas kaliniams vežti
ČK, čeka, čekistai	- Vserossijskaja črezvyščajnaja komissija po bor'be s kontrrevoliucijei, sabotažom i spekuliacijei - Visos Rusijos ypatingoji komisija kovai su kontrrevoliucija, sabotažu ir spekuliacija
formulias frajeriai	- lagerinis kalinio dokumentas su jo duomenimis - vagims nepriklausantys kaliniai, piktasis frajeris - zloi frajer - kalinys, kovojęs su kriminalistais
GARF	- Gosudarstvennyj archiv Rossijskoi federaciji - Valstybinis Rusijos federacijos archyvas
GULAG	- Glavnoje upravlenije lagerei - Vyriausioji lagerių valdyba
kalė	- suka - vagis, pažeidęs vagių įstatymą, administracijos pagalbinkas
KGB	- Komitet gosudarstvennoi bezopasnosti - Valstybės saugumo komitetas
KKGA	- Krasnojarskij kraigosarchiv - Valstybinis Krasnojarsko krašto archyvas
kormuška	- atidaromas langelis kameros duryse
KPZ	- kamera predvaritel'nogo zakliučeniya - laikino įkalinimo kamera
kūmas, operas	- operatyvinis darbuotojas, lagerio čekistas įgaliotinis, tardytojas lagerio punkte, sekantis kalinius, administracijos darbuotojus, prižiūrėtojus, verbuojantis agentus

KVČ	- kul'turno-vospitatel'naja čast' - kultūros-auklėjimo dalis
laužtuvu susijusę	- lomom podpojasanyje - kalinių susivienijimas, kovojantis su vagių savivale
l/p	- lagernyj punkt - lagerio punktas
medinis bušlatas	- derevianyj bušlat - karstas
MGB	- Ministerstvo gosudarstvennoi bezopasnosti - Valstybės saugumo ministerija (VSM)
mužikai	- mužiki - kaliniai darbininkai
MVD	- Ministerstvo vnutrennich del - Vidaus reikalų ministerija (VRM)
NKVD	- Narodnyj komissariat vnutrennich del - Vidaus reikalų liaudies komisariatas (VRLK)
OLP	- otdel'nyj lagernyj punkt - atskiras lagerio punktas
OP	- ozdorovitel'nyj punkt - pastiprinimo punktas
OSO	- osoboje sovesčianije - ypatingasis pasitarimas, slapta nu-teisiantis kalinį (YP)
paraša	- indas kameroje (paprastai kubilėlis) skubiems gamtiniamis reikalams atlikti, pamazgoms
peresylka	- persiuntimo punktas, etapo lageris
pridurkas	- pridurok - priekvails, apsimetėlis; taip kalinių vadinami kaliniai tarnautojai; kontoros darbuotojai, virėjai ir kt.
seksotas	- sekretnyj sotrudnik - slaptas čekistų bendradarbis, agentas
skambutis	- zvonok - kalinimo pradžia ir pabaiga: nuo skambučio iki skambučio - atlikti visą bausmę
sunkiasvoriai	- tiaželovesy - banditai; kelių kartus teisti kriminaliniai nusikaltėliai
ŠIZO	- štrafnoi izoliator - baudos izoliatorius
vilkelis, vilko akis	- volčok - akutė kameros duryse kalinių stebėjimui
voronokas	- voronok - žr. čionyj voron
VRMV	- Vidaus reikalų ministerijos valdyba
zakonikas	- zakonik, vor v zakone - vagis, prisilaikęs vagių įstatymų

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Achas Viilemas 189, 192
Agbalovas G. 229
Aivozianas 97
Ajauskas Celestinas 167
Alaskerovas 86
Alchimovičius B. 151
Aleksavičius Julius 16, 47, 48, 51, 122, 243
Aleksiejūnas P. 168
Alminas Adomas 161
Andrejukas 121, 122, 129
Anglickienė Aldona 62
Antonis Alfredas 189
Anušauskas Arvydas 7
Archipenkovas G. 162
Arlauskas Vladas 190, 192
Armonaitė-Puidokienė Aldona 62
Armonas Kazys 34
Arnastauskaitė-Marcinkevičienė Regina 62
Arnissas V. 83
Arsenjevas Anatolijus 94, 95
Artas 192
Artejevas 149
Astrauskas Jonas 80
A. Š. žr. Šerėnas Algirdas
Atomčiukas G. 151
Augustinaitis S. 16, 36, 67
Avakjanas 148, 150
Avdočinas 154

Babarskas Vytautas 19, 70
Balaika Benius 73, 74, 101, 238
Baneliūnas Pranas 182
Barabanovas 146
Baranovas 154
Barauskaitė-Dapšienė Stefa 62
Barčienė Emilija 62
Barsukovas 162
Baukytė Danutė 55, 62
Baukus Z. 16, 67
Beineris 128
Belevičius Stasys 190
Belikovas J. 156
Belousovas 160

Bernotėnas Augustas 163
Bieliauskienė Jadvyga 179
Bielskus K. 214
Bykovas 214, 216, 222
Bykovskis Anatolijus 23, 27, 109, 110, 115, 122
Bildainis 204
Birgėla Leonas 210
Bliujis Albinas 165
Bytautas (?) 231
Bobrovas A. 151
Bočkovas 95
Bondarenka 116
Borisenka K. 127
Boruta Jonas 151
Brazdžionis Bernardas 168, 173
Brazytė-Katinienė Kazimiera 62
Brunza Albinas 168, 170, 173
Bružaitė-Damkienė Vanda 62
Bučas Edvardas 163
Bukinas Vytautas 50
Buknys Kostas 178
Burokas Edvardas 143, 168, 169, 278, 279, 282
Butrimas Juozas 186, 192, 205
Butrimas Zigmantas 73
Buzinskis 92, 97

Cariovas 28, 123, 124
Ceebas Evaldas 190
Chabarovas 86
Chajutinas Michailas 99
Chalejevas 167
Chansenas 200, 201
Chastrovičius Amiakas 194
Cygankovas V 87, 93, 94, 112, 117, 129, 240
Curkanas 93
Cvetkovas 148, 149

Čaplikas Vadovas 213, 222
Čechavičius Mykolas 8, 163
Čeipeša Ivanas 205
Čepiga 154

Čėpla Stasys 36, 179
Čėponis Algirdas 166
Čėremucha Andrejus 205
Čėrepanovas V. 229
Čėrkašinas 160
Čėrniakas 90
Čėbirkė Jeronimas 73
Čėjunskis Alfonsas 178
Čėorna Marija 123
Čėudnovskis G. 99
Čėževskis A. 94

Danilenka 86
Daugė Alida (Lidija) 56, 58, 60, 100, 123
Daujotytė Stasė 62
Daukantas Juozas 16, 51, 67
Daulenskis Jonas 157
Davulis Jonas 76
Derevianka 8, 164
Djakovas 25, 96, 98, 112
Dobrošanas Igoris 158, 163
Dobrovolskis A. 154, 155
Docenka Rostislavas 227, 229
Dojčius J. 151
Dolgichas I. 8, 95
Doroninas Leonardas 107, 117, 119, 125
Dorošas 86
Drąsutis Kostas 192
Draugelis 153
Drevinskas Albinas 210
Drongis Zenonas 73, 78, 238
Dubasovas 117, 119
Dūda Kazys 198
Dunajevas 146, 148-151
Durovas 215
Dzindaletaitė-Deringienė-Gvazdaitienė
Ona 62
Džurovičius 100

Eidukevičius-Dzūkas Juozas 182
Einoris 73, 76, 77
Erenburgas Ilja 119
Eškė Volfganas 202
Ežerskis Vladas 79

Fatovas 161
Fialkovskis 214, 216, 222

Filnevas Pavelas 116, 131
Fiodorovas 95
Formozovas N. 94
Fotijėvas 146
Frenkelis Pavlas 24, 26-29, 38-41, 68, 85,
102, 114, 115, 117-120, 131
Fritšė Haini 202, 204
Frusinas Karlas 178

Gabaidulinas Zakiras 157
Gabužis Antanas 16, 47, 49
Galemas Bogdanas 109, 115, 120
Galinaitis 144
Garaninas 144
Gardynikas Jurijus 190, 191, 194
Gari Aleksandras 95
Gasickas R. 16
Gasiūnas Algirdas 157
Gataveckas Petras 16, 34, 47, 79
Gazarianas Amiakas 190, 191
Gerlikas Stasys 179
Gimžauskas 66
Girtaitė-Nutautienė Stasė 62
Goberis P. 222
Goglidzė 113, 123
Golovko Semionas 83,87,105,106,127,129
Griciakas Jevgenijus 88, 89, 93,96,100,101,
112, 117, 118, 131
Grigoraitytė-Sutkienė Jadvyga 62
Grilauskas Petras 34
Grinvaldas A. 228
Groševas 128
Gruodis 153
Grušys Juozas 165, 175
Gukas Vasilijus 205
Gukovas 100
Gulis Aleksandras 125, 126, 128
Gunko Marija 60
Gurskis Vincas 168, 230

Ignatavičius Eugenijus 226
Ignatavičius Stasys 164, 169, 174, 178, 197,
200, 201
Ignatjevas 75, 82, 100
Indrelė Alfonsas 47
Ivanidis 86

- Ivanovas B. 152
 Ivaškevičius 168
 Izmailovas Michailas 26, 28, 117, 120

 Jadskienė-Čibirkiene Vincė 62
 Jakubavičius-Rugys Jonas 211
 Jakutyte Leva 62
 Jancevičius Bronius 166, 226
 Jankauskas Kazimieras 213, 217, 222, 223
 Januška Jonas 192
 Januškevičius 227
 Januškevičius Juozas 79
 Jaškinas A. 147, 150
 Jaškūnas 162
 Jaugaitė Ona 62
 Jegorovas 95, 127
 Jelojanas 100
 Jencevičius Juozas 176
 Jermolovičius 100
 Jeršovas 158
 Jevdokimovas B. 86, 104, 114
 Jevsejevas 160
 Jevtenka 118, 125
 Jokūbauskas 177
 Jonaitis Stasys 34
 Jucevičius Zigmas 73
 Judinas 160
 Jukelytė-Butkienė Leva 62
 Jukna Jonas 67
 Juodaitis Kazys 67
 Juodvalkis Vytautas 73, 74
 Juozaitis Kazys 36
 Juozelėnas S. 67
 Jurusov S. 152
 Juškaitis Jonas 226

 Kačajevs 113
 Kairys Kazys 163
 Kajokas Sigitas 47
 Kalantojus Juozas 192
 Kalašnikovas 74, 76, 92, 97, 121, 128, 237
 Kalytis Anicetas 157
 Kamarauskaitė Anelė 62
 Kanoverskytė-Sučylienė Anastazija 56, 62
 Karaliūtė-Mikelionienė Filomena 59, 62, 64
 Karčiauskas P. 167

 Karpavičius Juozas 36
 Kasilovas Ivanas 22-24, 27, 28, 68, 90, 91
 93, 98, 105, 109, 112, 115, 117, 119, 120, 125, 127, 131
 Kaširinas B. 128
 Kaškarovas 107
 Kašketinas 145
 Kaulavičiūtė Genė 62
 Kaulius Albinas 179
 Kavaliauskas Česlovas 10, 19, 26, 27, 36, 39, 40, 51, 67, 107, 167
 Kazakevičius Albinas 34
 Kazanas Afanasijus 8, 163
 Kaziulionis Juozas 211
 Kaziulionis Leonas 211
 Kaziulionis Petras 211
 Kaziulionis Vytautas 16, 45, 211, 213, 222-224
 Kazlauskas (kun.) 226
 Kazlauskas Juozas 72-74, 76, 78, 125, 238
 Kėkštas 152
 Kemtys M. 168
 Kybartas Antanas 213, 217, 218, 222, 223
 Kilbauskas Alfonsas 163
 Kilikevičius Teodoras 167, 168, 170
 Kirpičenkovas 124
 Kirvelaitis Feliksas 174
 Kiseliovas A. (plk.) 28, 116
 Kiseliovas I. 127
 Kizys Alfonsas 67
 Klatauskas J. 168
 Kleimenovas A. 236
 Kliatčenka 100
 Klimčiukas Piotras 112
 Klimovičius Grigorijus 89, 94, 96, 100, 104, 107, 109, 112, 117, 118, 123, 126, 131, 177
 Kliučinskas Juozas 182
 Knopmusas Jurijus 94, 95, 207
 Kolesnikova K. 105
 Kolesnikovas Viktoras 164
 Kolasnikovas 92
 Kononovas (?) 204
 Korolis 117, 118
 Korsakas Vincas 170, 175, 177
 Kostinskis B. 99

- Kostyrienė Genė 62
 Koval' Stefanija 108, 123
 Kovalčiukas 72
 Kovalenka Levas 109, 119, 120, 131
 Kovaliovas Stepanas 164
 Krakauskas Juozas 152, 153
 Kraponas Gediminas 178
 Krasavinas Feliksas 13
 Kraunelis Jonas 218
 Krimskaja 55
 Kriščiūnas Martynas 34
 Kriukovas 149
 Kruševičius Albinas 29, 122
 Krutikovas Feleksas 178
 Kučerevskis 86, 127
 Kudrešovas 179
 Kudriavcevas 157
 Kudukis Aloyzas 165, 170, 173
 Kujalis Algirdas 164
 Kundrotas 207, 208
 Kumetytė-Kurgonienė Antanina 62
 Kurpalis Antanas 79
 Kurtinaitienė Tamara 62
 Kurtinaitis K. 232
 Kuznecovas Ivanas 207, 208, 210
 Kuznecovas M. 28,40,68, 73, 109,110,115-125
 Kvaljanas 100

 Ladyševas V. 151
 Lammas Vambola 189, 191-193
 Lan' Kristina 60
 Lankutyte Stasė 55, 62
 Larinas 128
 Laskauskas Stasys 169
 Latūžys Antanas 176
 Laugalaitis Zigmas 178, 179, 232
 Laugalys Edvardas 165, 167, 168, 170, 173, 175
 Laugalys Vytautas 51, 80
 Laurinavičius Henrikas 192
 Lebedevas 86
 Leibas Ullas 192
 Lekevičius Kazys 34
 Lekšas Kostas 178
 Lenconas (Lenciūnas?) 163

 Leščenko 125
 Lešinskaitė-Švedienė Ona 176
 Liaugaudas Augustinas 178
 Lietuvininkas 194
 Lionikas Jonas 16, 34, 36, 49, 67
 Lisauskas Cirijus Adomas 190-193
 Liubčenka A. 87, 127
 Liubineckis 124
 Liu Fa 148, 150
 Loginovas A. 111
 Lubincas 100
 Lukaševičius Adomas 167, 170, 173, 175
 Lukšys Antanas 73
 Lukšys Juozas 16-18, 27, 34, 36, 40, 67, 71, 88, 89

 Mačiulis 222
 Mačiulis Julius 32, 73, 77
 Makaras 177
 Makarova Ala 81, 132-134
 Makejevas F. 146, 149-151
 Maknevičius Petras 198
 Maknevičius Vytautas 164, 198
 Malinauskas Henrikas 189, 192, 193
 Mamajevs 92
 Martinavičius Vitolis 163
 Martinkutė-Smetonienė Irena 53, 55-57,59, 60, 62, 65, 100, 123, 131
 Martynovas 97
 Masčiauskas Alfonsas 34
 Masiulionis Stasys 76, 78, 237
 Maslenikovas 162-164, 199
 Mazepa Ana (Hana) 60, 100, 123
 Maziliauskas A. 209
 Mazūras Dovydas 227-229
 Mažeikaitė-Vasiliūnienė Danutė 62
 Mechtejevas 159
 Meilus Jonas 79
 Mendrikis Janis 205
 Meola Villi 189, 192
 Meževičius Vladimiras 107
 Michailovas 124
 Michailovas V. (plk.) 28, 116
 Michnikas 145
 Mikelionis J. 170
 Mikutavičius Aleksandras 234

- Mikolaičiukas Piotras 106, 121, 125
 Mileris 168
 Milovas 92
 Mirošničenka A. 229
 Misevičius Jonas 15, 18, 36, 37, 86
 Misiūnaitė-Meilienė Veronika 62
 Misiurevičius Mikas 23, 29, 36, 38, 51, 70
 Milkauskas Vaclovas 163
 Mytarčiukas Borisas 204
 Mitroganas Jaroslavas 205
 Moisejevas 152
 Monkevičiūtė-Butkienė Prima 55, 62
 Montvila Stasys 79
 Mosinas Ivanas 96, 97
 Mosteika Vytautas 27, 70
 Mozeris Antanas 27, 36
 Muchajevas 20
 Muraškaitė-Švagždienė Danutė 62
 Murrillas B, 151

 Narbutas Jonas Vytautas 194
 Naudžiūnas Vytautas 178, 179
 Navickas Aleksas 246
 Navickas Jonas 169
 Nedorostkovas Vladimiras 100, 117, 131
 Nefedjevas 114, 119
 Nič Marija 60, 100, 123
 Nikiforovas 128
 Nikolajevas 117
 Nikolišinas 100
 Noginovas 160
 Norinas Ivanas 221

 Oksas Antanas 210
 Okunevas 166
 Olchovikas Vladimiras 205
 Ordinskis N. 152
 Osipova Irina 146, 151, 152
 Osipovas 173
 Ostašas Bogdanas 120
 Ottenas F. 221
 Ovsianikovas 160

 Pajuodis Jonas 194
 Paldavičius Z. 168
 Paltarokas Petras 79, 178

 Pangonytė Birutė 62
 Paninas Dmitrijus 82, 131
 Paniukovas 113
 Paškevičius 148
 Paukštytė Veronika 62
 Paulaitis Petras 179
 Paulavičius Antanas 44
 Paulikas Petras 67, 167
 Pauliukaitis Vytautas 210
 Pavlikovas 90
 Pavliuk Pazia 55, 100
 Pavlovas 157
 Pavlovas L. 87, 89
 Pavlovskis J. 32, 73, 83, 85, 95, 126
 Pečiulionis Motiejus 179
 Perelšteinas M. 152
 Peti Fransua 94, 95
 Petkus Viktoras 178
 Petraitis A, 169
 Petri Olegas 95
 Petrikonis Antanas 209, 210
 Petroščiuk Lina 123
 Petrulaitis Adolfas 16, 67
 Petrušaitis Vitas 100, 106
 Piatychas 145
 Pimenovas Rivoltas 178
 Pinkevičiūtė Marija 62
 Pisarevas D. 227, 229
 Plečiovas A. 151
 Plepys A. 169
 Pojasokas 86
 Polevojus Piotras 144
 Poliakovas 147
 Poljanovas 213, 214, 217, 218
 Polstianojus (Polostianojus) 121, 129, 237
 Ponfilovas 155
 Popovas 86
 Popovas 166, 173
 Popovas Aleksandras 116
 Pospolita Koste 60
 Požarskis L. 106
 Pratusevičius Jonas 178
 Prochorovas 147
 Prostakovas S. 147, 149
 Prusalovas Jurijus 164
 Pukys Bronius 163

- Pupeikienė Natalija 166
 Purvys Jonas 66

 Račiūnas Pranas 178
 Ragelis 222
 Ramanauskas Antanas 167, 226
 Ramanauskas Bronius 19, 27, 36, 51
 Ramanauskas K. 167
 Randveejus A. 151
 Ravas Ž. 228
 Razmaratas Juozas 79
 Razumovas 125
 Redko Miša 210
 Rekašiūtė-Sudnikienė Jadvyga 63
 Repinas Jemėljanas 157, 166, 167, 178
 Retiuninas Markas 146, 148, 150
 Riauba Juozas 163
 Rybalka 165
 Ryls Tomas 36
 Risovas Igoris 189, 191-193
 Riuminas 75
 Robertas - žr. Stasiškis Antanas
 Rodinas 146
 Romankova T. 202
 Romanovas 160
 Rossi Žakas 94, 153
 Rubenšteinas 158
 Rudenka Romanas 162, 163, 171, 221
 Rudikas 106
 Russas E. 177
 Ruzgas Albertas 158, 166, 167, 178
 Ruzgys Algimantas 16, 47, 48, 51, 167, 243

 Sablinas 158
 Sadauskas-Naras Balys 182
 Sadūnaitė Nijolė 179
 Safroniukas Piotras 112
 Safronovas (Safonovas) Mitia 159
 Saidas Idris 18, 20
 Salnikovas 100
 Samochvalovas 227
 Saprioniukas 112
 Saulėnaitė-Sragienė Stasė 63
 Savickas Julius 77
 Sažinas 154
 Sebesiakas 92
 Seliokaitė-Jankevičienė Konstancija 63

 Selkovas 146
 Semaškaitė J. 179
 Semelevičiūtė-Dzongienė Liuda 63
 Semionovas 157
 Semionovas 86
 Semionovas (gen.) 25, 111, 113, 119, 243
 Seredkinas 116
 Sičiovas 174
 Sidaras Leonas 213, 222
 Simakovas 148
 Sirotkinas A. 28, 116
 Sirtzė Elmaras 189
 Sitovas 121
 Skačkauskas 168
 Skardžius Bronius 69
 Skaržinskas J. 168
 Skerniškis Vincas 216
 Skėveris Pranas 179
 Slobodianas D. 229
 Sloveckas Stasys 167
 Slučenkovas J. 8
 Smalinskas Leonas 226
 Smetona E. 168, 170
 Smetona Marijonas 73
 Smirnovas 167
 Smirnovas I. 92
 Sofronikas Emilis 93, 98, 112, 129, 240
 Sofronovič Julė 56, 58, 60, 100
 Solominas V. 146, 149
 Solovjovas (plk.) 222
 Solovjovas A. 105
 Solovjovas Vasilijus 98
 Solženicynas Aleksandras 55, 88, 208
 Stanevičius Leopoldas 134
 Staniūnas Nikodemus 73
 Stankevičiūtė Alfa 63
 Starkovas V. 151
 Stasiškis Antanas 166, 167, 226-229
 Stašaitis V. 232
 Stepaniukas Germanas 100, 178
 Stepanovas 86
 Stepninas N. 151
 Stirna J. 222
 Striginas Ivanas 100, 106
 Strimaitytė Genė 63
 Stusas Vasilijus 179
 Subačius V. 16

- Suchodolskis Arkadijus 227, 229
 Suchovejeva-Volčianskaja L. 85
 Sudnikas Mindaugas 79
 Supruniukas Tarasas 88
 Svetikas V, 169
 Svilainis-Dulkė Edvardas 182
 Svilas Vytautas 165, 168, 175
 Šalkauskas Kazimieras 16, 17, 27, 36, 66, 67
 Šamajevs Borisas 78, 83, 92, 97, 105, 117-120, 124-128, 131
 Šapka Bronius 168, 244
 Šatalovas V 151
 Šavalinskas Algis 16, 34, 36, 38, 67, 72, 77, 79
 Šepetys Vytautas 79
 Šerėnas Algirdas 144-166, 151-158, 160-163, 167, 172
 Ševčenka 196, 201
 Šidlauskas Algis 182
 Šifrinas Ibragimas (Abraomas) 178
 Šilingas Stasys 151
 Šimkutė Bronė 63
 Širiajevas 22, 111, 112, 127, 128
 Šiška Vladas 164, 169
 Šiupšinskaitė Bronė 63
 Šmidtas Karlas 202
 Šniperovas 128
 Štarolytė Marijona 63
 Šumskas Juozas 212
 Šuras 100
 Šustikas Jonas 16, 47
 Švenčionis Augustinas 212
 Tamošaitis Petras 16, 67
 Tarchanovas 147
 Tarchovas 92, 119-121, 124, 128
 Tarkovcadė Piotras 117, 119, 125
 Tatarinovas J. 151
 Taukinaitė Anelė 63
 Taukinaitė Leva 63
 Tobrė Vainas 192
 Tofri Asta 55, 58, 60, 100, 123
 Trakimas Benediktas 157
 Treinytė Ona 63
 Tretjakovas V 84, 95, 96, 122
 Tribušauskas Juozas 179
 Trofimovas 100
 Trusas L. 100
 Tulyzinas 152
 Udofas 162
 Ulevskis Stasys 174
 Ulnauskaitė-Mureikienė Joana 63
 Ulozas Povilas 169
 Uogintas Ignas 169, 174, 182
 Ura lovas 213-216, 219, 222
 Urbšys Juozas 43
 Ušackis 107, 125
 Vabuolas Jonas 210
 Vaičekas Povilas 167, 170
 Vaičionis Kazimieras 178
 Vaidelis J. 167
 Vaikė 55
 Vaineikis Vytautas 164, 167, 169, 177, 179
 Vaišnoras Edmundas 219, 222
 Vaitelis Tadas 79
 Vaitkutė-Mačiulienė Ona 63
 Valys 158
 Varžgalys Vytautas 189, 192
 Vaškevičius Antanas 16, 17, 36, 67, 152
 Vavilovas 73, 75, 120
 Velička Edvardas 163, 205
 Velička Jonas 205
 Venckus Povilas 144
 Venclauskas 34
 Vengris Antanas 226
 Vengrovas V. 84, 93
 Vepštas 92
 Vernickas Vincas 79
 Vezbergas Kazimieras 16, 17, 33, 67, 71
 Vilkelis Vincas 72
 Vinterytė-Kadūnienė Ona 63
 Vyšniauskas Algis 209
 Vyšniauskas J. 167
 Vitkus (Vitkaitis) Jonas 187, 188, 192
 Vyturyš P. 170
 Vodzinskas Eduardas 233
 Vodzinskas Vaclovas 24, 27, 68
 Voljanas Stavras 22, 23, 27, 90, 91, 109, 110, 115, 122
 Volkogonovas D. 82

Vologodskis A. 154
 Volungevičius Antanas 213, 222-224
 Vorobjovas (serž.) 128
 Vorobjovas Ivanas 72, 74, 78, 88, 92, 106, 124
 Vorobjovas V. 85
 Vorona 47
 Voroncovas 97
 Vosylus 222
 Voyk 100
 Voždevas 118
 Vriutcas Alfredas 197

Zacharnia Mironas 202, 203
 Zachlaminas 146
 Zagorniko Romanas 109, 117
 Zagreckas Povilas 178
 Zaicevas 204
 Zakaras Jonas 73, 75-77
 Zaparenka 118
 Zavjalovas 166
 Zavojskis K. 154
 Zelinskaja Lesia 56, 58, 60, 100, 123
 Zinkevičius 189

Алекнавичюс Ю. 134
 Балайка Б. 133
 Венгров П. 132
 Волкогонов Д. 132
 Воробёв В. Г. 132
 Воробёв И. Е. 133
 Головкин С. Г. 132, 134
 Грицяк Е. 132
 Евдокимов Б. А. 132
 Игнатьев А. Д. 133
 Логинов А. Б. 134
 Лукшис Ю. 132
 Любченко А. М. 132, 134
 Макарова А. Б. 132-134
 Малевич Я. В. 133
 Миколайчук П. В. 133
 Кашилов И. С. 133, 134
 Каширин Б. Н. 134
 Климович Г. С. 132-134

Zinkevičius Antanas 16, 18, 27, 34, 36, 6
 Zlatkus Bronius И. 27, 36, 70, 71, 93, 16
 216, 236, 239, 242, 246
 Zlotai 212
 Znamenskis S. 122
 Zoziuk Olga 60, 65
 Zubkevičius Vaclovas 19, 26, 27, 36, 39,
 67, 70, 71
 Zujutė Ona 63
 Zverevas J. 146, 148, 149, 151
 Zverevas V (plk.) 82

Žardinskaitė-Bartašienė Jadvyga 63
 Želvakovas 113
 Žemaitis Algis 67
 Žilaitis Jonas 208
 Žilinas 166
 Žilinskas Juozas 168, 174, 175
 Žilinskienė Elena 63
 Žlabys Juozas 194
 Žulys Jonas 197
 Žukas Stasys 192
 Žukauskas Stasys 179
 Žvinakis Juozas 210

Коваленко Л. В. 134
 Колесникова К. И. 134
 Костинский Б. С. 133, 134
 Крушявичюс А. 134
 Павлов Л. Л. 132
 Павловский Е. В. 132
 Панин Д. 132
 Пожарский Л. А. 133
 Росси Жак 95
 Сметонене (Мартинкуте) И. 133, 134
 Сухоева-Волчанская Л. Ф. 133
 Тарковцаде П. У. 133
 Третьяков В. Н. 132-134
 Трус Л. 133
 Улинаускайте И. 133, 134
 Френкель П. А. 134
 Хаблак С. И. 133
 Шамаев Б. А. 133, 134